

ELITNÉZŐBEN

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 14. SZÁMÁHOZ

Magyarország kelet-közép-európai, félperifériás pozíciójából – különösen az elmúlt évek belpolitikai eseményeinek tükrében – nem meglepő állítás, hogy az emberek elvesztették a bizalmukat a politikában, és magukban a politikusokban is. Ez azonban nem csak a poszt szocialista államokra jellemző tendencia, hanem világszinten azonosítható folyamat. Manuel Castells nagy elemszámú reprezentatív kérdőíves felmérésekre támaszkodva amellett érvel, hogy az elmúlt három évtizedben növekedett a bizalmi válság, legitimációs deficit jellemzi a legtöbb demokratikusnak mondott országot. A szerző Kelet-Európát emeli ki mint olyan régiót, ahol a rendszerváltások utáni új demokráciákba vetett kezdeti optimista hit gyorsan kiábrándultságba és politikai demobilizációba csapott át.

A politikai intézményrendszertől való elfordulás gyakran az általános bizalmatlanság növekedésével is együtt jár, amely rendkívül negatívan érinti mind a gazdasági folyamatokat, mind pedig a társadalmi szolidaritás elmélyülését. A Tárki egyik elemzése szerint a legégetőbb problémák közé tartozik a közintézményekbe, a pártokba, de legfőképpen a politikai elitbe vetett hit rendkívül alacsony szintje. Jól példázza mindezt Magyarországon és Európa szinte minden más országában is az 1990-es évektől megerősödő neonacionalista mozgalmak felbukkanása, melyek populistá, nacionalistá és elitellenes programjaikkal az alsóbb osztályok körében (természetesen nem kizárólag itt!) rendkívül nagy népszerűsége tettek szert. Az elszegényedő rétegek elfordulnak a kiüresedő demokratikus intézményrendszertől és a kialakult helyzetért a nemzetközi intézményeket és eliteket okolják.

A 2008 óta tartó gazdasági válság még inkább felerősíti ezeket a tendenciákat, így a kritikai társadalomtudományok egyre égetőbb feladatává válik a helyzet elemzése és magyarázata. Az elitellenesség tudományos igényű vizsgálatához elengedhetetlen az elitekkel kapcsolatos gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok megértése. Ehhez az intellektuális és politikai feladathoz kívánunk egy lehetséges kiindulópontot nyújtani a *Fordulat* 14. számával. A lapszám gerincét a C. Wright Mills munkásságát körüljáró blokk adja, melynek szerkesztése során az amerikai szociológus életművének legfontosabb állomásai mellett külön figyelmet szenteltünk mai napig referenciapontnak számító elit-elméleteknek.

A milli paradigma mai hazai relevanciájából kiindulva a rendszerváltás, illetve a poszt szocialista időszak elemzéséről kérdeztük Szalai Erzsébetet és Bozóki Andrást. A két társadalomtudós mint az egykori demokratikus rendszerváltó értelmiség tagjai értékelik a késő-kádári technokrácia, az értelmiség, illetve a rendszerváltás utáni politikai és gazdasági elitek szerepét és viszonyait. Az interjút Mills 1960-as, az új baloldalhöz írt levele követi, melyben az „ideológiák végeként” aposztrofált liberális ideológiát illeti megsemmisítő kritikával. A programadó írás után Stanley Aronowitz tekinti át Mills munkásságát, és érvel annak még ma is sok szempontból érvényes mondanivalója mellett.

A blokkot két klasszikust bemutató könyvrecenzió zárja. Misesics Bálint Mills talán legismertebb *A szociológiai képzelőerő* című könyvét mutatja be, mely a társadalomtudományos kutatás és gondolkodás kívánatos modelljét vázolja fel, melyben az egyéni problémák közügyekként kerülnek a vizsgálódás középpontjába. A Mills blokk utolsó írásában Jelinek Csaba Thorstein Veblen *A dologtalan osztály elmélete* című monográfiáját recenzálja. A Mills által is elengedhetetlennek tartott *kritikai értelmiség* szerepét megtestesítő Veblen legismertebb írása az elitkutatást megalapozó alpmű, nem hiába nevezte Mills Veblent „Amerika legjobb kritikusaként”.

A Mills blokkot a kortárs elitelméletek egyik fontos teoretikusával, a politológus Kees van der Pijlrel készült interjú vezeti fel. Pijl legutóbbi művei kapcsán fejt ki gondolatait a transznacionális káderosztályról, az Európai Unió születéséről, az értelmiség szerepéről, és nem utolsósorban Kínáról és a kínai elitekről.

Az elitelméletek tág fogalmába tartozó írások után négy fiatal társadalomtudós írásait közöljük. Gagyi Ágnes az Occupy Wall Street mozgalom tevékenységét mutatja be és elemzi a mozgalom globális programja szempontjából, különös tekintettel ennek a világszisztem posztiszocialista félperifériájára való következményeivel. Sidó Zoltán egy klaszszikus államelméleti vitát elevenít fel a strukturalista Poulantzas és az antropocentrista Miliband között. Czirkos Eszter és Csánó Szabina az „idegen” problematikájával foglalkozik: míg az előbbi az „idegen” vizsgálatának filozófiai és módszertani aspektusait járja körül, addig utóbbi egy komparatív kutatás eredményét mutatja be, mely az „idegenség” sajátosan keretező európai radikális jobboldali pártok külpolitikai programját hasonlítja össze.

Az elitek társadalmi pozíciója és gyakorlata, az „idegenség” keretezése és az állam szerepe: mindhárom probléma szerves részét képezi a kortárs társadalomtudományos vitáknak. A *Fordulat* szerkesztőiként ezzel a lapszámmal, és elsősorban a millsi társadalomtudományos univerzum megidézésével próbálunk hozzájárulni az elméleti munkához elengedhetetlen *szociológiai képzelőerő* megélénkítéséhez.

Jelinek Csaba

AZ URALKODÓ OSZTÁLY HATALMA AZ IDEOLÓGIÁN NYUGSZIK

BESZÉLGETÉS KEES VAN DER PIJLLEL

Kees van der Pijl a Sussexi Egyetem Globális Politikai Gazdaságtan kutatóközpontjának professzora.

Fordulat: Legutóbbi könyvét, amely a *Nomads, Empires and States* címet viseli (van der Pijl 2007), gyorsan követte az újabb. Mi a kapcsolat a két kötet között?

Kees van der Pijl (a továbbiakban: K. v. d. P.): A 2010 tavaszán megjelenő kötetnek *The Foreign Encounter in Myth and Religion* a címe (van der Pijl 2010), és egy tervezett trilógia második része. Jelenleg pedig a harmadik kötetten dolgozom, amelynek már szintén találtam címet. A magyarországi konferenciának² köszönhetően a Gatwick repülőtéren tudatosult bennem, hogy a 'rezsimváltás' kifejezés használata – amelyet a Magyarországon az 1989–90-ben lezajlott eseményekre is alkalmaznak – mennyire furcsa számomra. Az én értelmezésemben, illetve tapasztalataim alapján a 'rezsimváltás' kifejezés a Szaddám Huszein elűzéséhez hasonló esetekben használatos. Az a tény, hogy a Kelet-Európában és a Magyarországon ez idő tájt lezajlott eseményeket ezzel a kifejezéssel illetik, nagyon meglepett. A harmadik kötet témája éppen ezt a területet öleli fel, így a címe valószínűleg *The Politics of Regime Change* lesz. Remélhetőleg a kiadóm is bele fog egyezni ebbe.³

Fordulat: Az egyik fontos fogalom, melyet az Ön munkái vezettek be, a transznacionális káderosztály koncepciója. Ez egy általános globális politikai gazdaságtani keret egyik kulcselemeként jelenik meg. Hogyan került kapcsolatba ezzel a kutatási iránnyal, illetve milyen elméleti forrásai voltak a transznacionális káderosztályról szóló elméletének?

K. v. d. P.: Először is fontos megérteni, hogy Hollandia mindig is átmenetet képezett a tőke angolszász világa, azaz a liberális világ és Németország között. Hollandia biztosította a német gazdaság számára a legfontosabb kikötőket. Ha Hollandia modern történelmét vesszük alapul, látható, hogy a holland burzsoázia két részre szakadt, megosztottságát pedig a brit- és németpárti frakciók jelentették. 1900 körül azonban egy szintetizáló átrendeződés zajlott le. A brit- és németbarát frakciók rájöttek arra, hogy valamilyen módon a német és az atlanti gazdaság között összekötő kapcsolatot kell találniuk. Számukra ez jelentette az egyetlen járható utat, harmadik kapcsolódási pont pedig nem létezett. Mindez

1 Az interjú 2010 januárjában készült.

2 Kees van der Pijl a „Húsz év után” elnevezésű, a rendszerváltozások 20. évfordulója alkalmából 2010 januárjában megrendezett nemzetközi tudományos konferencia miatt látogatott Magyarországra.

3 Kees van der Pijl legfrissebb elérhető önéletrajza alapján a könyv *Frontiers of Nation Building* címmel 2012-ben fog megjelenni a Pluto Press kiadásában (lásd: http://sussex.academia.edu/KeesVanderPijl/Papers/333398/Curriculum_Vitae_September_2010) – a szerk.

árnyalja azt a történeti tényt, hogy Hollandia kimaradt az első világháborúból. A cél tehát az volt, hogy ráleljenek arra a funkcióra, amelyet betöltve közvetítőként játszhatnak szerepet a liberális világ és Németország közötti. Ennek az lett a következménye, hogy Hollandiában a legtöbben már nagyon korán megtapasztalhatták a kapitalizmus transznacionális jellegét abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy noha a legfőbb tőkés központok mindig is Hollandián kívül helyezkedtek el, az ország politikai-gazdasági rendszerében fontos szerepet játszottak. Vagyis az én helyzetemben egészen természetes volt az – ahogyan sok más holland kutató számára is –, hogy a figyelmemet a kapitalizmus felé irányítsam.

A káderosztályról alkotott elmélethez vezető út pedig annak a helyzetnek volt az eredménye, hogy Hollandia transznacionális összekötő szerepet játszott, nem is elhanyagolható jelentőségűt. Amikor 1973-ban a University of Amsterdamra kerültem, éppen egy olyan kutatáson dolgoztak, amely az Európai Unió, illetve az európai integráció eredetét vizsgálta. Én is bekapcsolódtam ebbe a projektbe, és a kutatócsoporton belüli feladatom az volt, hogy Franciaország szén- és acéliparát vizsgálva meghatározzam annak jelentőségét és szerepét az európai integrációs folyamatban. Körülbelül két évig dolgoztam ezen a témán, amelyből az első holland könyvem született *An American Plan for Europe* címmel (van der Pijl 1978). A könyv azon az elképzelésen alapult, hogy az Amerikában elterjedt, fordizmusnak nevezett termelési mód a Szén- és Acélközösségen keresztül jutott el Nyugat-Európába. Eszerint az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) valódi rendeltetése az volt – természetesen a béke védelme és az Európai Unió gondolatának ilyenén köntösbe való burkolása mellett –, hogy megakadályozza egy esetleges acélkartell feltámadását, mely, mint tudjuk, korábban a második világháborúhoz vezetett. A Marshall-terv keretében Európába importált új acélgyártási technológiák vagy a teljes kiőrlésű lisztkészítési módszerek annak voltak a jelei, hogy a Marshall-terv valódi célja az ESZAK keretein belül egy új, elsősorban az autógyártás köré szerveződő nehézipari termelési mód elterjesztése volt. Ez pedig azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza a szocialista termelés irányába történő elmozdulást, ahol az állami tulajdon meghatározó a termelésben. Ez a valódi politikai gazdaságtani magyarázat. Természetesen az is szempontként szolgált, hogy Nyugat-Németország terjeszkedhessen, és Franciaország is hozzájusson a megfelelő segítséghez gazdasági expanziójához. Ez volt az első politikai gazdaságtani területtel foglalkozó témám, egyetemistaként a diplomámat ugyanis még India regionális politikájából írtam. Az ESZAK-kal kapcsolatos kutatás sokat segített abban, hogy megértssem az észak-atlanti kapcsolatok politikai gazdaságtanát.

Fordulat: Milyen szerepet játszottak véleménye szerint az európai integrációt építő bürokraták mint a transznacionális káderosztályon belül jól elkülöníthető csoport? Kiemelt

volt-e a jelentőségük, illetve bármilyen fontos szempontból eltérő szerepet játszottak-e mint a nemzetközi szinten aktív káderosztály tagjai?

K. v. d. P.: Amikor elkezdtem foglalkozni a témával, még nem voltam tisztában azzal, hogy a nyugati, liberális csoportosulást – amely alkalmazkodni kezdett az angolszász világhoz – jól elhatárolható társadalmi rétegek alkotják. Egyrészt meghatározó szerepet játszik az uralkodó osztály (*ruling class*), a réteg, amelynek tagjai ellenőrzésük alatt tartják a legfontosabb tulajdonelemeket, és meghatározzák a társadalmi élet kulturális kereteit. Másrészt alattuk helyezkedik el az irányító osztály (*governing class*), ez a menedzser szakembereket tömörítő káderosztály, amelyen belül megkülönböztetjük a gazdasági és a politikai kádereket. A gazdasági káderek a vállalatok vezetői, míg a politikai káderek a bürokraták. Ez az osztály alapvetően az irányításért felelős. Tagjai egyetemet végzett, magasan kvalifikált személyek, akik azonban döntően a fizetésükből élnek, azaz nem rendelkeznek saját vagyonnal, amely a megélhetésüket biztosítaná. Az európai bürokrácia tehát nem egy egyedülálló, különleges része ennek a struktúrának. Egyszerűen az irányító osztály, pontosabban az irányító osztály azon frakciójának a része, amely európai szinten végzi feladatát.

Amikor az európai integrációs folyamatok az 1950-es években megkezdődtek, Nyugat-Európában az állami beavatkozás volt az uralkodó gazdaságpolitikai gyakorlat. Az állam mutatott irányt a társadalmi fejlődés számára, amelyhez megfelelő ösztönzőket is hozzá tudott rendelni. Jó példa erre a hagyományos francia állami tervezés, a németek gyakorlata a szervezésben és az ordoliberalizmus. Az állami szerepvállalás az angolszász gyakorlatban sokkal kevésbé volt domináns. De el kellett fogadniuk ezt az európai hagyományt, mivel Nyugat-Európában nem létezett más olyan erő, amely képes lett volna átvenni az amerikai termelési módot, kivéve azt az irányító osztályt, amely számára az állami intervenció természetes volt. Jean Monnet, az európai integráció létrehozásának meghatározó személyisége a háborút megelőzően befektetési bankárként hatalmas ismeretségi körre tett szert. Felismerte azt, hogy az amerikai módszer európai meghonosítása kizárólag az állam szerepvállalásán keresztül lehetséges. Ez az oka annak, hogy ő volt az Európai Unió tervének megálmodója, és a kezdeti időszakban az egész európai integrációt ő irányította. Az európai irányító osztály tehát államközpontú volt, a Szén- és Acélközösséget felülről irányították. Ezután az európai integráción belül fokozatosan kialakult a szereplők közötti határokat lebontó, ún. negatív regionális integrációkra jellemző működési mód, a liberális, illetve neoliberalis forma. Azaz az európai szinten tevékenykedő irányító osztály a Nyugat szélesebb irányító osztályának egy frakciója lett. Az európai bürokrácia a káderréteg része, hiszen tagjai képzéseken vesznek részt, különböző gazdasági pozíciókat birtokolnak és közvetítő szerepet töltenek be, viszont alá vannak rendelve az uralkodó

osztálynak. Valójában nehéz meghatározni azt, hogy ki tartozik az uralkodó osztályhoz. A legfontosabb személyek közülük ugyanis a káderosztályon belül is tevékenykednek, mivel politikailag aktív szerepet játszanak.

Az irányító osztály és a menedzseri káderosztály uralkodó osztállyal szembeni alárendeltsége ideológiai alapokon nyugszik. Ez abból is következik, hogy a káderosztály tagjai ugyanúgy hozzájuthatnak a fizetésükhöz az államon vagy más munkáltatókon keresztül, ahogy történt az a nyugati világban mintegy 20 évvel ezelőttig, ameddig az államot szintén egyfajta káderosztály irányította. Ők ugyanannak az osztálynak voltak a tagjai, mint ami jelenleg nemzetközi szinten működik. A lényeges szempont itt az, hogy a káderosztály alárendeltsége ideológiai alapokon nyugszik. Ez felveti azt a problémát, hogy az uralkodó osztály hogyan tudja fenntartani fegyelmező hatalmát (*discipline*) a káderosztály felett. A kádereket ugyanis befolyásolhatja a társadalmi osztályok közötti konfliktus, ami által az uralkodó osztály elveszítheti felettük a hatalmát, ahogyan az az 1930-as és az 1970-es években történt, vagy éppen a jelenlegi válság idején megfigyelhető. Ez utóbbi megállapítás a mostani világgazdasági válság kapcsán azonban még vita tárgyát képezi.

Fordulat: A jelenlegi világgazdasági válság okozta átalakulásról miként vélekedik? Elképzelhető, hogy az irányító osztály, illetve a menedzseri káderosztály saját felelősséget felvállalva képes lesz függetlenedni az uralkodó osztálytól? Látható-e egyáltalán bármilyen erre utaló jel vagy elmozdulás?

K. v. d. P.: Amikor a válság 2008-ban kitört, egyike voltam azoknak, akik azt vallották, hogy ez egyben a neoliberais kapitalizmus ideológiai válsága is. Végül mára ez egyértelművé vált. Obama megválasztásának egyik oka az volt, hogy a válság az előbb említett ponton valóban egy ideológiai válság kezdetét jelentette. Nagyon erőssé vált az az érzés, miszerint a társadalmi-gazdasági rend az összeomlás folyamatának kezdeti szakaszában van. Obama a Wall Street-i bankárok egy vezető csoportjával folytatott híres tárgyalása során azt mondta: „Az én adminisztrációm az egyetlen dolog, amely Önök és a vasvillák között áll.” Ez a pillanat azonban gyorsan tovatűnt, és ma egy olyan helyzettel kell szembenéznünk, amelyben a társadalom állja a bankok kimentésének költségeit, ami pedig tovább fogja rontani a szociális helyzetet. Nagy-Britanniában a bankokat kisegítő pénzügyi csomag összesen 1200 milliárd fontra rúgott. Márpedig a brit állam nem rendelkezett 1200 milliárd fonttal, ami így a GDP 400 százalékára rúgó eladósodást eredményezett. Ez normális körülmények között államcsődhöz vezetne, viszont ebben az esetben, mivel Nagy-Britanniáról van szó, és mivel az ország meglehetősen nagy tartalékokkal rendelkezik, az ilyen mértékű eladósodás kezelhető. Viszont mostantól a szociális körülmények számottevő romlására lehet számítani.

Tehát egy meglehetősen nagyszabású válsággal állunk szemben, ennek ellenére a bankároknak már ilyen rövid idő elteltével sikerült elkerülniük státuszuk romlását, és a külvilág szemében megalapozni erkölcsi integritásukat. A bankok által fizetett bónuszok gyakorlatáról nemzetközi vita alakult ki, ennek ellenére a bónusznak – mint a bankárok megélhetését biztosító bevétel egy részének – nincsen nagy jelentősége. Tegyük fel, hogy egy bankár évente fél- vagy egymillió dollárt keres. Ebben az esetben a bónuszok nem jelentik fizetésének meghatározó részét, hiszen egyébként is jelentős bevétellel rendelkezik. Mégis, a pénzügyi mentőcsomagok ellenére továbbra is fizetni kívánják a bónuszokat, mivel a társadalomnak és az irányító osztálynak jelezni kívánják, hogy saját maguk döntenek, nem pedig mások, és minden ugyanúgy megy, ahogy korábban. A pénzügyi szektor ereje így nem csökkent sem anyagilag, sem pedig ideológiai értelemben még rövid távon sem. Ami azonban a válság következtében megkérdőjeleződött, az a neoliberális ideológia fenntarthatósága és örökkévaló hegemoniája, vagyis az a feltételezés, hogy az összes szociális probléma végső soron csakis a piac által oldható meg. Ez az elmélet, ahogyan a privatizáció magától értetődő volta is, komoly sebet kapott. Az emberek már nem hiszik, hogy a problémák megoldásához a bérek rugalmasságán, a privatizáción vagy egyéb piaci mechanizmusokon keresztül vezet az út. Ugyanakkor az ideológiai alternatívák kínálata szegényes, mivel – és az én véleményem mindig is ez volt – az értelmiség felhagyott azok keresésével.

Fordulat: Mi lehet ennek az oka?

K. v. d. P.: Az, hogy túl sok értelmiségi vált az elmúlt húsz évben a többé-kevésbé neoliberális, illetve a posztmodern szemlélet képviselőjévé. A posztmodern pedig hasonlít a neoliberalizmushoz, annak ellenére, hogy szerkezetét sajátos erők tartják fenn, és hogy érdekes orientációkkal rendelkezik. Ezzel együtt azt tapasztaljuk, hogyha befolyásra tesz szert, akkor gyakran a neoliberalizmushoz kezd el közelíteni, illetve a társadalmi kérdések értékelésének erősen individualizált formájává válik. Vagyis továbbra is hiányoznak azok az intellektuális csoportok, amelyek a káderosztályt arra ösztönöznék, hogy nagyobb önbizalommal és bátorsággal telve megtámadja a neoliberális elveket. Amikor az 1970-es években egyetemista voltam, rengeteg olyan könyvet lehetett találni, melyek a neoklasszikus közgazdaságtan elveit alapjaiban kérdőjelezték meg. Nekem még mindig megvannak azok a könyvsorozatok otthon, melyekben azt állítják, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan nem megfelelő elméletekre van alapozva, és például az árszínvonalra hivatkozva nem lehet megfelelő magyarázattal szolgálni a gazdaság működésére. Ezek a könyvek valójában a tőke szerepe körüli vitába kapcsolódtak be. Ezek a nézetek akkoriban igen elterjedtek voltak, egyetemista koromban a hallgatók felének megvoltak ezek

a tanulmányok otthon. Vagyis mindenkire nagy hatást gyakorolt az a felvetés, hogy a gazdaságunk működése alapvetően hamis elvekre, illetve elméletekre van alapozva.

Ma ez a gondolkodásmód a múlté, és a káderosztály aktív szerepet játszó tagjai sem olvasnak már könyveket esténként. Ehelyett inkább reptéri kiadványokat és egyéb népszerű írásokat vesznek a kezükbe, de szellemileg nem képzik magukat. Tehát számukra az intellektuális input egyedül olyan akadémiái körökből érkezik, amelyeknek tagjai népszerű formában is elérhetővé teszik elméleteiket, és megpróbálják az intellektuális vitákat a nagyobb közönség számára is elérhetővé, illetve megérthetővé tenni (mint ahogy teszi azt például az USA-ban a *Monthly Review* folyóirat). Megfelelő szellemi input hiányában ugyanakkor nem kerülhet sor arra, hogy a neoliberális ideológia kihívókra leljen. Ezalatt pedig nem azt értem, hogy bárkinek, aki elméletét szembe akarja állítani a hegemon ideológiával, a társadalom különböző működési módjait bemutató átfogó tanulmánnyal kell előállnia, mielőtt egyáltalán joga lenne polemizálni a fennálló rendet megalapozó elméletekről. A rendszer működésének alapelveit egyszerűen azáltal is kihívás elé állíthatjuk, ha megkérdőjelezzük azok érvényességét. Ez tökéletesen elégséges lenne, mégsem került rá sor.

Fordulat: Említette, hogy a kulcs a káderosztály ideológiai orientációjának megváltozása lenne. Feltéve, hogy ez megtörtént, mi lehet a következő lépés a fennálló viszonyok megváltoztatása során?

K. v. d. P.: Az összes társadalmi osztály, viseljen bármilyen megnevezést, a szétesés (*decomposition*) és újbóli összerendeződés (*recomposition*) állandó folyamatában alakul. Ez az a pont, ahol a frakciókról alkotott koncepció felhasználása szükségessé válik. A frakció nem egy statikus, rögzített keretekkel rendelkező entitás, amely a politikai-gazdasági rendszerben állandóan jelen van. A frakciók az új orientációk mentén alakulnak ki, amikor bizonyos csoportok találkoznak, és egy ponton túl társadalmi erővé válnak. Amikor pedig más társadalmi erő képviselő csoportokkal kerülnek interakcióba, ellenállást fejtenek ki. Vagyis ami jelenleg hiányzik, az a menedzser szakembereket tömörítő káderosztályt összetartó azon erő, amellyel képesek lehetnének a neoliberális hegemonia bűvköréből kilépni, illetve szembeszállni azzal. Emellett a kádereknek természetesen hatalmat biztosító pozícióval kell rendelkezniük. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a káderosztálynak léteznek olyan frakciói is, mint például a civil szervezetek (NGO-k) a fejlett országokban. Az én lányom is egy ilyen szervezet tagja, így részben tőle, részben kutatásaim során vált világossá számomra, hogyan változik az emberek nézőpontja. A civil szervezetekben dolgozó személyek pontosan tisztában vannak azzal, hogy az IMF által szabott feltételek mivel járnak, és hogy ezek a receptek milyen bomlasztó hatással vannak a társadalmakra.

A civil szervezetek ugyanakkor természetesen nem szolgálnak példaként a káderosztályon belüli erős frakcióra. A kádárosztályon belüli domináns frakciók továbbra is meglehetősen visszafogottan működnek az uralkodó osztály ideológiai hegemoniájának árnyékában. A változáshoz szükséges ideológia egyelőre ugyanis nem áll rendelkezésükre.

Michael Burawoy a budapesti konferencia nyitóbeszédében egy fontos tanulmányát ismertette, amelyben azt a gondolatot fogalmazta meg, miszerint a piaci liberalizáció végső soron ökológiai katasztrófához vezethet. Noha a természeti katasztrófa jelenleg még távolinak tűnik, egyre jobban közelítünk felé. Afrikában, vagy egyes csendes-óceáni szigeteken ez már érezhető, köszönhetően a szököárnak és egy sor egyéb természeti csapásnak. De Nyugat-Európa és Észak-Amerika számára az ökológiai katasztrófa továbbra is egy távoli rémkép. A helyzet sajnos várhatóan romlani fog, de ez talán a káderosztály egyes csoportjait a neoliberais hegemoniától való elszakadás irányába tereli. A frakciók kizárólag akkor fognak így cselekedni, ha olyan emberek veszik körül, akik folyamatosan emlékeztetik őket arra, hogy a kapitalizmus, illetve a kapitalista tőkefelhalmozás és az ökológiai problémák között közvetlen kapcsolat van. Az én félelmem az, hogy az emberek a kapitalizmusra egy zárt rendszerként tekintenek, amely vagy létezik, vagy nem.

Valójában pedig – ahogyan Marx is leírta – a tőke egy társadalmat szabályozó hatalom. Felemészti a társadalmat és felemészti a természetet. Márpedig a kapitalista fejlődés valódi korlátját nem a pénzügyi vagy a túltermelési válság, illetve az alacsony szintű fogyasztás, vagy éppen a profit növekedésének akadályai jelenti. A valódi válság az, amikor a társadalom és a természet eljut arra a pontra, ahol már nem rendelkezik azzal a kapacitással, amellyel képes lenne reprodukálni önmagát társadalomként, illetve természetként. A természet szennyezése miatt a reprodukcióhoz szükséges kapacitások egyre kevésbé állnak rendelkezésre. A klímaváltozás ebből a szempontból nem jelent nagy veszélyt, hiszen ahhoz képesek vagyunk alkalmazkodni. Azt a helyzetet képesek vagyunk kezelni, ha a hőmérséklet felmelegszik, viszont a levegő továbbra is tiszta marad. Ha azonban a levegő mérgezett, képtelenek vagyunk lélegezni, vagy ha a föld válik szennyezetté, az az egészségünket veszélyezteti. Ebben az esetben a természet már nem képes a reprodukcióra, és ugyanez a helyzet a társadalommal is. Marx legnagyobb problémája az volt, hogy egy a technológiai fejlődés drasztikus felgyorsulását megelőző korban élt. Így nem tudhatta, illetve csak sejtése lehetett arról, hogy milyenné válnak az emberiség mentális jellemzői 200 év kapitalizmus és 50 év intenzív neoliberais kapitalizmus után, amikor már minden eldologiasodott. Nem lehetett szemtanúja az emberiség jelenkori összeomlásának, a túlzott fogyasztás általi lealacsonyodásának, és annak, hogy az emberek magukat képzelik az univerzum egyetlen céljának és értelmének. Véleményem szerint ezt nagyon nehezen lehet helyrehozni.

Fordulat: Rövid távon elérhető változás ezen a téren?

K. v. d. P.: Nem hiszem, hogy egy hirtelen jött forradalom segíthetne, és a csodaszerekben sem bízhatunk. Nem megoldás a társadalmi problémákra, ha például egyszerűen pszichiátriai gyógyszereket kezdünk el szedni, és a hős sem fog eljönni, aki az újjászületés nevében kirobbantja a forradalmat. A megoldás az lenne, ha meg tudnánk tisztítani mind a természetet, mind pedig a társadalmat az összes korrupt elemtől. Nem akarok túlzásokba esni, sem pedig túl puritánnak hangzani. De érzésem szerint az emberiség életkörülményei is szennyezettek. Pillanatnyilag a kultúra túlságosan közönséges, túlságosan felszínes ahhoz, hogy képes legyen saját magát reprodukálni. Tisztában vagyok azzal, hogy ez az ítélet valamelyest kálvinista elemeket hordoz magában. Hiszen elképzelhető az is, hogy a társadalom sokkal komolyabb reprodukációs kapacitással rendelkezik, mint ahogyan azt én gondolom. Valójában a fiatalok folyamatosan képzik magukat az egyetemeken, és ahogyan azt tapasztaltam, mindig azzal az új, erőteljes elköteleződéssel érkeznek oda, amely pontosan az előbb említett változás feltétele. Van valami nagyon határozott eredetiség az emberiségben, ami megújulást hozhat, ami még nem szennyezett.

Fordulat: Gondolatmenete számos átfedést mutat Polányi Károly a „kettős mozgás” koncepcióján alapuló elméletével, ami a társadalom kapitalistákkal szembeni természetes ellenállását feltételezi.

K. v. d. P.: Igen, de van egy jelentős különbség. Újra Burawoyra utalnék, aki világosan kifejtette, hogy Polányi elmélete egy olyasféle rendszerelmélethez vezet, ahol a rendszer egyensúlyban van. Ha az eldologiasodás túl messzire megy, a társadalom újra létrehozza az egyensúlyt, történjen az konszolidált, vagy éppen progresszív módon, a lényeg, hogy az egyensúly újra helyreáll. Véleményem szerint azonban ez az ön maga egyensúlyát biztosító szerves kapacitás nem része a rendszernek. A társadalom igenis képes önmagát szétrombolni.

Fordulat: Ha Polányi tévedett, nem lehet sok okunk az optimizmusra.

K. v. d. P.: Nem, dehogyis. Én is optimista vagyok, elsősorban a fiatalokkal való tapasztalataim miatt. Maga a tény, hogy interjút készítenek velem – még ha feltehetőleg a magyar ifaltságnak csak egy részét képviselik is –, és hogy sok ilyen fiatal létezik, akivel megoszthatják ezt a felelősségérzetet, éppenséggel optimizmusra ad okot. Ahogyan a tanári pályám során szerzett tapasztalatok is: amikor Amszterdamban és Sussexben tanítottam, vagy más helyen jártam vendégtanárként, mindig lenyűgözött a fiatal, tiszta gondolkodás

elsőpró ereje. Ha pedig például a fiatalok a rockzenét szeretik, amit én magam annyira nem kedvelek, akkor hallgassák azt, hiszen meg kell tanulniuk kialakítani a saját ízlésüket, illetve világlátásukat. Emellett ugyanis rendelkeznek társadalmi felelősségérzettel, amit nyilvánvalóan nem a tévé képernyője előtt ülve szednek össze nap mint nap. Emiatt optimista vagyok. De a Polányi-féle rendszerelmélet, amely szerint a társadalom képes önmagát megújítani, nem biztosítja számomra ezt a derűlátást, hiszen amíg az ilyen fiatalok kisebbségben vannak, nem képesek hatást gyakorolni a teljes társadalmi egyensúlyra.

Fordulat: Említette, hogy a baloldal egyik legnagyobb hiányossága az ideológiai egység hiánya. Érdekes lenne e tekintetben összehasonlítani a társadalmi átalakulásban szerepet játszó társadalmi csoportokat, illetve osztályokat Marx és Polányi elméletében. Marx szerint a munkásosztály a változás letéteményese, míg Polányi a különböző társadalmi erők alkotta koalíciókban véli felfedezni ugyanezt. Ha jól értjük, Ön szerint nem teljesen egyértelmű, hogy a Polányi-féle koalíció képes lenne fellépni a piaccal szemben.

K. v. d. P.: Igen, így van, de ez csak az én véleményem. A káderosztály egy átfogó, ugyanakkor megosztott réteg. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a káderosztály szükségszerűen az uralkodó ideológián alapul. Az ideológia alakítja a szabályokat. Ez azt jelenti, hogy olyan korlátokat állít a káderek elé, amelyekhez igazodniuk kell. Az ideológia tehát nem elkülönülten létezik, épp ellenkezőleg, rávetül a valóságra. Az interjú előtt a kelet-európai gazdasági helyzetről beszélgettünk Mark Pittawayjel, a közgazdaságtanban igencsak járatos történésszel.⁴ Azon tűnődtünk, hogy például egy köztisztviselőnek vagy egy üzletembernek, akinek a helyi körülmények között kell végeznie a feladatát, és este otthon, tegyük fel, az olasz szocializmusról olvas, a napi munkája során ettől még ugyanúgy alkalmazkodnia kell a környezetéhez. Vagyis a többség szükségszerűen hozzá van kötve a gazdasági *status quo*-hoz. A gazdaság működésmódja pedig tükröződik az ideológiában, és interakcióban áll vele. Így a káderosztály szerepe fontos, de egyben korlátozott is.

A káderosztály a legfontosabb része az irányítási mechanizmusnak. Csak a gazdasági gépezet zavarai idején – mint ahogyan az az 1930-as és az 1970-es években történt, vagy jelenleg is zajlik – következik be az a fajta nyitás, melynek során a menedzseri káderosztály fogékonyra válik az alternatív magyarázatok iránt. Ez azonban az elméleti alternatívák minőségén is múlik. Itt most megint csak nem arra gondolok, hogy az alternatíváknak átfogóknak és részletesen kidolgozottaknak kellene lenniük, hiszen az olyan ellenérvek is elégségesek, amelyek a kapitalista rend létének evidenciáját kérdőjelezik meg. Az alternatívák életképessége ugyanakkor függvénye annak, hogy a káderosztálynak van-e igénye

4 A brit Open University magyarspecialista oktatója az interjú készítését követően, 2010 novemberében hunyt el – *a szerk.*

arra, hogy valamit tegyen a fennálló körülmények között, azaz, hogy például szükségessének találja-e az állami felügyelet visszaállítását a deregulált szektorokban vagy a közszféra egyes területeinek megszervezését. Ha belegondolunk, az Európai Unió esetében ez történt például a schengeni övezet vagy a Gazdasági és Monetáris Unió kapcsán. Ezek létrejötte azoknak az országoknak a döntése, akik közös megegyezés alapján osztoznak ezeken a rendszereken. Amikor ráadásul e döntések demokratikus úton történő gyakorlati megvalósítására is sor kerül, akkor könnyen elképzelhető, hogy a kivitelezés még a tervek-nél is egalitáriusabb jelleget ölt (hiszen vagy mindenkinek biztosítunk egy új szolgáltatást, vagy senkinek).

Mindez attól függ, hogy mennyire mobilizálhatóak a lobbicsoportok, mivel nélkülük a menedzseri káderosztályon és az irányító osztályon belül a tekintélyelvűség érvényesül. Az autoriter tendencia egyértelműen következik abból a helyzetből, hogy a tervező osztály (*planning class*) – akiknek a társadalom megformálása a feladata – társadalmi reformjavaslatai ellenállásba ütköznek. Ez az akadály természetesen stimulálja őket, így az ellenállás autoriter válaszlépéseket idézhet elő. Márpedig kizárólag a tömegek mozgósításán keresztül – például szakszervezetek alapításán vagy a tiltakozás bármilyen más megnyilvánulásán keresztül – lehet a menedzsereket arra kényszeríteni, hogy akarataikat és elképzeléseiket demokratikus módon valósítsák meg. Az univerzális egészségbiztosítási rendszer európai szintű bevezetése valószínűleg nem találna nagy társadalmi támogatottságra, hiszen az érintetteknek már van egészségbiztosítása. A reformokkal szembeni ellenállás csak akkor valósulhat meg, ha az a tömeg igényét tükrözi. A jelenlegi időszaknak pedig éppen az a tragédiája, hogy – Franciaországot és Görögországot kivéve – pillanatnyilag a jobboldal mozgósítja a tömegeket. Ennek logikája könnyen megérthető, ha ugyanis az életkörülményeinket veszély fenyegeti, akkor kevesebb energiánk van arra a rengeteg szellemi munkára, ami az egyszerű válaszokat kínáló összeesküvés-elméleteken való túllépéshez szükséges. A nacionalizmus tehát tipikus védekező megnyilvánulása annak az igénynek, hogy valamilyen közösség tagjaként határozhatassuk meg magunkat. Az pedig már csak a fantázián múlik, hogy éppen milyen gonosz erők összeesküvésére hivatkozunk. Lehet az a tőke, a zsidók, vagy bármilyen kisebbség. Még az Amerika-ellenesség is a primitív populizmus egy megnyilvánulási formája, hiszen a szélsőjobboldali nacionalista csoportok egyre inkább antiliberalisak, aminek következtében automatikusan Amerika-ellenessé is válnak.

Fordulat: Munkáiban, többek között a *Global Rivalries*-ben (van der Pijl 2006), egy másik fontos fogalompáros a kihívó állam (*contender state*) és a „locke-iánus centrum”.⁵ Milyen

5 „A *heartland* koncepcióját van der Pijl a kanadai Robert Coxtól, a neogramsciánus irányzat *spiritus rector*ától veszi át. A politikai világrend alapstruktúráját egy »locke-iánus« centrum és egy

szerepet játszhat Kína, mint kihívó állam a liberális magterület hegemoniájának összeomlásában? Lehetséges-e, hogy Kína egy a demokratikus intézményrendszert nélkülöző kapitalista rendet alakít ki, ami ellenállóbb a kapitalizmus válságaival szemben? Ha ez így lenne, az meglehetősen veszélyesnek bizonyulhatna a Nyugat régóta tartó egyeduralmára.

K. v. d. P.: Igen, ezzel egyetértek. A kérdésről egy tanulmányt is írtam, mivel a kínai modell a versenyző államok egy nagyon érdekes formáját testesíti meg. A nyugati locke-i centrum és a sikeres kihívó államról (legyen az Franciaország vagy Kína) folytatott vita azzal a veszéllyel jár, hogy egy olyan világrendszert feltételezünk a vizsgálódás során, amely mindig képes ön maga reprodukálására a rendszerben rejlő újratermelő mechanizmuson keresztül. Ez pedig természetesen nem állja meg a helyét. Az, hogy Britannia végül legyőzte Napóleon Franciaországát, vagy hogy a német–olasz–japán koalíció felett az egyesült Nyugat győzelmet aratott, konfliktusok sorozatának az eredménye volt, nem pedig előre eldöntött tény. Hiábavaló az a feltevés, hogy ha például Hitler nem támadta volna meg Moszkvát az olajkészletek miatt egymaga, akkor talán elfoglalta volna azt, és a Szovjetunió darabokra hullott volna. Hasonlóan fölösleges azon elmélkedni, hogy hogyan alakult volna a helyzet, ha a Nyugat nem döntött volna a normandiai partraszállás mellett (amelynek a valódi célja nem Hitler megfélemlítése volt, hanem az, hogy a Szövetségesek attól tartottak, kicsúszik a kezükből az egész európai kontinens irányítása). A történelemnek ebből a szempontból tehát semmiféle rendszerjellege nincsen. Nem előre eldöntött tény tehát az, hogy a történelem során a Nyugat egyensúlya automatikusan helyreáll, sem pedig az, hogy a Nyugat mindig győzedelmeskedik. Vagyis mielőtt bármit is íránk vagy mondanánk anélkül, hogy ismernénk a történések kimenetelét, ebből kell kiindulnunk. Így a locke-i ánus magterület-kihívó államkettősségre épülő tanulmányaim egy olyan rendszer elméletét adják, mely rendszer valójában nem létezik, legalábbis nem egy eleve elrendelt formában. Noha van abban valami véletlenszerű egybeesés, ahogy a Nyugat az összes helyzetből győztesen került ki, de ez még nem biztosítja, hogy egy kiszámíthatóan működő „rendszerrel” állunk szemben.

Tehát amikor Kínáról, illetve a kínaiakról mint általában a kihívó állam uralkodó osztályáról (*contender state class*) kell nyilatkoznom, egyáltalán nem látom előre, hogy mi fog történni, ahogyan az érintettek sincsenek tisztában az általam használt fogalmakkal.

»hobbesiánus« kihívó adja, amely az első, XVII. századi modellben Anglia és Franciaország szerepében jelent meg. A locke-i modellben a piacgazdaság és a civil társadalom határozza meg az államot; a vele szemben álló hobbesi modellben az állam elsődleges, a gazdaság és a társadalom ennek függvénye. A locke-i »heartland« idővel angolszázzá szélesedik, és centruma az Egyesült Államok lesz, a hobbesi kihívó szerepében pedig egymást követik a nagyhatalmak” (Andor 2008: 94).

A helyzetüket meghatározza, hogy egy államszocialista háttérrel rendelkeznek, ami nagyon fontos szempont, hiszen ennek következtében a Szovjetunió emléke éled újra. Kína számára természetesen tanulsággal szolgálhatnak a jobboldali kísérletek is, mint például a tengelyhatalmak állami beavatkozásának módja. Ez utóbbinak létjogosultságot adhat, hogy érzésem szerint a kínai vezetőség rájött arra, hogy értelmetlen a Nyugattal szembeni ellenállás forradalmi doktrínájára hivatkozva, vagy bármilyen Nyugat-ellenes kulturális, illetve politikai programra építeni stratégiájukat. Hiszen láthatták azt, hogy az ilyen jellegű kísérletek egytől egyig kudarcba fulladtak: a Nyugat késlekedés nélkül dühödött válaszlépéssel reagált azokra. Jó példa erre a folyamat, ami egészen Gorbacsov félreállításáig vezetett, noha utólag azt mondhatnánk, hogy a Nyugatnak sokkal inkább Gorbacsov, mint Putyin személye lett volna megfelelő. De persze a Nyugat ezt nem láthatta előre.

Visszatérve a kínai vezetőkre, egy jó értelmezési keretet kínál Eamonn Fingleton *In the Jaws of the Dragon* című könyve (Fingleton 2008), mely egy kissé egyszerűbb, könnyebben fogyasztható verziója a kurrens Kína-irodalomnak. Ebben a könyvben Fingleton azt állítja, hogy a kínai vezetés 1994 körül az ázsiai modell egy nagyon specifikus formáját vette át. Ezt az ázsiai modellt az 1930-as években Mandzsúriában dolgozták ki a japánok. Mandzsúriában nem létezett tőkés osztály, sem pedig a burzsoáziát alkotó dinasztíák, hiszen ezen a területen számos nemzetiség élt együtt, így az észak-kínaiak, a tangutok és a mongolok. A japánok egy többé-kevésbé tervezett gazdasági rendszert hoztak ott létre, illetve egy olyan menedzseri társadalmat, amelyben az osztályok csoportokba rendeződve irányították a gazdaságot, amit pedig a visszafogott fogyasztás, de egyben az intenzív megtakarítás és a beruházás jellemezett. Fingleton szerint – aki tanulmánya megírásakor ennek az időszaknak a széles körű irodalmára támaszkodott – Japánban 1945-ben vezették be a mandzsúriai modellt. Ez úgy történhetett meg, hogy a japán „dinasztikus” hatalmi csoportokat (mint amilyen a Mitsubishi család) félreállították, és menedzserekkel helyettesítették. Vagyis Japán társadalma egy bizonyos állami káderosztály (*state cadre*) ellenőrzése alatt működött, ami miatt véleményem szerint ez ma a világ egyik leginkább egalitárius társadalma, még ha politikai szempontból sokáig autoriter is volt. Kína ezt a rendszert vette át. Ha Kína sikeresnek bizonyul a modell további adaptálásában, akkor a Nyugat valóban egy új típusú kihívóval kerül szembe, amelyik – Japánhoz hasonlóan – a felszínen a leginkább Amerika-barát ázsiai társadalmak egyike.

Fordulat: Milyen jegyek határozzák meg ezt az Amerika-barát ázsiai modellt?

K. v. d. P.: Amikor az 1970-es években egyetemistaként Japánba látogattam, és úgy tűnt, mintha a japánok az amerikai társadalom egy ázsiai változatát testesítették volna meg, a baseball volt például a legnépszerűbb sport. Ez azonban csak a felszín, és politikai

szempontból a mélyben zajló folyamatok az igazán lényegesek. Azzal, hogy a japánok és – Fingleton elméletét tekintve – a kínaiak előszeretettel veszik át az amerikai, illetve nyugati modellt, kikerülik a Nyugat támadásaira adott lépéseit. Másrészt az is lehetséges, hogy a nyugatiak Kína-pártivá válnak, és most nem kifejezetten a tömegekre gondolok, hanem a vezetőkre. Közülük már sokan képviselnek Kína-párti álláspontot, ahogyan például Hank Greenberg, az Obama, illetve már G. W. Bush elnök által is mentőcsomagban részesített AIG amerikai biztosítótársaság egyik vezetője. Ő egyértelműen Kína-barát, ahogyan nagyon sokan mások is a gazdasági elitben. Fingleton a könyvében számos Kína-párti, indoamerikai kapcsolattal rendelkező személyt megnevez. Ez a csoport pedig az Egyesült Államokon belül mindenféle Kína-ellenes megmozdulást semlegesíteni tud.

Mindezek fényében azt mondanám tehát, hogy Kína tanult a korábbi események tapasztalataiból. Először is azt, hogy nem szabad forradalmi erőként feltüntetnie magát. A Nyugat részeként kell viselkednie, jelentkeznie kell a Világkereskedelmi Szervezetbe (WTO) és így tovább. Az már más kérdés, hogy Kína a WTO összes szabályát megcsúfolja. Nekem ezzel nincs problémám, de a nyugati világnak oka van az aggodalomra. Ugyanakkor ezek nem feltétlenül jelentik azt, hogy Kína válik a világ vezető gazdaságává, ahogyan azt sokan vélik. Ebben én egyáltalán nem hiszek. A kínai társadalmon belüli feszültségek ugyanis rendkívül jelentősek. Az a törekvés, hogy az embereket áttelepítsék a part menti ipari zónákba, és emellett az ország belső területeinek legalább a felét iparosítsák azért, hogy a nagyobb népsűrűségű központokban is megkezdődjön az iparosítás folyamata, olyan nagy erőfeszítéseket igénylő feladat, amely a kihívó állam osztálystruktúráját nem hagyhatja változatlanul. Egy ponton túl ugyanis olyan erőforrások elterjedése mellett, mint az internet, egyszerűen nem maradhat fenn a kihívó állam azon osztálya, amelyik a társadalmat felülről irányítja. Ez lehetetlen. Talán Kínában is lejátszódik az a folyamat, ami a Szovjetunióban annak idején: az állami osztály a privatizáció folyamata során burzsoáziává válik. Az még nem világos, hogy ebben az esetben kik fogják átvenni a szerepüket, de az biztos, hogy az ilyen típusú változásokat nem maga az állami osztály kezdeményezi, hanem sokkal inkább a társadalom tágabb értelemben vett átrendeződése előzi meg. Ez történt a Szovjetunióban is: a rendszer összeomlásának kezdete után a vezető osztály már nem volt képes megőrizni a hatalmat.

Visszatérve ugyanakkor az eredeti gondolatmenethez: én nem látom túl nagy esélyt annak, hogy Kína átvegye a Nyugattól a legfőbb globális hatalom szerepét. A gazdasági eredmények ugyanis csak a komplex társadalmi realitás kontextusában értelmezhetőek. Másrésztől azonban reális veszély a Nyugattal való konfliktus kiéleződése, amit a Nyugatnak is komolyan számításba kell vennie egy bizonyos ponton. Az Egyesült Államok láthatóan erre készül, és hatalmas erők állnak rendelkezésére. Az is elképzelhető, hogy katonai összetűzésre kerül majd sor, de ez a folyamat még csak kibontakozóban van. Japán és India szintén készültségben áll, miközben Tajvan éppen most kapja meg az új

légyvédelmi eszközöket az USA-tól. Ezeket a jeleket mind figyelembe kell venni. Természetesen Kína is tisztában van e folyamatokkal, és annak érdekében, hogy a tengereken megőrizze fennhatóságát, rendkívül erős flottát épít. De ahogyan Woody Allen mondja: „Az előrejelzés nehéz dió, különösen, ha a jövőre vonatkozik.”

Fordulat: A *Nomads, empires and states* című könyvének végén (van der Pijl 2007) egy elég világos forgatókönyvet vázol a jelenlegi problémák végkimenetele kapcsán. Arról ír, hogy a munkásosztályban megvan a potenciál arra, hogy átvegye az irányítást a termelés és a pénzügyi szféra felett. A *transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában* címmel a *Fordulat* első számában magyarul is megjelent tanulmányában (van der Pijl 2008) viszont azt állítja: a munkásosztály nem hordoz magában forradalmi erőt.

K. v. d. P.: A könyvem végén arra hivatkozom, hogy Marx A *tőke* 3. kötetében amellett érvel, hogy az átalakulásnak, amelyet ő „társult termelési módként”, a szocializmus szinonimájaként emleget, két alapja van. Az egyik a kormány, illetve az irányító osztály, amelynek a gazdasági folyamatok feletti ellenőrzést magához kell ragadnia abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy helyreállítsa a kontrollálatlan csalásokat és pénzügyi káoszt. Csak így biztosítható például a megfelelő élelmiszer-ellátás, vagy az ipar és a gazdaság folyamatos működése. Ez az egyik feltétel. A másik pedig, hogy a munkások maguk irányítsák a termelést. Ez az a pont, amire a kérdés utalt. Ez pedig nem kizárólag a fizikai munkásokra vonatkozik, nem arra, hogy a legkevésbé képzett munkások valami ellenálló mozgalmat indítva átveszik a számítógépek által vezérelt termelés feletti ellenőrzést. A termelés irányításának kérdése a kollektív munkás mibenlétéről szóló vitán alapul, aminek legfontosabb eleme a marxizmus szerint a képzett és képzetlen munkások közötti inherens belső egység visszaállítása.

Ezzel társadalmasítani lehetne azon menedzseri és technikai jellegű funkciókat, melyeket az átlagos munkavállalóktól az idők során megvontak, és amelyek a káderosztály privilégiumai lettek. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a szakképzett dolgozók manapság már nem feltétlenül acélkötegeket cipelnek, hanem például számítógépes programokkal dolgoznak. Ilyen alapon állítható az, hogy a munkások számára nem okozhat nehézséget a termelés feletti ellenőrzés átvétele. Az ellenőrzés átvétele azt jelentené, hogy a termelési, szolgáltatási vagy szállítási folyamatok kikerülnének az értéktőzsde vagy más pénzügyi szabályozórendszerek uralma alól. Minden olyan munkavállaló, aki nem a pénzügyi piac diktálta szabályok és előírások vállalatokon belüli betartásának közvetítője, az így egységessé vált, kollektív munkaerőnek a része lenne. Franciaországban ez az egység szabad szemmel is látható. Gyakran fordul elő például, hogy egy gyárnak a helyi menedzsmentje a sztrájkoló munkások oldalára áll akkor, ha a vállalat központjának döntése alapján be kellene zárni az egységet. Ilyenkor mindenki része a kollektív

munkaerőnek, akinek az érintett gyár biztosítja a megélhetését. Ha az egyik ilyen gyár kollektív munkaerejének sikerülne átvenni a termelés feletti hatalmat – ami a jelenlegi körülmények között nem sikerülhet –, megérné továbbra is működtetni a termelőegységet. Egy ilyen esemény példa lehetne arra, ahogyan a kollektív munkaerő magához ragadja a termelés feletti ellenőrzést.

Tehát amikor arról írok, hogy a munkások átveszik a termelés feletti irányítást, nem arra gondolok, hogy erőszakosan, transzparensket lóbálva besétálnak a központi irodába, és mindent összezúznak. Az én értelmezésemben egy intelligens kollektív csoportról van szó, amelyben a munkaerő minden lehetséges típusa megtalálható, a menedzser technokraták, tehát a káderosztály tagjai is. Mindig is az volt az érzésem 1968 májusával kapcsolatban, hogy akkor érkezett el igazán az a pillanat (noha természetesen ennek előzményei is voltak), amikor az események egy nagy társadalmi megmozdulássá nőttek ki magukat. Ennek során a munkások és az egyetemisták csatlakoztak egymáshoz, márpedig nem csak a forradalmi romantikus hevület miatt, hanem egyszerűen azért, mert a diákok nem a jövő vezetőiként, hanem a jövő képzett munkásaiként kezdtek el magukra tekinteni. Ez váltotta ki azt az ösztönös választ, hogy a gyárakhoz vonultak, és nézték, ahogy a testvéreik beszélnek. Ez alól természetesen kivételt képeztek a tradicionális munkásszervezetek és a kommunista párt, akik nem értették, hogy mi történik. Utólag persze már el is felejtethetjük ezeket a diákokat, hiszen a megmozdulás egyetlen kézzelfogható eredménye a bérek emelése volt.

Fordulat: A könyvében szó esik a világ kormányzásának szocialista módjáról. Ezek szerint azon a véleményen van, hogy a globális kormányzás (*global governance*) irányába lenne szükséges az elmozdulás? Ez megint csak nem lenne megvalósítható a káderosztály nélkül...

K. v. d. P.: Pontosan így van.

Fordulat: Vagyis visszajutottunk a beszélgetés elején felvetett kérdéshez, a káderosztály szerepéhez. Akkor mégiscsak központi szerepet játszanak?

K. v. d. P.: A káderosztály önmagában nem lehet a legfontosabb szereplő, hiszen a többi osztály között helyezkedik el, vagyis mindkét irányba közvetíti a mindkét oldalról érkező impulzusokat. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a káderosztály pozitív elemeket is átvesz az uralkodó osztálytól. Az uralkodó osztálynak történelmi szerepe van, ami nem csak abból áll, hogy egyeseket felemel, míg mások számára megnehezíti az életet. Az uralmát megalapozó liberalizmus, pluralizmus és más értékek a civilizáció vívmányai. Még

akkor is történelmileg pozitívnak tekinthetjük a szerepüket, ha mára barátsággalanná és az eldologiasodás tárgyává váltak. Így az uralkodó osztálytól származó értékeket képviselő liberális káderosztálynak jogában áll védelmébe venni ezeket az értékeket, ha azokat valami fenyegeti. Éppen ez az autoriter hajlam irányába terelő belső tendencia az, amiről korábban beszéltem. Ezért van szükség a demokráciára és az olyan értékekre, mint a szolidaritás, melyek az uralkodó osztály gyakorlatában nem túl gyakran jelennek meg, hiszen a liberalizmusra kizárólag a jótékonykodás jellemző, nem pedig a szolidaritás. Ez utóbbi érték az alsóbb osztályok irányából jöhet, és a szocialista tradíció része. Valójában tehát folyamatosan az egyensúlyra törekszünk, de mint említettem, ez egyben azt is jelenti, hogy a káderosztály soha nem válhat a legfontosabb társadalmi osztállyá, hiszen a különböző hatások kereszteződésében helyezkedik el. A káderosztály tagjai sok tekintetben értelmiségiek. Szerepük ezen folyamatokban tehát részleges.

Ha megvizsgáljuk a világtörténelmet, az integráció újabb és újabb formájával találkozunk (és itt elsősorban nem a gazdasági indíttatású integrációkra gondolok). Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy 7 milliárd ember hatalmas problémákat generál, amelyekre megoldást kell találni. Maga a lakosság és annak életkörülményei a bolygó számára hatalmas kihívást jelentenek. A globális kormányzás mindig is a szocialista mozgalom elképzelése volt. Emlékszem Gramsci mondataira, mely szerint a világszocializmus (*world socialism*) az erőforrások tervezett, világszintű elosztása. Sok kezdeményezés ezen az elven alapult, ezen belül is a termelés megszervezésének demokratikus jellegén, melyre csak egy példa az 1970-es években az ENSZ keretei között megfogalmazott Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepciója. Szerintem védhető az a megállapítás, hogy a globális kormányzás a legegyszerűbb és leginkább magától értetődő elképzelés ezen kezdeményezések megvalósítására. Természetesen Gramsci terminológiáját követve ezt nevezhetnénk világszocializmusnak is, de tekintettel arra, hogy a bonyolultabb terminológia minden esetben magyarázatra szorulna, talán egyszerűbb a mainstream által is használt „globális kormányzás” megnevezéssel illetni.

Ennek először is függetlenednie kellene a globális kapitalista viszonyok, a pénzügyi piacok és más intézmények által felállított korlátoktól. Nincs tehát ellenvetésem a „globális kormányzás” kifejezés használata ellen, ha az korlátozza a még regnáló, hegemon gondolkodás előjogait. Ha ezek a feltételek teljesülnek, akkor a globális kormányzás demokratizált, nem hegemon formájának a gyakorlatba való átültetésével megbízott végrehajtó osztály elkerülhetetlenül egyfajta káderosztály jellegű formáció lesz, amely a vezető társadalmi hatalmat testesítené meg. Ezáltal pedig – túlzás nélkül – az emberiség sorsát is.

Készítették: Berki Tamás és Szabó Imre Gergely

Közreműködött: Takács Vera

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor László (2008): Ultrahang a világrendről. In: *Fordulat*, No. 3.: 92–97.
- Fingleton, Eamonn (2008): *In the Jaws of the Dragon: America's Fate in the Coming Era of Chinese Dominance*. St. Martin's Press.
- van der Pijl, Kees (1978): *Een Amerikaans Plan voor Europa. Achtergronden van het ontstaan van de EEG*. SUA.
- van der Pijl, Kees (2006): *Global Rivalries From the Cold War to Iraq*. Pluto Press.
- van der Pijl, Kees (2007): *Nomads, Empires, States: Modes of Foreign Relations and Political Economy. Volume I*. Pluto Press.
- van der Pijl, Kees (2008): A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. In: *Fordulat*, No. 1.: 68–88.
- van der Pijl, Kees (2010): *The Foreign Encounter in Myth and Religion: Modes of Foreign Relations and Political Economy. Volume II*. Pluto Press.

A POLITIKAI TŐKE MÁRA SÚLYTALANNÁ VÁLT A GAZDASÁGI TŐKÉVEL SZEMBEN

BESZÉLGETÉS SZALAI ERZSÉBETTEL ÉS
BOZÓKI ANDRÁSSAL C. W. MILLSRŐL,
AZ ELITELMÉLETRŐL ÉS A MAGYAR
RENDSZERVÁLTÁSRÓL

A beszélgetésre 2010 júniusának végén került sor.

Fordulat: Bő ötven éve, hogy C. Wright Mills megjelentette *Az uralkodó elit* (*The Power Elite*) (Mills [1956] 1962) című művét, ami egyben az elitelmélet egy új reneszánszának is kezdete volt. Azóta Magyarországon még egyszer, a rendszerváltás idején került előtérbe ez a paradigma, a többi néma csend. Illetve mégsem, hiszen Bozóki András egy 2003-as tanulmányában (Bozóki 2003) arról írt, hogy éppenséggel az ezredforduló előtt élénkült meg az elitkutatás. Az elitek társadalomtudományi vizsgálata tehát mintha ciklikusan kerülné mindig előtérbe, adódik a kérdés: mennyire releváns ez a paradigma napjainkban, a nagy globális pénzügyi-gazdasági válság éveiben?

Szalai Erzsébet (a továbbiakban: Sz. E.): Úgy gondolom, hogy a hatalomkutatás minden társadalomban és mindenkor aktuális. Mivel az újkapitalizmus nem osztálytársadalom, nem az uralkodó osztályt kell szembeállítanunk az elnyomott osztályokkal: az elnyomottak rendkívül atomizáltak, ebből adódóan nem tudnak megszerveződni. Marxnak több, csak csírájában megfogalmazott osztályelmélete volt, de ha azokból a premisszákból indulunk ki, melyeket a munkásosztály megszerveződéséről – mint a munkásosztály létének egyik feltételéről – a *Kommunista kiáltvány*ban megfogalmaz, akkor megállapíthatjuk, hogy az azoknak megfelelő folyamatok egyelőre „nagyon gyengén” vannak csak jelen a mai társadalomban. Ez persze nem csak Magyarországra, de az egész világra érvényes.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy alapvetően elitcsoportok állnak szemben egy atomizálódott társadalommal, azaz teljesen releváns eljárás elitekről beszélni. Az eliteket ugyanakkor nem a paretói értelemben kell értelmezni, tehát nem mint pozitív mintaadókat vagy mint egy morális elvek alapján kialakult csoportot, hanem ahogyan azt Mills tette, vagyis uralkodó, hatalmi elitként, illetve elitekként. Ezen uralkodó csoportokról pedig mindig és minden társadalomban lesz, és kell is, hogy legyen a társadalomtudósoknak mondanivalójuk.

Bozóki András (a továbbiakban: B. A.): Magam is hasonlóan relevánsnak tartom továbbra is az elitkutatást. Az utóbbi húsz év újdonsága talán az volt, hogy mindinkább előtérbe kerültek a nemzetközi hálózatok, annak következtében, hogy a multinacionális tőke mozgása globalizálódott, és bizonyos fókig a kormányzati feladatok is nemzetközivé váltak. Napjainkban az Európai Unión belül már közös költségvetési politika szükséges-ségéről beszélnek, melynek „bevezetése” esetén elkerülhetővé válnának az egyes uniós országok válságai. Ebből a szempontból tehát az erősödő globális elit vizsgálata új kihívás, ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az osztályelemzés szükségessége háttérbe szorulna. Ezeket nem tekintem egymást kizáró megközelítéseknek.

Az elitkutatáson belül régebben inkább a kulturális tőkéhez kötődő értelmiség-elemzések domináltak, amelyek fókuszát a hatalmi pozíciók mögött álló, a döntéseket befolyásoló csoportok adták. Úgy látom ugyanakkor, hogy napjainkban, különösen a nemzetközi szervezetekben, a döntésbefolyásolás képessége egyre inkább pozíciókhoz kötődik. Ennek megfelelően visszaszorul az informális értelmiségi befolyás, miközben persze a közpolitikai tanácsadók, szakértők, intézetek és think tank-ek megerősödtek. Az agytrösztöknek jelentős befolyásuk van, miközben az ott végzett tevékenység nem szűn értett politika, ugyanakkor nem is hagyományos értelmiségi kutatói munka, hanem a kettő közötti szürke zónában van.

Összességében tehát úgy gondolom, hogy újabb és újabb témák merülnek fel az elitkutatás számára, legalábbis európai szinten. Magyarországon mindeközben ismét történt egy politikai fordulat, amelynek a retorikája arra épül, hogy az elmúlt húsz évben nem is volt demokrácia, az csak egy zavaros átmeneti korszak volt, amelyhez képest itt és most egy új korszakot kell nyitni. Tehát határozott leszámolási törekvés érzékelhető azokkal az elitcsoportokkal szemben, amelyek az elmúlt húsz évben domináns helyzetben voltak. A retorika szintjén az elitizmus és a populizmus ugyanolyan erőteljesen jelen van.

Sz. E.: Egyetértek Bozóki Andrással abban, hogy nemzetközivé váltak az elitek. Ezen jelenséget hangsúlyozván tíz évvel ezelőtti könyvemben (Szalai 2001) éppen azt fejtettem, hogy túllépve a nemzetállami kereteken, korunkban elsősorban globálisan kell már értelmezni, vagyis „ki kell nyitni” Bourdieu tőkeelméletét: a helyi elitek képződését és tőkekonvertáló képességét egyre erőteljesebben befolyásolják a nemzetközi gazdasági, hatalmi, geopolitikai és geokulturális viszonyok. Vagyis a globális elitek korszakában a helyi társadalmak folyamatait nem érthetjük meg akkor, ha kizárólag a nemzetgazdaságon vagy a nemzeti társadalmon belüli viszonyok és folyamatok vizsgálatára hagyatkozunk.

Jó példa erre a hazai rendszerváltás története: hatalmi folyamatainak lényege kutatásaim szerint az, hogy a késő-kádári technokrácia a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra támogatásával a politikai rendszerváltást követően képessé vált arra, hogy nemzeti gazdasági, politikai és kulturális tőkéit „nemzetközi” tőkévé konvertálja, s így a nemzetközi elit részévé váljon. Azzal viszont kevésbé értek egyet, hogy az értelmiség informális befolyásolása csökken – a gazdasági javak elosztásával a kezében az uralkodó elit manapság ismét alapvetően képes befolyásolni az értelmiségen belüli viszonyokat.

Az azonban nyilvánvaló, hogy a burzsoázia informális befolyása jelentősen erősödött, és ezzel együtt formális érdekérvényesítése is. Egy olyan korszakba léptünk, amikor a gazdasági elit nyílt politikai és kulturális hatalmi igényekkel jelenik meg. Számos kormányzati álláspont direkt befolyásolásával vagy akár a politikai és kormányzati pozíciók betöltésével immár áttétel nélkül és nyíltan is irányítani kívánja a kormányzást. Emellett a nemzetközi globális szervezetekben is hasonló törekvésekkel veteti magát észre.

Fordulat: Valóban kulcskérdés a formális és informális befolyás megkülönböztetése. Mills egyértelműen a formális struktúrára helyezi a hangsúlyt, hierarchiákról beszél, valamint arról, hogy e hierarchiáknak a tetején egy egymással átfedésben lévő „igazgatóságok” halmaza található (*interlocking directorates*). Millsnél ezek egyenrangúak, ugyanakkor történelmi koronként változnak. Bár bizonyos időszakokban a hadsereg felemelkedése figyelhető meg, mint például a XX. század elején, valójában azonban ezek egyenrangú csoportok, és ezeket az eliteket kicserélhetőnek tekinti egymással. Tehát a hadsereg tábornokát – ezt ma is jól látjuk – meg lehet tenni elnökké, vagy egy gazdasági vezetőből lehet minisztert csinálni, és fordítva. Helyesen látta-e ezt Mills, vagy pedig mégis érzékelhető valamifajta hierarchia a különböző elitcsoportok között?

B. A.: Mielőtt erre válaszolnék, annyit szeretnék megjegyezni, hogy Mills ezt a könyvet 1956-ban írta, azaz különösen befolyásolta az a tény, hogy az Egyesült Államok akkoriban számos olyan világpolitikai döntéshelyzet elé került – mint Hiroshima vagy a koreai háború esetében –, amikor lényegében néhány ember döntött milliók sorsáról. Mills észrevette, hogy nem a hatalom diffúziója, hanem centralizációja következik be. Ezért ő a katonai elitet is nagyon magasra helyezte. Háromféle intézményi elitpozícióról beszélt: a katonairól, a gazdaságról és a politikai klikkekről. Alapvetően ez olyan kutató nézőpontja volt, aki egy nagyhatalom állampolgára, és akit különösen „befolyásoltak” az Eisenhower elnökségéből és az USA nagyhatalmi státuszából következő politikai viszonyok.

Fordulat: Az USA militarizmusa azonban azóta mit sem változott, ami, úgy tűnik, visszaigazolja Mills feltevéseit.

B. A.: Igen, ha megnézzük az iraki háborút, az elnök George W. Bush, az alelnök Dick Cheney és még néhány ember döntötte el, hogy bevonulnak-e az amerikai csapatok Irakba, vagy sem. Tehát egyfelől létezik a politikai-katonai centralizáció. De a nem nagyhatalom európai országokban vagy Magyarországon ez nem jelentős. Az eredeti elméleti keretet tehát nem lehet automatikusan kiterjeszteni az összes többi országra. Léteznek olyan országok, ahol a katonai elit nagyon fontos, mint például Törökországban, és van, ahol egyáltalán nem fontos, mint például nálunk. Itt sokkal fontosabb a gazdasági elit, amely – mint ahogy Szalai Erzsébet is fogalmazott – szinte már kilép az informalitásból, hogy nyíltan megfogalmazza politikai igényeit. A gazdasági elit tagjai maguknak vindikálják a jogot, hogy a piaci szereplők nevében nyilvánosan is megszólaljanak. Ami tehát a hierarchiára vonatkozó kérdést illeti, úgy gondolom, hogy az egymással összefonódott gazdasági és politikai komplexum napjainkban nincs egy szinten a katonai elittel, még ha Mills idejében és szűkebb környezetében ez másként is volt.

Sz. E.: Az újkapitalizmusról szóló könyvemben (Szalai 2006) írok a már említett globális hatalmi elitről, a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúráról – a globális főhatalomról –, amelynek különböző elemei vannak. A fő részei: a nemzetközi pénzügyi szervezetek, a nemzetközi bankok, a multinacionális vállalatok, a globális médiumok, és hozzáteszem – ez pedig kapcsolódik Mills gondolatához –: az Egyesült Államok politikai és katonai elitje. Az Egyesült Államok katonai elitjének nagy jelentőséget tulajdonítok ma is, bár mostanság nincs nyílt hidegháború, szemben azzal a korszakkal, amikor gondolatait Mills megfogalmazta. Ennek ellenére a katonai lobbí továbbra is erőteljes az Egyesült Államokban, és befolyásolhatja azt is, hogy a mostani válságból az Obama-adminisztráció milyen kivezető utakat tud megfogalmazni.

A gazdasági eliten belül is különböző alfrakciókat lehet megkülönböztetni. Az egyik metszet a pénzügyi szektor és a reálszektor megkülönböztetése. Ahogy azt Immanuel Wallerstein kimutatta, minden olyan időszakban, amikor válság felé halad a világgazdaság, az erőforrások gyorsuló ütemben a pénzügyi szektorba áramlanak, mert a reálszektorban nincsenek rentábilis befektetési lehetőségek. A jelenlegi válság egyik közvetlen kioldó oka az volt, hogy az erőforrások az elmúlt húsz évben egyre inkább a pénzügyi szektorba összpontosultak, a pénzügyi szektor nagyon jelentősen felértékelődött, és nemzetközi szinten erősebbé vált, mint a reálszektor. Majd a pénzügyi lufi kipukkadt.

A másik, amit Magyarországon lehet érzékelni, hogy mára éles küzdelem bontakozott ki a külföldi tulajdonú vállalkozások menedzserei és tulajdonosai, illetve a nemzeti burzsoázia között. Nem véletlen, hogy éppen a 2010-es kormányváltást követően két olyan megállapodás is bekerült az új kormányprogramba, melyeket a kormány és a két legfontosabb, elsősorban a hazai nagyburzsoázia érdekeit képviselő munkaadói érdekvédelmi szervezet kötött. Ezek tartalmazzák többek között a vállalkozásokat sújtó adók jelentős csökkentését és az örökösödési illeték teljes eltörlését. A hazai nagyburzsoázia mostanra nagyon megerősödött. Amikor a Fidesz először hatalmon volt 1998 és 2002 között, még a multinacionális szektor volt az erősebb, ezért akkor az uralkodó pártelit velük kötött szövetséget.

A Fidesz-könyvemben (Szalai 1999) részletesen is bemutatom, hogy Orbán Viktor első kormányfői útja egy multinacionális céghez vezetett. Amikor tíz évvel ezelőtt egy hazai nagyvállalkozóval beszélgettem, még fel sem merült benne, hogy a hazai vállalkozóknak a multinacionális szektor, ezen belül annak cégei a versenytársai lehetnek. Mára változtak az erőviszonyok: a nemzeti keresztény ideológiai offenzíva mögött érzékelni vélem a nemzeti burzsoázia érdekérvényesítő képességének erősödését is. Hozzá kell tenni azonban: az ország gyenge investíciós képességének következtében és külső nyomásra a kocka ismét fordulhat.

Fordulat: Ez azért nagyon érdekes, mert Mills egyértelműen egy homogén csoportról ír. Bár lehetnek kisebb frakciók, villongások és egyéni ambíciók, sőt még az is előfordulhat, hogy egyes körök néha nem jönnek ki jól egymással, de alapvetően mégis összeköti őket egy olyan kötelék, ami biztosítja a csoport alapvető homogenitását.

Sz. E.: Abban mind a mai napig közös a külföldi tőke és a hazai tőke érdeke, hogy a szak-szervezeti mozgalom ne erősödhesen meg, és a munkavállalók ne aktivizálódhassanak. Ettől korántsem függetlenül Magyarországon az elmúlt húsz évben a tőkejövedelmek jóval gyorsabban nőttek, mint a munkajövedelmek. E trend megváltoztatása a munkavállalók közös érdeke. Nagyon tanulságos az is, ami legutóbb Torontóban [a G20-ak 2010. júniusi csúcán – *a szerk.*] történt. A résztvevő nemzeti kormányok megállapodtak, hogy komoly megszorító, deficitcsökkentő intézkedéseket hoznak, de nem tudtak megállapodni abban, hogy a bankokat egységesen, nemzetközi szinten, adóztatással vagy más eszközökkel rábírák arra, hogy részt vállaljanak a válság terheiből.

Tehát mi is történt itt tulajdonképpen? Kipattant a válság, mire a kormányok és jegybankok elkezdtek ontani a pénzt a gazdaságba, amitől alapvetően megerősödtek a gazdasági elitek, illetve a körülöttük lévő korrupciós gyűrű. Ennek következtében elmaradt az a szerkezetváltás, ami válság idején elengedhetetlen a termelőkapacitások megújulásához. Másrészt óriásira duzzadtak a nemzeti költségvetések deficitjei. Azt látjuk, hogy a gazdasági stabilizáció érdekében az európai országok nemzeti kormányainak zöme a válság terheit most a lakosságra hárítja. Ugyan gondolkodnak azon, hogy a bankokra is terheljenek elvonásokat, de azokat lobbijük miatt csak kevésbé tudják majd megsarcolni. Ha pedig mégsem képesek ellenállni a kormányok törekvéseinek, a rájuk kirótt terheket tovább tudják hárítani a betétesekre.

Fordulat: A gazdasági elitek ezen hatalmát sokan próbálták bourdieui fogalmakkal értelmezni, mondván: az elitek egyik tőkeformából a másikba konvertálták hatalmukat, és hogy e módszer a hatalom megtartásának elsődleges eszköze. A magyar átmenet egy tipikus példája lehet a gazdasági hatalom politikai szférába való átkonvertálásának. Mások ugyanakkor úgy érveltek, hogy ez a konverziós képesség csak bizonyos tőketípusokra érvényes. Már Mills arról írt az 50-es években, hogy a „tudásipar” jó eszköz arra, hogy a szakértők kulturális tőkéjüket politikai vagy gazdasági tőkévé konvertálják. A kérdés így az, hogy léteznek-e határok vagy domináns átváltási irányok a különböző tőkeformák között?

Sz. E.: Úgy vélem, hogy éppen az a lényegi sajátossága a bourdieui tőkeelméletnek, hogy minden tőketípus minden más tőketípusra konvertálható – bár valóban léteznek könnyebben és kevésbé könnyen átváltható tőkeformák. Másrészt a konvertálásnak új

és újabb formái jelennek meg. Épp ezért használom – némileg átértelmezve Bourdieu eredeti elméletét – a szimbolikus tőke sajátos fogalmát annak kifejezésére, hogy a különböző elitcsoportok és az egyének is különböznek abból a szempontból, hogy mennyire rendelkeznek a tőkekonvertálás képességével. Vagyis a szimbolikus tőke a kulturális tőke részeként, de egyben önállósulva is a tőkekonvertálás képességének „mutatója”. Konkrétan: előfordulhat olyan helyzet, hogy valaki minden tőkefajtaival rendelkezik, és mégsem képes azokat egymásra átváltani. Más kevesebb tőkefajtaival rendelkezik, miközben kiválóan képes konvertálásukra. Továbbá bizonyos tudástőkékből (így például a „projektmenedzseléshez” kapcsolódó tudástőkékből) a „tudástársadalomban” minden korábbinál könnyebben lehet gazdasági tőkét előállítani. Ami a legnagyobb változás, az a politikai tőkének a gazdasági tőkéhez viszonyított gyengébb konvertációs ereje, ami a politikai és a gazdasági elit hatalmának az utóbbi javára való erős eltolódását fejezi ki.

Ebből is következik, hogy nemigen hiszek a korrupcióellenes hadjáratokban, hiszen a korrupciónak épp az a lényege, hogy a politikai és gazdasági elit közötti erőviszonyok nem kiegyenlítettek. És a kapitalizmusban sohasem lesznek azok. Manapság a gazdasági elit jóval erősebb a politikai elitnél, ezért képes „megvásárolni” a politikai elit lojalitását, ha pedig átmenetileg a politikai elit bizonyul erősebbnek a gazdasági elitnél, akkor képes egy iránta elkötelezett gazdasági klientúrát kiépíteni maga körül. Az erőviszonyok ilyen állandósult kiegyenlítetlensége miatt az újkapitalizmusban lehetetlen a korrupciót megszüntetni.

B. A.: Szerintem az a felvetés, hogy a politikai tőkét gazdasági tőkévé lehet konvertálni, inkább a magyar átmenet első éveire volt igaz. A tétel korlátozottságát mára már számos kutatás is igazolta, legutóbb Kolosi Tamás és Szelényi Iván szociografikus könyve, a *Hogyan legyünk milliárdosok?* (Kolosi és Szelényi 2010). Utóbbiból az is kiderül, hogy viszonylag elenyésző azok száma, akik egykor a Kommunista Ifjúsági Szövetségből, azaz a KISZ-ből vagy a Magyar Szocialista Munkáspártból indulva tettek szert jelentős vagyonra. Sokkal inkább a szerencse, az adott pillanatban a megfelelő szektorban, jókor, jó helyen lévő pozíció, egy ügyes innovációval feltalált termék vagy jó stratégiával megtalált piac révén lehetett meggazdagodni. Ma már nem az a kérdés, hogy a politikai tőkét lehet-e gazdaságira konvertálni, mivel a politika egyre súlytalanabb a gazdasághoz képest. A gazdasági elit néhány jelentős képviselője nyíltan rá tudja kényszeríteni akaratát a politikára.

A kulturális tőkével és a technokráciával kapcsolatban már Mills is kimutatta ez utóbbi növekvő szerepét. A probléma tulajdonképpen az, hogy lassan eltűnnek azok a részvételi formák, amelyek a demokráciát klasszikusan éltetik, és helyettük az információhoz való hozzájutás, a „jó döntés” meghozatala válik az elsődlegessé. A „government”, vagyis a kormányzás fogalmát felváltja a „governance”, ami kicsit elmossa a határt a

felhatalmazással folytatott kormányzás és a felhatalmazás nélküli nyomásgyakorlás között. Ezt veszélyes tendenciának látom. Mills nyomán így az egyik legfontosabb tanulság a kutatók vagy a politikai folyamatok figyelői számára, hogy a politikai felelősség és a demokrácia fogalmát rehabilitálni kell, különben egy technokratikus, a politikáról mestersegesen leválasztott közpolitikára épülő, elmosódó, kontúr nélküli hatalomgyakorlás jön létre. Ebben az értelemben a „public policy”, a közpolitika maga is kezd ideológiává válni.

Sz. E.: Ez volt az ideológiája a szocializmusnak is.

B. A.: Igen, valóban, a tervezett racionalitás joggal volt tekinthető a rezsim ideológiájának, különösen azután, hogy a kezdeti forradalmi propaganda érvényét veszítette.

Sz. E.: A létezett szocializmusban is összefonódott az állami és a közvetlen politikai hatalomgyakorlás, amit jeleznek az „állampárt”, illetve „pártállam” kifejezések is. És mindez még összefonódott a gazdasági és kulturális hatalomgyakorlással. Így minden konfliktus a hatalom szerkezetén belül jelent meg, ezért nem volt mód arra, hogy azok a társadalmi architektúrában, a társadalmi térben nyíltan kifejezésre jussanak, és így nyerjenek megoldást. A „public governance” maga volt a létezett szocializmus irányítási rendszere. És most ennek a szisztémának a modernizált változatát szeretné létrehozni az új hatalom Magyarországon, illetve a hatalom új birtokosai és ideológusai szerte a világon.

B. A.: Ez a szemlélet ráadásul egy korporatív emberképet eredményez, amely szerint az egyén kizárólag korporációkba, intézményekbe, cégekbe betagozódva létezik, és egyre inkább szűkülnek a független kritikai gondolkodás társadalmi terei. Habermas gondolata továbbra is érvényes: a rendszer gyarmatosítja az életvilágot. Ma gyakorlatilag kinevetik azokat az értelmiségieket, akik megpróbálnak a régi, civil módon aláírásokat gyűjteni, tiltakozni valami ellen. Azt mondják nekik: „Hát ti mit akartok? Ti már nem vagytok tényezők!” Nem a gondolat relevanciája számít, hanem a tiltakozók társadalmi pozíciója, és ha azt látják, hogy az gyenge, akkor egyszerűen nem is szállnak vele vitába. Úgy tekintik, mintha nem létezne.

Fordulat: Millsnél az értelmiség közvélemény-formáló szerepe irányított frakcióvá válik, ami hasonlatos a Gramsci-féle organikus értelmiség burzsoá típusához, amennyiben valamiféle rendszerlegitimációs feladatot lát el. Ehhez képest a rendszerváltás során azt láttuk, hogy az értelmiség önállóan cselekvő főszereplővé lépett elő. Melyik leírás a pontosabb: a nyugati társadalmakban látott módon háttérbe szorított és funkcionális, vagy inkább az önálló osztályként fellépő és jelentős közvélemény-formáló erővel rendelkező értelmiségé?

B. A.: Az értelmiségnek volt egy olyan évtizede Magyarországon a nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek elejéig, amikor extrém mértékben tudta formálni a politikát. Ennek nagyrészt az volt az oka, hogy mozgékonyak voltak a szereplők és folyékonyak a társadalmi viszonyok: egy rendszer fokozatosan átalakult, és egy másik jött létre. Persze forradalmi helyzetekben, amikor nincsen stabilitás, a cselekvők szerepe felértékelődik. Hirtelen megnő a morális tőke jelentősége, és előtérbe kerülnek azok, akik jól beszélnek, és a publikum megítélése szerint igazat mondanak. De ez a korszak szerintem a Demokratikus Charta kifulladásával le is zárult. Miután a szocialisták 1994-ben újra átvették a hatalmat, az értelmiségre már nem volt igazán szükség. A Bokros-csomagtól kezdve már megint csak a technokrata frakció nevében beszéltek.

Kétségtelen az is, hogy a nyugati országokban nincs kiemelt szerepe az értelmiségnek, még ha fokozati különbségek vannak is a francia vagy olasz típusú nagyobb, illetve az amerikai és kanadai kisebb befolyás között. Általánosságban az értelmiség beszorul az egyetemekre vagy a szerkesztőségekbe, a havilapokhoz, esetleg a médiába, már ha van egy-két olyan ember, aki privilégiumként megszerzi ezt a pozíciót. Ez utóbbira lehet példa Fareed Zakaria, aki írt egy híres könyvet az illiberális demokráciáról és a nemzetközi kapcsolatok átalakulásáról, és most saját tévéműsort vezet az Egyesült Államokban. Vagy említhetném Paul Krugmant, aki Nobel-díjas közgazdászként egyúttal a *New York Times* egyik vezető publicistája. A kapuk tehát nem teljesen zártak a kulturális tőkével rendelkező tudósok, értelmiségiek előtt, bár a fenti két eset inkább kivétel, és nem szabály. Az értelmiség szerepei tehát átalakulhatnak, változhatnak, bár jelenleg inkább megpróbálják őket professzionalizálni, szakmai skatulyákba helyezni. Régióink tudományos életében is nyugati típusú professzionalizáció folyik, ami a hagyományos értelmiségi szerepek hátterbe szorítását hozza magával.

De a kritikai funkció a társadalom innovációja szempontjából nélkülözhetetlen, és nem is fog eltűnni. Valaki, valamikor, valahol újra magára vállalja a feladatot, és a történelmi helyzettől függ, hogy a hangja mennyire lesz hallható. De hogy ez a szereplő éppen egy hagyományos értelmiségi lesz-e, vagy talán egy médiasztár, esetleg egy nagytőkés fia, azt nem lehet megmondani. Lukács György apja bankár volt, és most sem kizárt, hogy felléphet egy második generációs kapitalista réteg, amely már nem az anyagi javak felé vonzódik, hiszen ezekkel már rendelkezik, hanem a szellemi kíváncsiság vezérli. Emellett a megaláztatott és kirekesztettek különböző csoportjai is megtalálhatják a maguk „organikus értelmiségi” szóvivőit, hogy Gramsci nyelvén fejezzem ki magam. Ezek a rétegek újratermelhetik a kritikai gondolkodást.

A megújulást szükségszerűnek látom, bár az igaz, hogy a kelet-közép-európai félperiféria az utóbbi időben nem az innovációról híres, sokkal inkább a külső trendek követéséről. Jelenleg nagyon könnyű kirúgni az államapparátusból és a különböző

cégektől azokat, akik valami újjal, mással próbálkoznak. Az olyan országokban, ahol hagyományosan erősebb a civil társadalom és erős intézmények vannak – olyan egyesületek és folyóiratok, amelyeket nem lehet ellehetetleníteni egyik kormányváltásról a másikra –, ennek nagyobb hagyományai és erősebb pozíciói vannak. Magyarországon ez a hagyomány sajnos gyengébb, de maga a kritikai funkció meg fog maradni, mert társadalmi igény lesz rá.

Sz. E.: Bozóki Andrással némileg vitatkozva úgy látom, hogy a nyolcvanas évek elejétől 1994-ig terjedő időszak folyamatainak irányát inkább a késő-kádári technokrácia, semmint az értelmiség határozta meg. A nyolcvanas évek végéig magam is ahhoz az értelmiségi csoporthoz tartoztam, mely – mint utóbb beláttam – hamis tudatával sokkal inkább a késő-kádári technokrácia, mint a társadalom összességének érdekében lépett fel és cselekedett. Bár mindig is a demokratikus ellenzék baloldalihoz tartoztam, igazi eszmélésem a még szamizdat *Beszélő*-ben 1989-ben megjelent „Az új elit” című írással kezdődött. Ekkortól már világosan láttam és többször meg is fogalmaztam: a késő-kádári technokrácia és a társadalom hosszú távú érdekei szemben állnak egymással.

B. A.: A kerekasztal-tárgyalásokon az alkotmány szövegezésében kulcsszerepet játszott Tölgyessy Péter, aki nem tekinthető késő-kádári technokratának, és ez szintén nem mondható el több más, fontos résztvevőről, köztük Sólyom Lászlóról sem.

Sz. E.: Ők valóban nem késő-kádári technokraták voltak. Ugyanakkor fontos tény, hogy az alkotmányozás folyamatában a rendszerváltó értelmiség a társadalom előtt álló alapvető kérdésekben nem foglalt állást. Nem folytatott ezekről sem belső, sem társadalmi vitát, és meg sem kísérelt valamiféle reális víziót felvázolni a társadalom jövőjéről. Valóban fontos volt, hogy az új alkotmány elkészítésekor rendszerbe foglalta a többpártrendszerű parlamenti demokrácia alapelveit. De az már a késő-kádári technokrácia munkálkodásának eredménye, hogy az új alkotmányban a szociális jogokat jelentősen megkurtították. Utólag is megmosolyogtatja az embert, hogy az élvonalbeli késő-kádári technokraták, miközben szoros informális kapcsolatban álltak az „alternatív” szervezetekkel, a Nemzeti Kerekasztal-megbeszéléseken az MSZMP tárgyaló delegációjában jelentek meg. Emlékszem, hogy amikor bementem az egyik a tulajdonreform ügyében tartott ülésre, mint a LIGA független szakszervezeti szövetség és az Ellenzéki Kerekasztal képviselője, az MSZMP oldaláról a tárgyalópartnerem az egyik legjelentősebb, legnevesebb késő-kádári technokrata volt. Ő egy alapvetően technokrata-jobboldali-neokonzervatív álláspontot képviselt, amelyhez képest az én pozícióm egyértelműen balra állt.

Abban, hogy a rendszerváltás hajnalán nem történt meg az ország komparatív előnyeinek felmérése, és a rendszerváltó értelmiségen belül még csak vita sem volt arról,

hogy az ezerféle szociális piacgazdaság típus közül melyik felé induljunk el, egyértelműen a késő-kádári technokrácia érdekeltsége mutatható ki. E csoportnak ugyanis volt terve: egy thatcheri, neoliberális fordulat végigvitele. Vagyis a politikai klisé az értelmiség szolgáltatta, de magát a tartalmat, azt, hogy milyen irányba menjen az ország, milyen legyen a társadalompolitika, illetve pontosabban, hogy milyen *ne* legyen a társadalompolitika, azt a késő-kádári technokrácia határozta meg. Bár a rendszerváltás idején az értelmiségnek nagyobb volt a szerepe – és ebben egyetértek Bozóki Andrással –, mint jelenleg, a „domináns frakciót” nem az értelmiségiek alkották. Marx híres mondása – „nem tudják, de teszik” – írja le leginkább e csoport akkori szerepét.

Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy ma Magyarországon miért nincsenek jelentős számban független kritikai értelmiségiek? Gondolhatnánk arra, hogy azért, mert általában a világon ez a szerep mostanság leértékelődik. Nos, a 2008-ban kitört nyílt válság óta nem ezt tapasztalom. Inkább arról van szó, hogy – ahogyan azt Bozóki András mondta – Kelet-Európában sokkal gyengébbek a civil mozgalmak, az alapstruktúrák nem szerves fejlődéssel alakultak ki, ezért a kritikai értelmiség társadalmi bázisa is rendkívül gyenge. Az egész régió történelmi hagyománya, hogy a társadalomért tenni akaró értelmiség betagozódik valamelyik hatalmi szegmens holdudvarába – sokkal inkább, mint a Mills által leírt Egyesült Államokban. Sőt ma már akkor sem igen képes felismerni a civil erőket, ha azok valamennyire mégiscsak megszerveződnek. Napjainkra az értelmiség igen nagy része beépült a különböző pártok hatalmi környezetébe, miközben feladatai közé tartozik már a különböző gazdasági érdekcsoportok kiszolgálása is. Közismert például, hogy a különböző „független” közvélemény-kutató intézetek és think tank-ek mögött nagyon komoly gazdasági lobbik és erőcsoportok húzódnak meg.

B. A.: A technokrácia előretörése valóban szembetűnő volt. Csak abban nem értünk egyet, hogy a késő-kádári technokrácia mozgatta volna az értelmiséget. Szerintem inkább az volt a jellemző, hogy kölcsönösen szükségük volt egymásra az adott pillanatban. A késő-kádári technokráciának nagyon hiányzott az erkölcsi hitelessége, a morális tőkéje, az ellenzéki értelmiség ugyanakkor rendelkezett ezzel. A technokrácia hatalomátvétele 1994 körül, a Horn-kormány hivatalba lépésével következett be, miközben 1989-ben még kiegyenlítették voltak a viszonyok. Az viszont biztos, hogy az értelmiség pozíciója most rosszabb, mint a két korábbi időszakban.

Sz. E.: Én inkább abban látom a folyamat lényegét, hogy a nyolcvanas évek informális szövetségét követően a késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék – mely az értelmiség legfőbb mintaadója volt – 1989-ben, a politikai rendszerváltás során konfliktusba került: versengés alakult ki közöttük abban, hogy ki legyen az új főhatalom birtokosa. Ebből a konfliktusból akkor nevető harmadikként a népi írókat, a nemzeti

liberálisokat és a jobboldali radikálisokat reprezentáló MDF került ki győztesen. Ez adta a kezdőlökést a két csoport ismételt közeledéséhez, éppen amiatt, amit Bozóki András is mond: a késő-kádári technokráciának szüksége volt egy morális hátországra és ideológusokra. Amint azonban 1994-ben a késő-kádári technokrácia a politikai és gazdasági hatalom nyílt birtokosává válik, igyekszik szabadulni volt értelmiségi szövetségeseitől. Pontosabban ezen belül azoktól, akik kritikus vagy legalábbis ambivalens viszonyban vannak a demokratikus ellenzék intézményesült alakzatával, az SZDSZ-szel.

Fordulat: Abban konszenzus látszik kialakulni, hogy az 1990-es évek közepére a késő-kádári technokrácia domináns pozícióba került. Sőt a Bozóki András által már említett Kolosi–Szelényi-könyvben jó néhány szereplő megegyezik Szalai Erzsébet 2001-es könyvének prominens szereplőivel. Kérdés ugyanakkor, hogy meddig jutott ez az elitcsoport a rendszerváltás után a tőkekonvertálással, és hogyan alakult a viszonya a mára meghatározóvá vált nemzeti burzsoáziával. Röviden: tündöklésük után bekövetkezett-e bukásuk is?

Sz. E.: Kutatásaim szerint a késő-kádári technokrácia nyílt hatalma nagyjából 2004-ig tartott. Medgyessy Péter miniszterelnökké választásával történt egy kísérlet a késő-kádári technokráciának egy szociáldemokrata színezetű megújítására, majd Medgyessy és jóléti programjának bukása e kísérlet végét jelentette. Bár a 2010-es országgyűlési választásokon tanúi voltunk a neoliberais Bokros Lajos visszatérési kísérletének, de ez is elbukott. Ezzel párhuzamosan kiemelkedett egy új elitcsoport egy más értékrendszerrel, mint amilyen a késő-kádári technokráciáé volt. Ez utóbbinak ugyanis neoliberalizmusa ellenére voltak baloldali gyökerei. A marxizmuson nőtt fel, olyannyira, hogy egyesek közülük egyetemista éveikben fel is léptek a másként gondolkodókkal szemben. A késő-kádári technokráciának tehát voltak baloldali érzelmei, neoliberális fordulata során volt mitől eltávolodnia – ugyanakkor ezek az érzelmek rejtett büntudat formájában mind a mai napig tetten érhetők.

Pareto nyomán úgy is fogalmazhatunk, hogy a késő-kádári technokrácia tagjai rókák voltak – tehát olyan elitek, akik fantasztikus kreativitással bontják le a régi rendszert –, majd a 2000-es évek közepétől megjelennek a társadalmi szerepüket tekintve konzervatív oroszlánok, akik beleülnek a régi romjain kialakuló új struktúrákba, és stabilizálják a *status quo*t. Ez a legújabb elitekre is igaz lehet – bár nagy vehemenciával kezdtek hozzá a talált intézmények átalakításához, értékelésem szerint a kapitalizmust mint rendszert ők fogják Magyarországon stabilizálni. Szemben a késő-kádári technokráciával, értékrendszerük és identitásuk rendkívül hiányos, labilis – hagyományemberek: elkezdhetjük a héjukat lehántani, majd hántjuk, hántjuk, és azt találjuk, hogy nincs mögötte semmi. Tehát tulajdonképpen nincs mitől eltávolodniuk.

Fordulat: Sokukban azért közös a piacgazdaságba, sőt akár a neoliberálisba vetett hit, ami biztosít egyfajta folyamatosságot.

Sz. E.: Ez a Gyurcsány-korszakra volt csak igaz. A legújabb eliteknek már csak egy jóval kisebb hányada neoliberális. A csúcs konzervatív és tekintélyelvű. De hangsúlyozom: mindez náluk inkább ideológia, mint belsőleg vállalt meggyőződés. Ami a késő-kádári technokratákat illeti, arra lehet számítani, hogy a továbbiakban is fontos üzleti pozíciókat fognak elfoglalni – még ha nem is a legjelentősebbeket –, de a csúcs hatalomba egy-két kivételtől eltekintve már nem térnek vissza, elsősorban életkori okok miatt. Ugyanakkor továbbra is érdekeltek a kulturális mezőben, és abban, hogy személyük és véleményük ott meghatározó maradjon. Ezt jól jelzi, hogy bizonyos lapok kiemelt írásait végigtekintve még az sem ritka, hogy terjedelmes mellékleteket szentelnek egyes késő-kádári technokraták írásainak.

Fordulat: Ez persze nem csak a baloldalra jellemző, hiszen a jobboldalon is vannak például médiamágnások, akik a késő-kádári gazdasági elit tagjai voltak.

Sz. E.: Igen, ez valóban így van. Ráadásul a késő-kádári technokrácia eddig leírt jellemzői nem csupán a magyar elit egy meghatározott csoportjára vonatkoztathatóak. Az egész második világháború utáni babyboom nemzedékből róka típusú elitek nőttek ki. A rókák nagyon intelligensek, nagyon találmányosak, és főleg az informális mezőben mozognak jól. Mint említettem, a rókák döntően leépítenek, a leépítésben „jók”, a leépítő kreativitásuk erős. Történelmi teljesítményük mára abban foglalható össze, hogy lebontották a globális tőke előtti szinte összes korlátot. Most pedig jönnek az oroszlanok, a mai negyvenöt-ötvenöt évesek, akik szépen beleülnek ebbe a lepusztított struktúrába. És konzerválnak. Ők nem fognak nagy történelmi tetteket végrehajtani, inkább legitimálni fogják azokat az informálisan létező befolyásolási mechanizmusokat, amelyekkel a globális tőke mozgatja a világot. Eme folyamatban üdítő ellenpontot jelentenek Barack Obama törekvései, melyekkel az amerikai elnök megpróbál valamilyen új irányt mutatni a világnak. Nagyon sok függ attól, hogy az USA-ban mi zajlik, abból a szempontból is, hogy itt Magyarországon mi fog történni. Kérdés az is, hogy az USA hatalmi súlya hogyan változik Kínához képest.

B. A.: Már az 1993–94-es Donald Treiman–Szelényi Iván-féle elitkutatás¹ is kimutatta, hogy a politikai elitben volt a legnagyobb változás, majd a gazdasági elitben, végül a kulturális elitben a legkevésbé. A kultúra tehát egy olyan rezervátum maradhatott, ahová vissza

1 Utalás a Szelényi Iván és Donald J. Treiman által 1993–1994-ben hat országban vezetett *Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után* című kutatásra.

tudtak húzódni a régi elit tagjai. Annak idején 2005–2006-ban kulturális miniszterként is láttam, hogy van egy nemzedéki szakadék a kulturális élet szereplői között, és a kulcspozíciókat még csak nem is a késő-, hanem a közép-kádári korszak szereplői tartották meg. A kultúrában tehát az 1970-es évek után sokáig Aczél György emberei maradtak pozícióban, és ezen a területen az utánuk jövő korosztály nem is nagyon lépett színre, mert jellemző módon a régi gárda nem nevelte ki saját utódait. Ez a társaság nem volt érdekelt saját későbbi konkurenciája megteremtésében.

S akkor, egy nemzedéknyi szakadék után, jöttek a harmincasok, akiknek már teljesen más mozgásteret kínál a mai kultúra, az internet, a könnyen elérhető, fapados utazások világa. Számukra már természetes, hogy a pénzekért pályázniuk kell, nemzetközi kapcsolatokat kell építeniük, egyszóval ők már teljesen más világban élnek, mint elődeik. Egyszerre vagyunk így kulturális értelemben Aczél György és a digitális nemzedék Magyarországa. Nyilván ez a mai állapot is előbb-utóbb átalakul.

Fordulat: Eddig az értelmiségről meglehetősen általánosságban beszéltünk, szembeállítva a kritikai értelmiség elvont fogalmát a szerves értelmiségi hasonlóan absztrakt elméletével. Lehozva a témát a magyar hétköznapi szintjére, az ellentét az Aczél-babyknek gúnyolt kádári és posztkádári kulturális elit, és az akkori kritikai értelmiség, azaz a demokratikus ellenzék között feszült. Azt már tudjuk a Szelényi–Konrád-féle *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvből, hogy az egykori posztkádári értelmiségiek habitusa – a bourdieui-i, de akár a köznapiságban is – jelentősen eltért ettől a kritikai-ellenzéki csoporttól. De a későbbi összefonódás előtt volt-e közöttük nyílt konfrontáció?

Sz. E.: Már szóltam róla, hogy a nyolcvanas évek informális összefonódása, majd a kilencvenes évek elejétől regenerálódó egymásra találás előtt volt egy nagy összecsapás. Amikor a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások zajlottak, felmerült a latens kérdés, hogy ki lesz az új politikai rendszer első köztársasági elnöke. A késő-kádári technokrácia Pozsgayt akarta, és őt a nép is megválasztotta volna.

B. A.: De a liberális értelmiség nem.

Sz. E.: Erről van szó. Az ún. négy igenes népszavazás 1989-ben valójában arról szólt, hogy ki legyen a köztársasági elnök. A liberális értelmiség a népszavazás során azért szorgalmazta a köztársasági elnök parlament által történő megválasztását, mert nem akarta Pozsgayt. Ezt követően a két csoport közötti feszültség elpárolgott, a viharok elvonultak, mert a közös ellenséggel, a jobboldallal szemben össze kellett fogni. Mára viszont a volt

demokratikus ellenzék felbomlott, pontosabban politikailag ma is aktív tagjai feloldódtak a késő-kádári technokráciában.

B. A.: 1989 ősze volt a liberális ellenzék igazi antikommunista korszaka. Emlékezetes, hogy az 1990-es választások előtti vitán az akkori SZDSZ-elnök, Kis János nem fogott kezét a reformkommunisták egyik emblematis alakjával, Vitányi Ivánnal. Azután Csurka István fellépése, majd az MDF-kormányzás fokozatosan összehozta a liberálisokat és a baloldaliakat. Emlékszem, Szalai Erzsébettel mi is ott voltunk egyszer együtt egy Charta-felvonuláson 1992-ben.

Sz. E.: Igen, így volt.

B. A.: De egy idő után kiderült, hogy a mozgalom voltaképpen abba az irányba fordult, hogy összekovácsoljon egy értelmiségi táborát a leendő új koalíció számára. Amikor pedig az 1994-es választásokon az MSZP önmagában is többséget szerzett, tehát matematikailag nem szorult rá az SZDSZ-re, akkor ez a már egybekovácsolódott értelmiség tolt be az SZDSZ-t a koalícióba.

Sz. E.: Az történt, amit korábban Bozóki András említett: a technokráciának szüksége volt a morális legitimációra. És ideológusokra is.

B. A.: Szükségük volt a morális legitimációra, de a pártok mögött álló tőkécsoportok is a koalíciót támogatták.

Fordulat: Ebben az értelemben ez egy „win-win” szituáció volt a résztvevők számára.

B. A.: Igen, még ha mára szét is forgácsolódott ez az értelmiség.

Fordulat: A beszélgetést az osztályelmélet témájával kezdtük, fejezzük is be hát ezzel. Szigeti Péter írta Szalai Erzsébet már többször említett 2001-es könyve kapcsán kritikaként (Szalai et al. 2002), hogy az osztályproblematika, illetve az elitelmélet aligha kapcsolható össze. A bírálat lényege az volt, hogy míg az osztály- és a szerves értelmiség problematikája felől megérthető az elitelmélet, visszafelé ez már nem működik.

Sz. E.: A bírálatot értem, de nem értek vele egyet. A magam elmélete tudatosan vállaltan „eklektikus”. Ezt jól jelzik legáltalánosabb fogalma, a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra jellemzői is. Ez, bár alapvetően egy elitképződmény, vannak osztályvonásai

weberi és marxi értelemben is. Weberi értelemben annyiban, hogy legfontosabb csoportjait gazdasági szereplők alkotják. A gazdasági szereplők pozícióját pedig részben a piac hozza létre, és folyamatosan vissza is igazolja. Ez a státus pedig megfelel Max Weber osztályértelmezésének. De vannak osztályvonásai a szuperstruktúrának marxi értelemben is: a világ legfontosabb gazdasági erőforrásait e szuperstruktúra mozgatja, így azok az ő birtokában vannak.

A magyarországi hatalmi viszonyok az eddig vázoltak hű tükrei. A magyar elitet rendiesen tagolt, osztályvonásokkal rendelkező hatalmi elitként definiálom. E konglomerátum meghatározó erejét a gazdasági elitcsoportok jelentik, és bár utóbbiak manapság már egyre többször nyíltan is megfogalmazták sajátos érdekeiket, a hatalmi elit egésze döntően mégis informális kapcsolati hálók mentén, tehát rendként működik. Ugyanakkor a hatalmi elitnek vannak osztályvonásai is: egyrészt a gazdasági szereplők révén pozícióját a piac is folyamatosan megerősíti, másrészt ez a hatalmi konglomerátum birtokolja a legfontosabb gazdasági erőforrásokat.

Véleményem szerint tehát összeegyeztethető a két elméleti irány, bár inkább afelé hajlok, hogy a rendi vonások erőteljesebbek, mint az osztályvonások. Ami nem jelenti azt, hogy ez nem változhat. A változás alapfeltétele, hogy a munkabérek tekintetében a világban meginduljanak, pontosabban felgyorsuljanak a Wallerstein által már húsz évvel ezelőtt megjósolt kiegyenlítődési folyamatok. Ezzel ugyanis megkezdődne a nemzeti bérszínvonalak nivellálódása is. Ennek közvetlen következményeként folyamatosan szűkül-
nének a globális tőke mobilitási lehetőségei, lévén a tőkét ezek a profitban és a munkabérekben meglévő eltérések mozgatják. Ha ez a kiegyenlítődés megtörténik, vagy legalábbis közel jutunk hozzá, akkor a nemzetközi tőke reprezentánsai osztályként fognak megjelenni, és idővel általában is globális osztálytársadalomról beszélhetünk majd. Ha ezzel párhuzamosan tovább bomlanak a nemzeti társadalmak, és a nemzetállamok ereje is tovább gyengül – ez pedig hosszú távon nagyon valószínű forgatókönyv –, akkor megindulhat a globális kritikai értelmiség megerősödése és megszerveződése is. Tehát a baloldali kritikai eszmék képviselője is döntően a nemzetközi szinten jelenik majd meg.

B. A.: A gondolatmenetet folytatva, ugyanakkor az is felmerülhet, hogy ha nincs társadalom, azaz ha gyenge az egyének közötti kötelék, akkor osztálytársadalom sincs. Természetesen vannak osztályok, csak sokkal folyékonyabbak, mint régen. Nagyon könnyű kikerülni az egyes osztályokból, például, ha nincs tulajdona az embernek, vagy amikor elveszti az állását, és magas pozícióból zuhanhat sokat, még ha egy szerencsés fordulattal vissza is kerülhet. Ezért érzem azt, hogy az elitelmélet adekvátabb ebben az átalakuló világban, mint az osztályelmélet – még ha ez nem is jelenti azt, hogy az osztályelmélet eltűnt. Csak

a határait sokkal nehezebb látni és megvonni, mert nem létezik például osztálytudat, ami alapján az osztályt meg lehetne határozni.

Fordulat: A fragmentáció eredményképpen, amelynek már a milli értelemben tagolt hatalmi elit is a pozícióját köszönhetette, ugyanakkor még nagyobb lehet az eltérés az alacsonyabb osztályok és az elitstruktúra között. Mivel kisebb a homogenitás az alacsonyabb szinteken, nehezebb szerveződni is, ami – ellentétben a globális munkásosztály víziójával – éppenséggel növeli a hatalmi egyensúlytalanságot.

B. A.: Továbbá az elit is egyre fejlettebb dezintegrációs technikákat tud már bevetni annak érdekében, hogy az alsóbb osztályok ne is szerveződjenek meg.

Sz. E.: Ezzel szemben ugyanakkor felvázolható egy olyan jövőkép is, mely szerint a nemzeti bérek kiegyenlítődése nyomán nemzetközi osztályharc fog kibontakozni. Ahogyan Rosa Luxemburg írta: a nemzetközi proletariátus akkor jelenik majd meg, amikor a tőke már nem tud hova menekülni, amikor már nem tud olcsóbb munkahelyeket és magasabb profitot találni.

B. A.: A kiegyenlítődések időszaka ugyanakkor még messze van, hiszen a tőkének is az érdeke, hogy legyenek olyan helyek, ahová betelepülhet. Ebben az egyes államok is fontos szerepet játszanak, amennyiben háborúkkal „járulnak hozzá” a bérek alacsonyan tartásához, ahogy teszik azt például Afrikában.

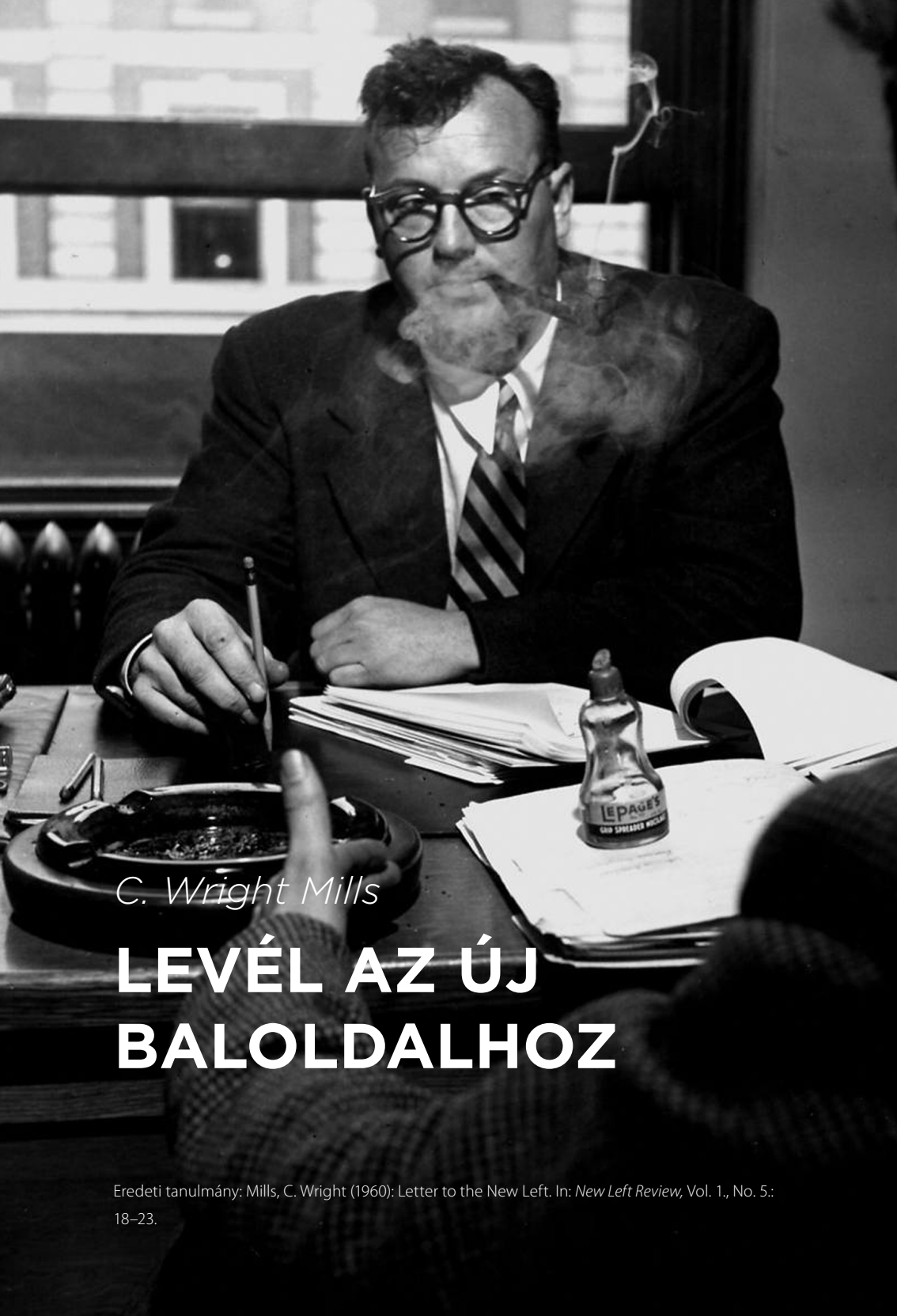
Sz. E.: Ez valóban így van. Ezt erősítheti, hogy a globális tőke egyértelműen ellenérdekelte a globális munkásosztály érdekeinek hangot adó globális kritikai értelmiség megszerződésében. Jobban „kedveli” a nemzeti értelmiséget, mert az mindig is elsősorban a nemzeti burzsoázia érdekeit fogalmazta meg. A nemzeti burzsoáziával a legkönnyebb tárgyalni arról, hogy miért éri meg számára a nemzetek közötti bérszintkülönbségek fennmaradása – és a gyenge civil társadalommal rendelkező félperiféria számára így a kör be is zárulhat. De remélhetőleg csak rövid és középtávra.

Készítette: Böcskei Balázs és Sebők Miklós

Közreműködött: Takács Vera

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bozóki András (2003): Az elitváltás elméleti értelmezései. Kelet-közép-európai megközelítések. In: *Politikatudományi Szemle*, No. 3.: 5–40.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? A neoliberais etika és posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Corvina.
- Mills, C. Wright ([1956] 1962): *Az uralkodó elit*. Gondolat.
- Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és a globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére*. Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi új kapitalizmusban*. Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet – Szigeti Péter – Krausz Tamás (2002): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről. In: *Eszmélet*, No. 54.: 83–106.

C. Wright Mills

LEVÉL AZ ÚJ BALOLDALHOZ

Eredeti tanulmány: Mills, C. Wright (1960): Letter to the New Left. In: *New Left Review*, Vol. 1., No. 5.: 18–23.

Mikor nekilátok, hogy írjak Önnek, valahogy „szabadabbnak” érzem magam, mint általában. Ennek oka, úgy hiszem, az lehet, hogy legtöbbször olyan embereknek írok, akiknek értékeit meglehetősen eltérőnek gondolom a magam meggyőződésétől; de úgy érzem, bennünk van annyi közös, hogy rögtön a lényegre térjünk. *Out of Apathy* (Thompson et al. 1960) című könyvének olvasása sarkallt arra, hogy megemlítsék Önnek néhány problémát, melyekkel – úgy vélem – most szembesülünk. Ezek közül egyikkel kapcsolatban sem remélhetek döntő kijelentéseket tenni; csupán néhány kérdés fölvetésére vállalkozom.

Nem túlzás azt állítani, hogy a II. világháború vége óta Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az önelégült konzervatívok, megfáradt liberálisok és kiábrándult radikálisok közt rendkívül fásult párbeszéd folyik, melyben a témák elmosódottak, az esetleges vita éle pedig eltompult; mindenhol elhatalmasodott az önelégültség, mindkét oldalon hemzsegek a közhelyek. Az Ön könyve után nincs szükség újból kifejtetni, hogy miért történik mindez az „emberek között általában” a NATO-országokban; érdemes lenne azonban megvizsgálni az értelmiségi magatartásnak azt a típusát, amely valójában nem más, mint a közöny ünneplése.

Persze nem ez az egyetlen értelmiségi irányzat, amelyről elmondhatjuk, hogy akadályozza a képzelőerő kibontakozását, vonatkozzon az akár a hidegháborúra, a szovjet blokkra, a békepolitikára, vagy bármilyen megújulásra itthon és külföldön. Én azonban a NATO-országokbeli értelmiség azon irányzatára gondolok, amelyik belefáradt abba, amit „ideológiának” neveznek, és amely az „ideológia végét” hirdeti. Amennyire én tudom, ez az ötvenes évek közepén bukkant fel, főleg értelmiségi körökben, és többé-kevésbé a Kulturális Szabadság Kongresszusához (*Congress Of Cultural Freedom*)¹, valamint az *Encounter* magazinhoz köthető. Az 1955-ös milánói konferenciáról szóló jelentések már hírt adtak róla, azóta pedig az álértelmiség számos szószólója fedezte fel magának és használta üres szlogenként. Elértek ezzel bármit is?

Ennek az irányzatnak az alapja nem a liberalizmus mint politikai filozófia, hanem a formálissá és kifinomulttá vált liberális retorika, ami jelenleg a marxizmus elleni támadások megkérdőjelezhetetlen fegyveréül szolgál. E retorika több eleme finoman szólva is egyszerű sznob feltevésnek tűnik. Kifinomultsága is inkább hangneméből, mint fogalmaiból adódik, ahogy ezt a politikailag meghatározóvá vált *New Yorker* típusú újságírás is bizonyítja. A tények közlésének módja – hogy sugárzó arccal vagy éppen savanyú képpel adják-e elő – a döntő. Magukat a tényeket pedig gondosan adagolják, óvatosan egyensúlyozva velük, kerülve minden kockázatot. Azon képességük, hogy felháborodást keltsenek, hogy politikailag valóban felvilágosítsanak, hogy segítsék a döntéshozást, vagy hogy tisztázzanak egy-egy esetet – ezek a képességek mind eltompultak vagy megsemmisültek.

1 1950-ben a Ford Alapítvány támogatásával alapított antikommunista tevékenységéről ismert csoport – *a szerk.*

Az érvelés tehát okoskodásba fullad. Az elkényelmesedés naiv és sznob hirdetői a kellemetlen érveket és tényeket egyszerűen figyelmen kívül hagyják; a körültekintőbbek, bár foglalkoznak velük, de se egymással, se a tágabb összefüggésekkel nem hozzák kapcsolatba őket. Ezeket a tényeket csak részben fogadják el, sosem illesztik őket egymás mellé: ezzel ugyanis – érdekes módon – azt kockáztatnák, hogy „elfogultnak” bélyegzik majd őket.

Annak elutasítása, hogy az elszigetelt tényeket és töredékes magyarázatokat összefüggésbe hozzák a társadalom változó intézményeivel, lehetetlenné teszi azon valós struktúrák és hosszú távú trendek megértését, amelyeket éppen ezek a tények tárhatnának fel. Röviden: tény és eszme elszigetelődik egymástól, így a valódi kérdések még csak föl sincsenek téve, a tények gondos vizsgálata még csak el sem kezdődött.

Az ideológiák vége irányzat képviselői látszólagos elfogulatlanságuk ellenére azonban természetesen nincsenek híján meggyőződésnek, ezt pedig a tényközlés leple alatt, a témák kiválasztása által csempészik be a köztudatba. Végképp is az ideológia vége elképzelés a szocializmusból és annak bármilyen formájából való kiábrándultságon alapul. Tehát ez az egyetlen ideológia, amely valóban véget ért ezen értelmiségiek számára. Ebből kiindulva azonban mégis úgy vélik, hogy *minden* ideológiának vége. Erről az egy ideológiáról beszélnek tehát; saját ideológiai feltevéseikről nem.

E mögött az érvelés mögött az az előfeltevés húzódik meg, miszerint a nyugati társadalmakban már nincsenek igazán komoly kérdések és súlyos problémák. Vegyes gazdaság, plusz jóléti állam, plusz fejlődés – ez a biztos recept. Az amerikai típusú kapitalizmus továbbra is működőképes lesz, a jóléti állam pedig folytatja útját az egyre nagyobb igazságosság felé. Valójában azonban semmi sem ilyen egyszerű – ne legyünk meggon-
dolatlanok, az túl kockázatos lenne.

Ez a hozzáállás, úgy gondolom, útjában áll a világban lezajló bármilyen folyamat lényegi átgondolásának – ha létezik „hamis tudat”, ez biztosan az.

Először és mindenekelőtt látni kell, hogy mindennek alapja egyszerű szűklátókörűség. Ha az „ideológia vége” tételnek van értelme egyáltalán, akkor ez a gazdagabb országok zárt értelmiségi köreinek sajátossága. Tulajdonképpen ez az ő önképük. Az említett országok teljes népessége az emberiségnek csak egy töredéke; az idő, amely alatt ez a fajta hozzáállás megszilárdult, meglehetősen rövid volt. Latin-Amerika, Afrika, Ázsia és a szovjet blokk nagy részére vonatkoztatva az ilyen kijelentések egyszerűen nevetségesnek tünnének. Ezekben a helyeken bárki, aki hasonló érveléssel állna a közönség elé – álljon az akár értelmiségiekből, akár átlagemberekből –, el lenne intézve egy vállrándítással (ha a hallgatóság udvarias), vagy egész egyszerűen hangosan kinevetnék (ha a közönség őszinte és jól értesült). Az „ideológia vége” az önelégültség jelszava, ami a koravén középkorúak és a jelenre összpontosítók körében terjed a gazdag nyugati társadalmakban.

Végso soron ez a hozzáállás abból is adódik, hogy hirdetői nem hisznek abban, hogy az ember saját jövőjének alakítója – akár történelmi, akár egyéni távlatban. Maréknyi szűk látóköri egyén egyezsége ez csupán saját jelenlegi, provinciális helyzetükről.

Másodszor, az „ideológia vége” természetesen maga is egy – töredékes – ideológia, sőt nevezhetnénk talán inkább kedélyállapotnak. Az „ideológia vége” valójában annyit jelent, hogy az átfogó politikai reflexió mint komoly tényező, megszűnik létezni. Nem más ez, mint a NATO-országokbeli értelmiségiek kulturális és politikai csődjének fásult igazolása.

Mindez nagyban hasonlít ahhoz, amit én mindig is kifogásoltam, és kifogásolok még ma is a Szovjetunió „szocialista realizmusában”.

A kritikai megnyilvánulások természetesen ott is megengedettek – de ezek nem állhatnak össze rendszerkritikává; az egyének nem kérdőjelezhetik meg magát a „rendszert”. Nincsenek „antagonisztikus ellentétek”.

A szereplők, sőt párttagok kritikája a regényekben és színdarabokban persze ott is megengedett – de ezeket mint „elrettető példákat” kell bemutatni; a régi rendszer túlélőiként kell megjelenniük, nem pedig az új rendszer termékeiként.

A pesszimizmus ott is megengedett – de csak alkalomadtán, és csakis a nagy optimizmus kontextusában: a cél az, hogy összemossák a szerkezeti és rendszerkritikákat magával a pesszimizmussal. Eltűrik tehát a kritikákat, de végül valamennyit elnyeli a rendszer egészébe, illetve a vezetők céljaiba vetett hosszú távú történelmi optimizmus.

Nem akarom, és nem is kell túlhangsúlyozni ezt a párhuzamot, ami egy nemrégiben a Szovjetunióban a szocialista realizmusról készített interjúsorozat kapcsán tűnt fel nekem. A kutatás Üzbegisztánban, Grúziában és Oroszországban is hasonló eredményeket hozott. Az interjúk végén készített jegyzeteimben olyan mondatok szerepeltek, mint: „Ez az ember teljesen úgy beszél, mint Arthur Schlesinger Jr.”, „Ez a fickó minden bizonnyal Daniel Bell helyi megfelelője, leszámítva azt, hogy talán kevésbé – hogy is mondjam – fecsegő; és semmiképp sem olyan kicsinyes vagy közönséges, mint ezek az irigy törtetők. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy ezek az emberek a Szovjetunióban nincsenek kitéve a státusz- és tekintélyféltés ósdi angolszász felfogásának.” Folytatva a gondolatmenetet, felmerült bennem a kérdés, hogy „az ideológiák megeléglői talán nem pont a NATO-országok államtól független, önvezérelt, vagy még inkább divatvezérelt szocialista realistái?” Továbbá, hogy „érdemes lenne összevetni ezeket az interjúkat az *Encounter*-ben és a *Reporter*-ben megjelent írásokkal”. Ezt meg is tettem – és arra jutottam, hogy a két dolog lényegileg ugyanaz.

Minden bizonnyal rengeteg különbség is tapasztalható – mindenekfelett az, hogy a szocialista realizmus a hivatalos irányvonal része, az „ideológia vége” viszont önállóan működik. De a különbségek nyilvánvalóak. Hasznosabb tehát inkább a párhuzamokat hangsúlyozni – azt az általános tényt, hogy mindkét tárgyalt álláspont szemben áll a saját rendszerére irányuló radikális kritikákkal.

A Szovjetunióban kizárólag a politikai hierarchia legtetetején lévő – vagy az ilyen pozíciók felé araszoló – vezetők nyúlhatnak hozzá komolyabban az alapkérdésekhez és az ideológiai irányvonalhoz. Ezek a vezetők természetesen sokkal valószínűbb, hogy értelmiségiek (a szó bizonyos értelmében – mondjuk valaki, aki maga írja a beszédeit), mint az amerikai politikusok (brit társaikról Ön biztosan többet tud, mint én). Mindemellett ezek a szovjet vezetők Sztálin halála óta *valóban* elkezdtek komolyan megbotlygatni az alapkérdéseket és az ideológiai alapokat – még ha a politika és a kultúra szoros és hivatalos összefonódásából eredő okok miatt igyekeznek is elleplezni ezt a tényt.

Az „ideológia vége” nagyrészt egy mechanikus reakció – semmiképp sem kreatív válasz – a sztálinizmus ideológiájára. S mint ilyen, átvész bizonyos dolgokat ellenfele belső tulajdonságaiból. Mit jelent mindez? Azt, hogy ezek az emberek már felismerték a vulgármarxizmus haszontalanságát, de még nem döbbsentek rá a liberális retorika használatatlanságára.

A leglényegesebb dolog az „ideológia végével” kapcsolatban azonban az, hogy ez csupán egy divatirányzat – a divatok pedig változnak. Ez például már kimúlófélben van. Még néhány keményvonalas antisztálinista is annak jelét mutatja, hogy újragondolja nézeteit; némelyikük például már azt is hajlandó nyilvánosan elismerni, hogy a szovjet állampártot és államot már nem Sztálin irányítja. Elkezdtek kényelmes ideológiájuk szegénységét meg tapasztalni, mikor szembesültek Hruscsov Oroszországával.

Mi, akik a háború utáni időszakban a munkánkkal kapcsolatos morális kérdéseket illetően következetesen radikálisak maradtunk, gyakran jókat szórakozunk a különböző szerzőkön, akik – a divat változását érzékelve – elkezdtek felszólítani az értelmiségieket az újbóli világos politikai állásfoglalásra. Nekünk azonban nem csupán szórakoznunk kell ezen, hanem igyekeznünk kell ezt a változást többé tenni a divat egyszerű változásánál.

Az „ideológia vége” azért van kimúlófélben, mert elutasítja egy világos politikai filozófia kidolgozását. A figyelmes emberek azonban manapság mindenhol szükségét érzik egy ilyen ideológiának. Nekünk pedig továbbra is szem előtt kell tartanunk ezt az igényt. Eközben érdemes észben tartanunk, hogy egy működő politikai filozófia annyit jelent,

mint egy filozófia, ami lehetővé teszi, hogy működjünk. Ehhez négy dolgot kell tennünk, melyek mindegyike egyszerre intellektuális és politikai feladat.

Ennek tükrében egy pillanatra gondoljuk át, mit is jelent az „ideológia vége”:

(1) Közismert tény, hogy bárminemű politikai reflexió, amely hatást gyakorolhat a közéletre, *ideologikus*: jellegéből adódóan kritizálja vagy elfogadja a hatalom intézményeit, közpolitikáit és képviselőit. Ebben az értelemben az „ideológia vége” negatív fogalmát úgy értelmezhetjük, mint kísérletet arra, hogy valaki kitérjen az elől, hogy munkája politikai jelentőséget nyerjen; pozitív fogalma szerint pedig az önelégültség ideológiájaként értelmezhető, ami sok szerző számára ma az egyetlen járható utat jelenti a *status quo* igazolására.

(2) A társadalomra és a történelemre vonatkozó átfogó *elméletekkel* kapcsolatban az „ideológia vége” egyenesen bálványozza az empiricizmust: tudományosan megfogalmazva ez abban nyilvánul meg, hogy egy túlértékelt módszertanra hagyatkozva banalitásokat fogalmaz meg a társadalom érdektelen területeivel kapcsolatban; a gyakorlatban pedig a már fentebb jellemzett naív újságírói empiricizmust képviseli, illetve az álértelmi-ségi fecsegést, ami az alapvető, sarkalatos kérdésekre adott „válaszait” csupán feltételezésekre alapozza. Ezt a torzult politikai felfogást episztemológiai kiválóságként hirdetik, miközben nincsenek átfogó elméleteik.

(3) Ami a *változásokat előidéző történelmi cselekvőket* illeti, az „ideológia vége” igyekszik ezeket a már működő intézményekkel azonosítani; esetleg részleges reformjukat szorgalmazza, de sosem keresi a változtatásokra képes azon cselekvőket, melyek használhatóak lennének a társadalom strukturális átalakítására, vagy akár maguk mozdítanák elő azt. A cselekvő problematikája sosincs megoldandó problémaként vagy közös problémaként tálalva. Ehelyett azt hangsúlyozzák, hogy pragmatizmusra, rugalmasságra, nyitottságra van szükség. Mindezt már elégszer elismételték: azonban ez a megközelítés csak abban az esetben állja meg a helyét, amennyiben az emberi viszonyok általánosságban kielégítőek.

(4) Ami a politikai és emberi *ideálok*at illeti, az „ideológia vége” tagadja ezek jelentőségét, hacsak nem elvont eszményképekként kezeljük őket. Ezen eszmék komolyan vétele az ő szempontjukból egyszerűen „utópisztikus”.

De ennyit erről. Hogy viszonyulunk *mi* a politikai filozófia ezen négy aspektusához? Néhányunk természetesen mind a négyen dolgozik, valamint mindannyian tudatában vagyunk annak, hogy egyiket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ami az eszmék hirdetését illeti: úgy

gondolom, az Ön folyóiratai megtették a magukét. Az ideológiai elemzéssel és az ennek eszközüül szolgáló retorikával kapcsolatban pedig nem gondolom, hogy egyelőre bármelyikünk is elég jól teljesítene ezekben. Ez azonban meg fog változni, amint megerősödünk azon a két fronton, ahol jelenleg a leggyengébbek vagyunk: a társadalmat, történelmet és emberi természetet érintő elméletekben, valamint a fő problémát jelentő, a strukturális változás történelmi cselekvőivel kapcsolatos elképzelések területén.

Sokszor hallhattuk számtalan kiábrándult embertől, hogy a bal- és a jobboldalt felszámolta a történelem és a józan ész. Erre véleményem szerint a következő választ adhatjuk:

Jobboldalinak lenni sok egyéb mellett annyit jelent, hogy megelégszel azzal, amit éppen csinálsz, elfogadod a társadalmat abban a formában, amelyben jelenleg létezik, jól menő vállalkozásként. A baloldaliság ennek pontosan az ellenkezőjét jelenti, vagy legalábbis ezt kellene, hogy jelentse. A társadalommal kapcsolatos rendszerszintű kritikákat, meglátásokat és elméleteket, amik bizonyos esetekben politikai igényekként és programokként fogalmazódnak meg. Ezeket a kritikákat, igényeket, elméleteket és programokat erkölcsileg a nyugati civilizáció humanista és szekuláris eszményei vezetik – mindenekelőtt az értelem, a szabadság és az igazságosság. „Baloldalinak” lenni annyit tesz, mint összekötni a kulturális kritikát a politikai kritikával, illetve mindezeket konkrét igényekkel és programokkal. És baloldalinak lenni a világ *minden* államában ezt jelenti.

Még egy utolsó definíció: talán valóban megfigyelhető a közügyek hiánya, azonban ez nem jelenti azt, hogy a problémák és ellentmondások is megszűntek volna létezni. A mélyreható strukturális változások nem számolták fel a problémákat. Hiányuk a viták többségéből *valójában* ideológiai kérdés: azon múlik elsősorban, hogy az értelmiségiek mely problémákat érzékelik és állítják be a nyilvánosság lehetséges *ügyeiként* vagy éppen adott egyének *gondjaiként*. A lényegi feladatok elvégzéséhez nélkülözhetetlen, hogy azokat ideológiai alapon vizsgáljuk. Az aktív baloldaliság megköveteli az efféle vizsgálódást.

A politikai irányultság szükségességének komolyan vételére természetesen nem azért van szükség, hogy megtaláljuk a „változás fanatikus és apokaliptikus eszközét”, hogy rátaláljunk egy „kizárólagos ideológiára”, egy „megdőbbentően új retorikára”, egy „alattomos absztrakcióra” és a meghasonlottak összes többi rémképére. Ezek természetesen csupán olyan „szélsőségek”, „elterelő hadműveletek”, melyeket politikai ellenségeink arra használnak, hogy elképzelt helyzetüket ezek szöges ellentétéként határozzák meg.

Azt mondják nekünk például, hogy az átlagemberek nem lehetnek mindig politikai „hősök”. Ki mondta, hogy lehetnek? De miért ne nézzünk szét magunk körül, és miért ne vizsgáljuk meg az olyan hőstettek feltételeit, melyek akár meg is valósulhatnak? Azt mondják, túlságosan is „türelmetlenek” vagyunk, hogy elméleteink „elbizakodottak” és nincsenek eléggé megalapozva. Ez igaz, viszont ezek az elméletek nem is triviálisak; miért

nem dolgoznak inkább azon, hogy megalapozzák vagy megcáfolják őket? Azt mondják, „nem igazán értjük” napjaink Oroszországát és Kínáját. Ez is igaz, valóban nem, ahogyan ők sem. Azonban tanulmányozzuk őket. Azt mondják, megfogalmazásaink baljósak. Ez megint csak így van; elég képzelőerőnk van ahhoz, hogy megjedjünk, és ezt nem is kell titkolnunk – nem tartunk attól, hogy pánikolni fogunk. Azt mondják, „hátsó szándékaink vannak”. Így van: egyebek mellett morálisan megalapozott szándékaink vannak, és tudatában vagyunk ezeknek. Azt mondják nagy bölcsen, hogy nem értjük meg, hogy a „harc vég nélküli”. Így igaz: azon vagyunk, hogy megváltoztassuk ennek a harcnak a formáját, gócpontját és tárgyát.

Gyakran vádolnak bennünket azzal, hogy kritikáinkat és elképzeléseinket tekintve „utópisztikusak” vagyunk; ezzel együtt pedig azt is kifogásolják, hogy reményeinket egy újbaldoldali *politika* létrehozására „pusztán az értelemre” alapozzuk, pontosabban az értelmiségre, a szó legtagabb értelmében.

Van igazság ezekben a vádakban. De nem kell-e feltennünk a kérdést: mit értenek manapság valójában „utópisztikusság” alatt? Valamint: nem pont az utópizmusunk az erőnk egyik legfőbb forrása? Az „utópisztikus” jelző manapság, azt hiszem, minden olyan kritikára és elképzelésre vonatkozik, ami nem csak véletlenszerű egyének közvetlen környezetével foglalkozik: meghaladja ezt a környezetet, amit férfiak és nők képesek közvetlenül megérteni, és aminek közvetlen megváltoztatásában reménykedhetnek. Ebben az értelemben elméleti munkásságunk valóban utópisztikus – a magam részéről legalábbis szándékosan az. Amit meg kell értenünk és amit meg kell változtatnunk, az elsősorban nem csak ez vagy az a részlete egy-egy intézménynek vagy közpolitikának. Ha létezik politikája az új baloldálnak, akkor annak feladata az intézményi *struktúrák* és a közpolitikák *alapjainak* a vizsgálata. Ebben az értelemben a tevékenységünk kritikáit és elképzeléseit tekintve szükségszerűen strukturális és – ha úgy tetszik – utópisztikus.

Ami szembesít minket a politikai elmélkedés – és a politikai cselekvés – legfontosabb kérdésével napjainkban: a változásokat előidéző történelmi cselekvők, illetve a strukturális változás társadalmi és intézményi eszközeinek problematikája. Több eleme is van ennek a problémának, amelyeket most szívesen részleteznék Önnek.

Először is, a változásokat előidéző történelmi cselekvők a kapitalista társadalmak liberálisai számára az olyan önkéntes társulások sorát jelentették, amelyek a parlamentáris rendszerben érték el politikai csúcspontjukat. A szocialisták szinte minden fajtája számára ez a történelmi cselekvő a munkásosztály volt – később pedig a parasztság; valamint pártok és szakszervezetek vegyesen felépítve a munkásosztály vagy politikai pártok tagjaiból, melyek a munkásosztály nevében léptek fel – „képviseelve annak érdekeit”.

Ugyanakkor nem hagyhatom figyelmen kívül azt a meglátást, hogy a történelmi cselekvők (a fejlett kapitalista országokban) mindkét esetben összeomlottak, de legalábbis rendkívül bizonytalanná váltak; ami a strukturális változást illeti, *ezek* a cselekvők már nem tűnnek elég életképesnek és hatékonyak, hogy betöltsék a *mi* cselekvőink szerepét. Tudom, ebben vita van köztünk, ahogy többen is vitatják az állítást; hozzáteszem, magam sem vagyok biztos benne. Mindenesetre ennek ténye nem jelenthet kifogást az elkeseredésre és a visszavonulásra (nem úgy, mint néhányaknak, akik az „ideológia végét” hirdetőkhöz csatlakoztak); ahogy megkerülni sem lehet (ahogy azt több szovjet tudós és publicista teszi, akik a fejlett kapitalista társadalmakról folytatott elmélkedéseikben egyszerűen visszautasítják a munkásosztály politikai körülményeinek és attitűdjeinek elismerését).

Biztosabb-e bármi annál, mint hogy 1970-ben – ha ugyan nem jövő ilyenkor – a helyzetünk meglehetősen más lesz, méghozzá – jó eséllyel – döntően más? De természetesen ezzel nem sokat mondtam. A változásokat előidéző történelmi cselekvők látható összeomlását problémaként, kiemelt ügyként kell kezelnünk – valójában *a legfontosabb* politikai problémaként, amit *nekünk* kell központi üggyé és egyéni gondokká alakítanunk.

Másodszor, nem egyértelmű, hogy amikor a változásokat előidéző történelmi cselekvők összeomlásáról beszélünk, az nem jelenti-e azt, hogy ilyen közvetítők egyáltalán nem is léteznek. Épp ellenkezőleg: a történelemcsinálás – a döntések és a döntések végrehajtásának – eszközei a világtörténelem során még sosem voltak ennyire kézzelfoghatóak, mint most, és még sosem voltak ennyire elérhetőek akár ilyen szűk csoportok számára, a vafüggöny mindkét oldalán. Nem látom szükségét annak, hogy elméletemet a hatalom alakzatairól – a hatalmi elit elméletét – itt most elővezessem. Ez az elmélet bőségesen kapott kritikákat a legkülönbözőbb politikai nézeteket vallóktól, ezek egy részéből sokat tanultam. Egyelőre azonban egyik elemzés sem késztetett arra, hogy módosítsak az elmélet bármelyik alapvető vonásán.

A lényeg egészen nyilvánvalónak tűnik: ami számunkra utópisztikusnak hat, az egyáltalán nem utópisztikus a moszkvai Központi Bizottság elnöke, a washingtoni kormányzat felsőbb körei, vagy – ahogy néhány közelmúltbeli esemény nyilvánvalóvá tette – a SAC² és a CIA emberei számára. A változásokat előidéző történelmi cselekvők közül csak azok omlottak össze, amelyek – legalább elméleti síkon – nyitottak voltak *a baloldal* számára a fejlett nyugati társadalmakban; azok, amelyek ezen társadalmak strukturális változását követelték. Ebből a nyilvánvaló tényből rengeteg minden következik; azonban biztos vagyok benne, hogy ezek többségének még nem vagyunk eléggé tudatában.

Harmadrészt, amit én nem igazán értek néhány újbaloldali szerző esetében az az, hogy miért ragaszkodnak olyan hevesen a fejlett kapitalista társadalmak munkásosztályához

2 Strategic Air Command (Hadászati Légiparancsnokság), az amerikai légierő fegyverezését kezelő légiparancsnokság – *a szerk.*

mint a változásokat előidéző *egyetlen* történelmi cselekvőhöz, vagy legalábbis a legfontosabb cselekvőhöz, mikor ezt a várakozást történelmi tapasztalatok cáfolják.

Úgy vélem, ez a fajta munkás-metafizika a viktoriánus marxizmus öröksége, amely mára már elvesztette megalapozottságát.

Egy történelmileg meghatározott gondolat vált történelmietlen és határozatlan reménnyé.

Részletesen és pontosan be kell mutatnunk azokat a társadalmi és történelmi feltételeket, melyek között a munkásosztály önmagáért vett osztállyá és döntő politikai erővé válik. Voltak, vannak, és mindig is lesznek ilyen tényezők, melyek maguktól értetődően a nemzeti társadalmi struktúráknak és a gazdasági-politikai fejlődés különböző szakaszainak megfelelően eltérőek. Természetesen nem „írhatjuk le” a munkásosztályt. *Tanulmányoznunk* kell a fentieket – friss nézőpontból. Ahol a munkásság cselekvőként van jelen, ott dolgoznunk kell vele, de nem kezelhetjük „szükséges eszközként” – ahogy azt a kedves öreg munkáspárti úriemberek az Ön országában és máshol is tették.

Még ha nem is fejeztem be összehasonlító tanulmányomat a munkásosztályokról, az általánosságban látszik, hogy az iparosodás bizonyos (korai) szakaszaiban, az önkényuralom politikai kontextusában stb. válnak általában a bér munkások önmagáért vett osztállyá. A stb. itt azt jelenti, hogy egyelőre csupán a kérdésfelvetésre szorítkozhatok.

A cselekvés fentebb vázolt kérdése vezettetett arra, hogy az elmúlt néhány évben a kulturális apparátust és az értelmiséget – mint változást hozó lehetséges, fontos és radikális cselekvőket – tanulmányozzam. Hosszú ideig én sem örültem jobban ennek a gondolatnak, mint Önök; de éppen most, 1960 tavaszán úgy tűnik, mégis releváns lehet ez az ötlet.

Először is, nem világos számomra, hogy ha egy baloldali szerző országainkban realizisztikus próbál lenni utópizmusában – ami akár gyümölcsöző ellentmondás is lehet –, akkor *kénytelen*-e ebből a pontból kiindulni. Elvégre ezek vagyunk mi, ez a mi pozíciónk.

Másodszor, az értelmiség problémáját olyan rendkívül összetett kérdések jelentik, amelyekkel meglehetősen kevesen foglalkoztak eddig ténylegesen. Mikor azonban ezt vizsgáljuk, egy percre sem szabad elfelejtenünk, hogy az értelmiség problémái Nyugat-Európában és Észak-Amerikában korántsem ugyanazok, mint a szovjet blokkban vagy a fejletlen országokban. A világ mindhárom meghatározó térségében az értelmiség karaktere és szerepe különböző, valamint történelmileg meghatározott. Csakis aprólékos komparatív kutatásokkal leszünk képesek megérteni bármelyiket a három közül.

Harmadszor, kik azok, akik megelégedik az egészet? Kik azok, akik megundorodnak attól, amit Marx „minden régi kacatnak” nevez? Kik azok, akik radikális módon

gondolkoznak és cselekszenek? A világon mindenütt – blokkokon kívül, belül, és ezek között egyaránt – a válasz ugyanaz: a fiatal értelmiség.

Nem tudom megállni, hogy ne másoljak ide egy kis változtatással néhány részletet egy a háborúról szóló könyvem idén megjelent kiadásából.

„1960 tavaszán és nyarának elején az amerikai döntések és hibák további következményei jelennek meg. Törökországban a diáklázadások után egy katonai junta veszi át az ország vezetését a kommunista Menderes kormányfőtől. Dél-Koreában szintén diákok döntötték meg Syngman Rhee Amerika-barát korrupt bábkormányát. Kubában egy valóban baloldali forradalom kezdte meg a gazdaság teljes körű újrászervezését, szigorúan az amerikai nagyvállalatok befolyása nélkül. A forradalom vezetőinek átlagéletkora 30 év körül van – »a munkásság mint cselekvő« egyértelműen nem tényezője a folyamatnak. Tajvanban nyolcmillió tajvani kezdi elveszíteni türelmét az amerikaiak által támogatott, kétmillió kínait befogadó Csang Kaj-sek-i diktatúra elnyomása alatt. Az amerikai katonai bázisként szolgáló Okinaván a második világháború vége óta először nyílik lehetőség arra, hogy az ott lakók kifejezzék elégedetlenségüket az amerikai megszállás ellen, amit néhány diák ki is használ, dühösen kántálva az odalátogató elnöknek: »Menj haza, menj haza... és vidd magaddal a rakétáidat is«. (Nem kell aggódni, az ott állomásozó amerikai csapatok könnyedén kezelték az alapvetően békés tömeget; az elnököt pedig »sietve kísérték ki az amerikai létesítmény hátsó kijáratán«, majd helikopterrel szállították a reptérre.) Nagy-Britanniában Aldermastontól Londonig, fiatal... de hát Ön is ott volt. Japánban több hétig tartó diákszavargások után visszautasítják az amerikai elnök látogatását, bizonytalanná válik az USA-val kötött új szerződés aláírása, valamint elmozdítják a nagytőke- és Amerika-barát miniszterelnököt, Kishit. De még a mi kis kellemes Délünkön is fekete és fehér diákok... de, hagyjuk is, köztünk szólva, ez *tényleg* szégyenteljes.”

„Ez semmi esetre sem a teljes lista; ezek a tegnapi hírek; elég belenézni a mai lapokba. Holnap pedig, változó mértékben bár, de a következmények még nyilvánvalóbbak lesznek. De elég nyilvánvalóak vajon? Ennél szembetűnőbbnek kell lenniük, hogy felkeltsék Amerika figyelmét: óvatos panaszok és a józan ész szava semmiképp sem elég. Hogy mit mondanak a világ legszegényebb országaiban? A befolyásos amerikaiakat kizárólag az erőszak és a pénz érdekli. Továbbra sem figyeltek, amerikaiak? Rendben van. Ha továbbra is azt bizonygatjátok, hogy már nem a régi rendszer van érvényben, az azt jelenti, hogy nem vagytok tisztában a dolgokkal: könnyen meglehet, hogy az országok felé a közeljövőben olyan világméretű

gyűlölet irányul majd, amelyről a legtöbben még csak nem is álmodtak. Békepártiak, pacifisták, unilateralisták és a világ zavarba ejtően sokféle baloldali gondolkodója – ez a több tízmillió ember természetesen félre van vezetve; bajkeverők kis csoportjai ellenőrzik őket, melyek utasításait egyenesen Moszkvából és Pekingből kapják. Ördögi módon mindenhol jelen vannak; ők azok, akik ezt a zavaros felfordulást tüzelik. Ezek a teljhatalmú csoportok bátorították őket arra, hogy ellenezzék az amerikai nukleáris bázisok – az amerikai civilizáció ezen vidám előretolt bázisainak – országaikba telepítését. Most pedig már nem akarnak U2-ket, ki akarnak szállni az amerikai hadigépezetből, semlegesek akarnak maradni az óriási, tébolyult ellenfelek között. És nem akarják, hogy társadalmukat felfegyverezzék.”

„Véssétek észbe amerikaiak: nem lesz időtök arra, hogy ráunjatok külföldi barátaitokra, mert már nem sokáig lesznek a barátaitok. De nincs is szükségetek rájuk, ne hagyjátok, hogy összezavarjanak benneteket.”

Ehhez tegyük hozzá: a szovjet blokkban kik törtek ki az apátiából? A diákok, a fiatal diplomások és az írók; Lengyelország, Magyarország, sőt Oroszország fiatal értelmiségijei. Nem számít, hogy nem győztek, nem számít, hogy a lázongásban nem csak ők vettek részt. Sőt még csak nem is ők voltak túlsúlyban. De a mondanivalóm, azt hiszem, világos.

Ezért kell foglalkoznunk az értelmiségiek ezen új generációjával mint a változást hozó cselekvőkkel az egész világon. Felejtjük el a viktoriánus marxizmust, kivéve, ha nélkülözhetetlen; olvassunk újra Lenint (csak óvatosan) és Rosa Luxemburgot.

„De ez csupán valamiféle morális nekibuzdulás, nem igaz?” De igen. Viszont mindekelőtt: nem apátia. A megmozdulások legtöbbször vállaltan erőszakmentes, és úgy tűnik, helyenként működik is. Nekünk pedig tanulnunk kell ebből, és velük együtt kell kidolgoznunk a cselekvés új formáit.

„De az egész olyan zavaros. Ha Törökországot vagy Kubát vesszük például.” Természetesen az; a történelemcsinálás mindig bizonytalan, időt kell adni neki; eközben pedig segítsük kevésbé zavaros politikai utakra terelni ezt a morális nekibuzdulást. Dolgozzuk ki velük közösen azokat az ideológiákat, stratégiákat és teóriákat, amelyek segítenek majd megszilárdítani az erőfeszítéseiket – korunk strukturális változásainak teóriáit.

„De, végtére is, ez az egész utópisztikus, nem igaz?” Nem – ebben az értelemben biztosan nem. Bármilyen lehetséges, de semmiképp sem utópisztikus; mondd ezt a diákoknak Japánban.

Hát nem erre gondoltunk, mikor az új baloldaltól beszéltünk? Hadd kérdezzék meg keserűen: „Kifelé az apátiából – de mégis mibe?” Az önelégültség kora véget ért. Az öregasszonyok hadd panaszkodjanak bölcsen az ideológiák végéről. Mi újra mozgásba lendülünk.

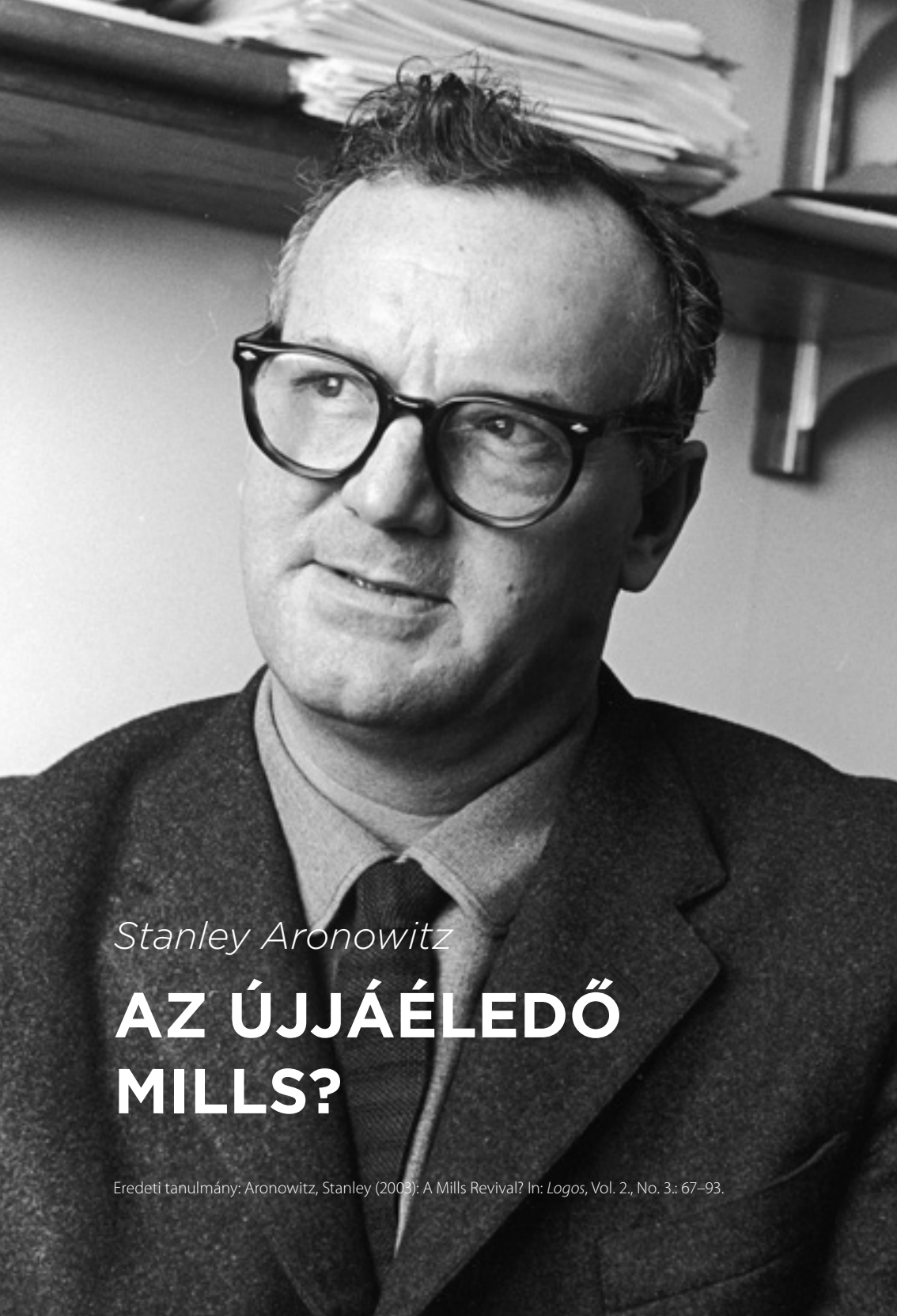
Őszinte tisztelettel,
C. Wright Mills

Fordította: Sidó Zoltán

Az eredetivel egybevetette: Sebők Miklós és Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

Thompson, E. P. – Alexander, Kenneth – Hall, Stuart – MacIntyre, Alasdair – Samuel, Ralph – Worsley, Peter (szerk.) (1960): *Out of Apathy*. Stevens.

A black and white portrait of Stanley Aronowitz, a middle-aged man with dark, slightly messy hair, wearing thick-rimmed glasses, a dark suit jacket, a light-colored shirt, and a dark tie. He is looking slightly to the left of the camera with a neutral expression. In the background, there are shelves filled with stacks of papers or books.

Stanley Aronowitz

AZ ÚJJÁÉLEDŐ MILLS?

Eredeti tanulmány: Aronowitz, Stanley (2003): A Mills Revival? In: *Logos*, Vol. 2., No. 3.: 67–93.

A szociológusok és más társadalomtudósok többsége ismeri C. Wright Mills nevét, és politikai tudatalattijukban elismerték nagyszerűségét, ám a félelem és a karrierizmus visszatartotta őket attól, hogy a politikában közismert értelmiségi nyomdokaiba lépjenek. Munkássága kiterjedt a kultúrtörténet, a politika, a társadalom és a pszichológia területére is. Érdeklődött a munkásosztály és a radikális mozgalmak iránt, és kimerítően írt róluk. Max Weber közeli tanítványaként a bürokrácia egyik legkeményebb kritikusa volt. A háború után a megerősödő tömegkultúra és tömegkommunikációs média kritikusai között vezető szerepet töltött be. Mindemellett lelkes támogatója volt az akkoriban kialakuló új baloldálnak. Az írás egy kísérlet a sokszínű életmű bemutatására, rávilágítva ezen belül is pár kiemelkedő problémára.

ELŐSZÓ

Talán ismerik Michel Foucault azon észrevételét, amely szerint a filozófiai rendszerét ért kritikaáradat ellenére „Hegel átjárja a huszadik századot”. C. Wright Mills egyfajta tudományos purgatóriumra ítélve egy ilyen „hiányzó jelenlévő” volt a huszadik század utolsó három évtizedében, egy olyan időszakban, amikor a társadalomelmélet a társadalomtudományok területéről – amely az esettanulmányok és szociális „problémák” megszállottja lett – átvándorolt az irodalom és a filozófia területére, ahol Mills munkáit ritkán tárgyalták és sohasem idézték. A szociológusok és más társadalomtudósok többsége ismerte a nevét, és politikai tudatalattijukban elismerték nagyszerűségét, ám a félelem és a karrierizmus visszatartotta őket attól, hogy a politikában közismert értelmiségi nyomdokaiba lépjenek. Mégis, amikor olyan botrányok törnek a felszínre, amelyek vezető vállalatok vezérigazgatóit és pénzügyi vezetőit érintik, és amelyeket a mainstream média naponta tárgyal, akkor, amikor a vállalati tőkének az amerikai állam feletti uralmát a sajtó és a televízió részletesen taglalja és szégyentelen módon jóváhagyja, Mills munkássága – mérsékelt, ám egyértelmű – újjáéledésének lehetünk tanúi.

S bár neve ritkán jelenik meg a divatos társadalom- és kultúraelméleti kurzusok olvasmánylistáján, legjelentősebb művei közül négyet újra kiadtak. Ezekhez új előszók is születtek a történész Nelson Lichtenstein (*New Men of Power*), a társadalomkritikus Russel Jacoby (*White Collar*), a politológus Alan Wolfe (*Az uralkodó elit*) és a szociológus Todd Gitlin (*The Sociological Imagination*) jóvoltából, így az újrakiadások minden bizonnyal hozzájárulnak majd ahhoz, hogy Mills műveit a diákok és a fiatalabb egyetemi oktatók is megismerhessék.

Egyesek szerint manapság, amikor a társadalom- és kultúraelmélet területét leginkább az európai hatások befolyásolják, Mills munkássága nem érvényesülhet. Erre utal-

hatna, hogy a *Sociology and Pragmatism* című disszertációján kívül ritkán foglalkozott filozófiai értekezéssel. Valójában néhány esszét leszámítva csak egyetlen alkalommal, a *Character and Social Structure* című művében érint olyan „metakérdéseket”, mint az elméletalkotást megalapozó előfeltételezések és módszerek problematikája. A marxisták azért kritizálják, mert műveiből nemcsak hogy hiányzik az „osztályanalízis”, de olykor megvetéssel is ír róla. És valóban, jegyzetekkel ellátott szöveggyűjteményéhez, a *The Marxist*hoz fűzött kommentárjaiban egyaránt méltatja és különösebb rendszer nélkül kritizálja Marxot és a marxistákat. A társadalomtörténészek pedig, akiknek többsége az osztály- és az osztályharc-elméleteken nevelkedett, kifogásolják, hogy Mills még a társadalmi mozgalmakban is inkább az elit, semmint az alulról jövő népi megnyilvánulások tanulmányozására összpontosít.

Mills mégis mintakép marad az értelmiségiek számára: huszonhárom évnyi életművének tekintélyes termése azt bizonyítja, hogy a specialisták, illetve szakértők ellenpólusát alkotta. Míg a humán tudományokban tevékenykedők többsége a kisebb ellenállás felé haladva újra és újra ugyanazokat a cikkeket és könyveket írta meg, Mills munkássága kiterjedt a kultúrtörténet, a politika, a társadalom és a pszichológia területére is. Érdeklődött a munkásosztály és a radikális mozgalmak iránt, és kimerítően írt róluk. Max Weber közeli tanítványaként a bürokrácia egyik legkeményebb kritikusa volt. A háború után a megerősödő tömegkultúra és tömegkommunikációs média kritikusi között vezető szerepet töltött be. *The Sociological Imagination* című írása pedig, látszólagos bevezető tónusa ellenére, talán a legjelentősebb amerikai hozzájárulás a tudományos műveltség és a társadalmi elkötelezettség kapcsolatáról szóló vitához, amely évtizedek óta élénken foglalkoztatja az irodalmi és társadalomtudományi köröket.

Mills recepciójában fontos szereplő életrajzírója, a munkáit sajtó alá rendező Irving Louis Horowitz, ő azonban többnyire szembefordult vele, így az életrajz többet árul el annak írójáról, mint magáról Millsről. Egyéb vele foglalkozó, könyv terjedelmű írások ugyan több rokonszenvről tanúskodnak, ám ezek korlátozottak és többnyire elavultak. Leszámítva néhány kiváló elemzést és egyetemi diplomát – külön kiemelve Tom Hayden lényeglátó *Radical Nomad* című munkáját, amely több mint negyven évvel Mills halála után született –, egy Mills munkásságáról szóló, jelentős kritikai tanulmány továbbra is várat magára, nem beszélve teljes életrajzáról.

Valószínűsíthető, hogy kortárs mivolta, valamint az, hogy munkáiban erősen összpontosít az Egyesült Államokra és annak hagyományaira, és mindenekelőtt azon bosszantó szokása, hogy egyszerűen fogalmazott (a tudományos kifejezéseket köznapi kifejezésekkel helyettesítette), lehetséges olvasói közül elijesztette azokat, akik csak olyan írókat tudnak tisztelni, akik nyelvi újításokat vezetnek be, és akik egyszerű gondolataikat is bonyolult összetett mondatokban fejtik ki. De egy olyan időszakban, amikor ezek a divatos

irányzatok veszítenek vonzerejükből, meglehet, hogy akik tartalomra és stílusra vágnak, szívesen térnek vissza C. Wright Mills baljós elmékedéseihez.

C. Wright Mills azok közé tartozik, akiknek szava fokozatosan elhalkul az amerikai közéletben: a politizáló, értelmiségi közíró, aki kemény kijelentései ellenére gyakran kapott nyilvánosságot a mainstream médiában. Közel tizenöt éven át – a *The New Men of Power* 1948-as megjelenésével kezdődően, egészen az 1962-ben, negyvenhat éves korában bekövetkezett korai haláláig – Mills Amerika egyik legismertebb társadalomtudósa és társadalomkritikusa volt. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években három könyve jelent meg, amelyek a második világháború utáni amerikai társadalomszerkezet elméletét és leírását foglalják magukba. A *Sociological Imagination* továbbra is gyakori olvasmány az egyetemeken, egyrészt azért, mert megkísérli a szociológiát társadalmilag elkötelezett módon bemutatni, másrészt pedig azért, mert élesen kritizálja azt az amerikai szociológiában uralkodó két tendenciát, amelyet ő „nagy elméletnek”, illetve „absztrakt empiricizmusnak” nevez. A nagy teoretikus vizsgálati köre túlságosan széles ahhoz, hogy gyakorlati és elméleti felismeréseket tegyen lehetővé. Az absztrakt empiricisták tömegei pedig azért kritizálhatóak, mert az ellenőrizhető tudományos ismeretek folyamatos felhalmozásának szolgáltatásban tevékenységüket kisebb kutatásokra korlátozzák. Munkatársával és mentorával, Hans Gerthtel együtt szintén ő szerkesztette Max Weber angol nyelvre lefordított esszéinek egyik legkorábbi és legjobb gyűjteményét. Emellett a Gerthtel közösen írt és 1954-ben publikált, indokolatlanul mellőzött *Character and Social Structure* tekinthető Mills első számú társadalomelméleti művének. Ebben a könyvben dolgozza ki azt, amit én leginkább „állványzatnak” neveznék, és amire felfűzte későbbi jelentősebb közepes terjedelmű elméleteit, kiváltképp az elittrilógiát. Valójában a *Character* kidolgozott elméleti keretének ismerete nélkül nehéz a *Sociological Imagination* erős kritikáit, illetve Mills módszerét teljességében megérteni.

Bár Mills neve nem volt kifejezetten közismert, a politikailag aktív lakosság berkeiben, illetve a tágabb akadémiai és független értelmiségi körökben azért meglehetősen jól ismerték. Ellentétben sok közéleti értelmiséggel, sem kiszolgálója, sem haszonélvezője nem volt a hatalomnak. Sokkal inkább egy XVII. századi angol radikális értelemben vett agitátor (*ranter*) volt, egy olyan ember, akit az amerikai diskurzusban Paul Revere-ként¹

1 Paul Revere az Amerikai Függetlenségi Háború legendás alakja, aki híres „éjféli vágója” során értesítette a Boston környéki lakosságot a brit csapatok érkezéséről a lexingtoni és concordi csaták előtt 1775-ben, előkészítve így Nagy-Britannia 13 észak-amerikai gyarmatának első jelentős sikerét – a szerk.

emlegetnek, akinek az a feladata, hogy riadót fűjjön, ha baj van. Néhány műve valóban emlékeztet azokra a röpiratokra, amelyek az amerikai forradalom évtizedeiben jártak kézről kézre, amikor is számos, gyakran névtelenül publikáló író a gazdáknak és kézműveseknek, valamint a politikai és gazdasági hatalom birtokosainak címezte írásait. Későbbi művei közül sok a századfordulós populista és szocialista röpiratokhoz hasonlítható, amelyeknek részben az volt a célja, hogy oktassa a munkásokat és a parasztokat, részben pedig, hogy felkorbácsolja érzelmeiket a hatalmas vállalatok gonoszságai ellen.

Szellemi tevékenységének másfél évtizeden át tartó legtermékenyebb időszakában, amely az 1959-ben publikált *The Sociological Imagination* című művel záródott, Mills mégsem számíthatott arra – talán *Az uralkodó elit* kivételével –, hogy tömeges, vagy akár széles körű ismertségre tegyen szert. Ennek ellenére még az új elméletek alkotásakor is – de kiváltképp a közéleti kritikák írása esetében – mindig szélesebb közönséghez próbált eljutni, mint akadémikus társai. Ám Mills szándéka teljes mértékben bomlasztó a kortárs főárambeli társadalomtudományra, és kiváltképp arra az elképzelésre nézve, amely szerint az értelmiségnek semleges megfigyelőként kell jelen lennie a gazdasági, politikai és társadalmi életben. Bár kellőképpen kivette a részét a támogatott kutatásokból – fontos kiemelni tanulmányát Puerto Ricóról és a jellemző társadalmi típusok kollektív leírásairól –, írásainak többsége a potenciális és tényleges politikai közönségnek szól. Egyetértésben Marxszal, illetve Weberrel, aki élete vége felé jelentősen hozzájárult a weimari köztársaság morális és legális kereteinek kialakításához, Mills úgy tartotta, hogy az értelmiségiek és elképzeléseik beágyazódnak koruk társadalmi ellentéteibe és küzdelmeibe, elemzéseikben pedig mindig egy határozott álláspontot képviselnek, akár készek ennek elismerésére, akár nem.

Mindezek ellenére Mills nem támogatott semmilyen főárambeli politikai pártot, sem az ezek peremén elhelyezkedő egyéb pártokat. S míg saját korának jellemző alakja volt (fő művei az 1940-es és 1950-es években születtek, amikor a biológiai és társadalmi nemek közötti különbségek és az ökológia kérdései még alig kerültek szóba), alapvetően kritikus álláspontot képviselt a jobboldallal, a konzervatívokkal, a liberálisokkal, a baloldal viszonylag kis pártjaival és kiváltképp azon egyre szűkülő független baloldali csoport tagjaival szemben, amelyhez ő maga is tartozott. Egyik példaképéhez, a közgazdász és társadalomtudós Thorstein Veblenhez hasonlóan üldözöttnek számított saját tudományágában. Marx híres aforizmáját újrafogalmazva, Mills tagja volt ugyan az akadémiai elitnek, de nem tartozott oda, mivel nem fogadta el a tudományosság és a részrehajlás különválasztását. Ugyanakkor Veblennel ellentétben, aki csaknem teljesen elidegenedett a hagyományos közgazdaságtantól, Mills szakmai pályafutásának nagy részében mind érzéseiben, mind gondolataiban szociológus volt. Az amerikai társadalom szerkezetéről szóló könyveiben – mint a *The New Men of Power*, a *White Collar* és *Az uralkodó elit* – alkalmazott retorika és

módszerek a háború utáni mainstream amerikai szociológia perspektíváiban gyökereznek. Ezekre a perspektívákra Émile Durkheim módszertana éppolyan hatással volt, mint Karl Marx és Max Weber kritikai elmélete. A hagyományos szociológiai vizsgálati eszközöket felhasználva – felmérések, interjúk, adatelemzés, grafikonok – Mills lelkiismeretesen épít az „adatokra”, egészen az összefoglaló fejezetig.

Ami azonban megkülönbözteti Millst a mainstream szociológiától, illetve Webertől, akivel egyébként intellektuális megközelítés tekintetében sok mindenben osztozik, az az, hogy Mills a radikális társadalmi változást támogatta a divatos szociológiai semlegességgel szemben. A hidegháború csúcspontján, az úgynevezett McCarthy-korszak idején minden félelem nélkül nevezte a kapitalizmust az uralom rendszerének, és tette mindezt annak egyik szellemi fellelegvárában, a Columbia Egyetemen. Elhatárolódott azon exradikális kollégáitól, akik a „Nyugatot választották”, vagy akik más módon segítették és támogatták a boszorkányüldözőket, vagy azoktól, akik semleges álláspontra helyezkedtek, elbújva az értékmentes tudomány ideológiája mögé. Meggyőződésesen Sztálin-ellenes volt, ám ennek ellenére élete vége felé azzal vádolták, hogy kommunistaszimpatizáns, mivel keményen kritizálta Amerika militarizálódását, és határozottan védelmezte a kubai forradalmat.

Későbbi írásai fényében – amelyek finoman szólva is kevés reménnyel kecsegtettek egy az egyesült államokbeli lehetséges radikális társadalmi változást illetően – a *The New Men of Power*, Mills első főműve, kiemelt helyet foglal el a Mills-életműben. A könyv közvetlenül az ipari dolgozók 1946-os általános sztrájkja és a rákövetkező év konzervatív ellenszépása után íródott, mely utóbbi a Taft–Hartley-féle foglalkoztatási törvénykiegészítésben öltött testet. Az amerikai munkásmozgalom vezetőiről szóló tanulmány szerint a munkásmozgalom – miután bebizonyította, hogy képes befolyásolni a gazdaságpolitikát – rendelkezik a szükséges előfeltételekkel ahhoz, hogy az amerikai politikában is jelentős szerepet töltsön be. Ugyanakkor a munkásmozgalom vezetői „hadvezérekként és munkavállalókként”, „a politikai gépezetbe beágyazott politikusokként” és egy „társadalmi mozgalom” vezetőiként ellentmondásos pozíciót töltenek be. 1948-ban, a *The New Men of Power* első kiadásának évében, az amerikai kapitalizmus példátlan globális uralma által támogatva erőteljes konzervatív erők sorakoztak fel a munkások nemrégiben szerzett hatalmával szemben. Mills szerint e konzervatívok egy nyílt ipari és politikai háborúban elszenvedett vereség nélkül nem voltak hajlandók további területeket átengedni. Mégis, a szakszervezeti vezetőket meglepően felkészületlennek találta erre a harcra. Amikor az ügyüket baloldali-liberális szövetségeik teljes mértékben elhanyagolták, természetes vállalati ellenségeik, illetve azok ideológiai szószólói, a jobboldali értelmiség és a konzervatív politikusok pedig lekicsinyelték és bemocskolták, a szakszervezeti vezetők még akkor is hűségesek maradtak a Demokrata Párthoz és a New Dealhez, mely utóbbi egyébként

gyors ütemben tűnt el a történelem sülyesztőjében. Mills és munkatársa, Helen Schneider úgy látták, hogy a legtöbb munkásmozgalmi vezető feladta azt az elképzelést, amely szerint a dolgozó embereknek szükségük van egy munkaspártra ahhoz, hogy valóban képviselni tudják politikai érdekeiket. Pedig egy évtizeddel azelőtt, az ipari szakszervezetek fénykorában többségük egyetértett egy ilyen formáció létrehozásával, még ha önérdékből támogatták is a demokratákat.

Mindezek fényében azt mondhatnánk, hogy Mills hatalomfogalma nagymértékben visszavezethető Machiavelli *A fejedelem* című munkájára. Ahogy Machiavelli emlékezteti a fejedelmet arra, hogy a feudális oligarchia régi szabályai többé már nem elegendők a hatalom megőrzéséhez, és hogy egy népi összefogás alakul azzal a szándékkal, hogy felszólítsa az uralkodót, hogy feleljen tetteiért, Mills a munkásvezetőkéről szóló könyvében elsőként a vezetőséget szólítja meg. E vezetőség egyre inkább vonzódik az oligarchikus működésmódhoz és a baloldali-liberális centrumhoz, és a fennálló hatalommal máig rendkívül szoros viszonyt ápol. Mills figyelmezteti a munkások vezetőit, hogy fordítsanak figyelmet a háború utáni torzulásokra, amelyek veszélyeztetik mind a vezetők, mind a tagság hatalmát. Azt állítja, hogy a „fő irány” távol esik az üzlet és a munka együttműködésétől, amelyet a háború tett szükségessé és életképessé, és azt javasolja, hogy a „nagyvad” munkásvezetők álljanak az élre, mielőtt a munkások háttérbe szorulnak. „Most nincs háború”, de az alku asztalánál ott ül egy erőteljes háborús gépezet és a konzervatív reakció, amely a munkásosztály hatalma ellen irányul.

„Ma az iparági érdekvédelmi szervezetek által összefonva a vállalatok állhatatosan dolgoznak azért, hogy gazdasági erejüket egy hatékony és egységes politikai hatalommá alakítsák át. A szövetségi állam hatalma óriási mértékben növekedett. Az állam szerepe olyan jelentős a mai gazdaságban, az üzleti hatalom pedig olyan meghatározó az államban, hogy a szakszervezetek többé még a hagyományos rövid távú gazdasági nyereségekre sem számíthatnak anélkül, hogy figyelembe ne vennék azokat a feltételeket, amelyek mellett követeléseik politikailag megvalósíthatók.” A „felülről lefelé” hatalmi szabály – amely magában foglalja a tagság sakkban tartását – Mills szerint már nem alkalmazható ebben az új helyzetben, amikor a hadsereg és az ipar szövetsége megerősödően van, és céljai között szerepel, hogy gyengítse vagy szükség esetén akár le is rombolja a munkásmozgalmat.

Hogyan lehet szembeszállni ezzel a folyamattal? Mills nyíltan javasolja, hogy a munkásmozgalmak vezetőire alapozva jöjjön létre egy „új hatalmi blokk”. Ennek – ahelyett, hogy felső szinten újabb megállapodásokat kötne a hatalmi érdekekkel – „hatalmát alulról kell felhalmoznia [...] Ha a tagok demokratikus erejét kell bevetni a pénz koncentrált hatalma ellen, akkor valamilyen módon létre kell hozni egy saját politikai erőt [...] a baloldallal kialakítana egy független munkaspártot”, amely a munkások óriási gazdasági erején

alapulna. Ugyanakkor ki kell szélesítenie bázisát, és – érvel Mills – be kell vonnia a „hátrányos helyzetűeket”, akik közül kevesen tagjai a szakszervezeteknek. Hátrányos helyzetűek alatt Mills nem a legalul lévőket érti. Ők, szerinte, túlságosan hozzászóltak a „behódoláshoz”. Leginkább a dolgozó szegényekre utal, azokra a szakképzetlen dolgozókra, akik többnyire kimaradtak az 1930-as és a háborús évek nagy szerveződési hullámából. Mills továbbá az új középosztály és a gyorsan növekvő fehérgalléros réteg egyes elemeinek megszervezésére szólít fel, akiknek potenciális hatalma – mondja Mills – csak akkor realizálódhat, amennyiben szervezeti keretet ölt.

A *New Men of Power* többféle szemszögből lehet olvasni. Első közelítésben lehet úgy tekinteni, mint egy inspiráló beszámolót az amerikai munkások második világháború utáni problémáiról és kilátásairól. Átfogó leírást nyújt a szervezett munkásosztály helyzetéről, és az akadályokról, amelyekkel ebben az időszakban szembesült. Még ha Mills tévedett is, amikor azt hitte, hogy a szakszervezeteknek független politikai erővé kell válniuk annak érdekében, hogy tagságuk alapvető gazdasági igényeit biztosítani tudják, annyi korántsem zárható ki, hogy e hiányosság csak a háború utáni első három évtizedre érvényes. A szakszervezetek valóban hasznót hoztak, bizonyos esetekben igen busásat, az amerikai munkásosztály egy jelentős kisebbsége számára. Sem a „hátrányos helyzetűeket”, sem az új középosztálybeli vagy fehérgalléros irodai, műszaki és szakképzett dolgozókat nem szervezték meg – akiket egyáltalán nem hagyott figyelmen kívül a háború utáni munkásmozgalom –, hanem egy új társadalmi megállapodást kötöttek a munkaadókkal a saját tagjaik érdekében. A szakszervezetekbe tömörülő munkaerő egyharmada, illetve az ipari dolgozóknak még ennél is nagyobb része sikeresnek bizonyult az úgynevezett „magán” jóléti állam kivívásában. Hatalmas előrelépéseket tettek tagjaik életminőségének javításában, a magas fokú munkabiztonság érdekében, az önkényes elbocsátások elleni egyéni védelem biztosításában, illetve egyéb területeken is.

Ironikus módon a könyv központi jóslata a munkásosztály hanyatlását illetően sokkal inkább jellemző az 1973 óta eltelt időszakra. A munkások nagy árat fizettek, amiért figyelmen kívül hagyták Mills intelmét, miszerint szükség van egy saját hatalmi blokkra. Szembesülve a gazdasági globalizációval, a vállalati fúziókkal, Amerika hatalmas északi és középnyugati területeinek dezindusztrializációjával, valamint azzal, hogy az ipari befektetések egyre inkább a szakszervezeti lefedettséggel nem rendelkező déli területek felé irányultak, sok szakszervezet feladta, hogy új eredményekért küzdjön, és kizárólag a már meglévő tagságba kapaszkodtak, hogy mentsék a bőrüket. A munkások – talán visszafordíthatatlanul – védekező pozícióba kerültek. Ebben az időszakban a szakszervezeti „sűrűség” – azaz a teljes munkaerőn belül a szakszervezeti tagok aránya – felére csökkent. Kollektív alkukra továbbra is rendszeresen sor kerül azon iparágakban és szakmákban, ahol szakszervezetek működnek, és a munkaadók továbbra is írnak alá szerződéseket. Ám az

elmúlt két évtizedet az jellemzi, hogy a munkások fokozatosan elveszítik nehezen kiharcolt vívmányaikat. Sok esetben a kollektív alkudozás inkább kollektív könyörgéssé vált.

A vállalatok és politikai szövetségeik sikeresen elérték, hogy visszaszorítsák a New Deal korszakának egyik legfontosabb vívmányát, a tartósan munkanélküliek számára járó minimális jövedelemről szóló rendelkezést (amelyet a New Deal utáni politikusok némileg pejoratív felhanggal „szociális segélynek” neveztek). Sokakat azok közül, akik még kapják a segélyeket, arra köteleznek, hogy minimálbérért dolgozzanak állami vagy magánvállalatoknál, egyes államokban lecserélve velük a szervezett dolgozói réteget. A társadalombiztosítást kiárusítják, és úgy tűnik, a közjavak – különösen az iskolák és az egészségügyi intézmények – privatizálása a konzervatívok, valamint a balközép sok képviselőjének esetében is a hosszú távú program része.

Mills – ellentétben a legtöbb munkásmozgalmi vezetővel – felismeri annak fontosságát, hogy többféle, a politikai életet befolyásoló csoportot elérjenek. A társadalmi szerződés korában a szakszervezeti vezetők nem tulajdonítottak nagy jelentőséget annak, hogy a munkások ügyét akár a sztrájkok, akár fontos törvényhozási kampányok alkalmával megismertessék a néppel. A hatalmi elit kisebbségi partnereként gyakran azt a tanácsot kapták, hogy a konfliktusokat tartsák „családon belül”, és céljaik eléréséhez inkább támaszkodjanak a lobbizásra, a vezető politikusok választási támogatáson keresztüli befolyásolására, illetve más hagyományos ellittaktikákra. A munkásmozgalom vezetői ritkán tették közzé a szakszervezeti tárgyalásokon és az alkudozások végső szakaszában felmerülő ügyeket, mivel kötötték őket a hírzárlatról szóló megegyezések. Kizárólag elkeseredésből állt időnként a nyilvánosság elé néhány szakszervezet, amikor egy-egy kampány vagy sztrájk ügye vesztesre állt. Mills tanácsát figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy – különösen az állami dolgozók és nagyobb nemzeti vállalatok szakszervezetei esetében – alkudozáskor mindig a nép a harmadik fél a tárgyalóasztalnál. Azonban az arra irányuló harcot, hogy ezt a harmadik felet a saját oldalára állítsa, általában a vállalatvezetés nyerte meg.

A kétely ugyanakkor már megjelenik a későbbi írásokban. Mills, elkedvetlenedve attól, hogy a munkásmozgalom képtelen visszafordítani vagy feltartóztatni a reakciós törvényhozási és politikai támadást, az 1950-es években feladta a reményt, hogy a munkások képesek lesznek szembeszállni a gazdasági, politikai és kulturális életet csaknem teljes mértékben uraló vállalati kapitalizmussal. A munkásmozgalom társadalmi súlyának megvitatása szinte teljes egészében kimarad az 1951-ben – mindössze három évvel a *The New Men of Power* után – kiadott *White Collar*ból. Az *uralkodó elit*, amely 1956-ban jelent meg, a munkásokat többé-kevésbé folyamatosan alárendelt státuszba helyezi a nemzeti hatalom panteonjában. Mills szerint ahogy jött, úgy el is múlt az a pillanat, amikor a szakszervezeteknek egyáltalán lehetőségük lett volna minőségi változást előidézni a hatalomelosztásban. Míg 1948-ban Mills elsősorban magukat a munkásmozgalom vezetőit szólította meg

– könyve egyszerre volt egy a hatalom új embereiről szóló óvatos szociológiai portré, és egy próbálkozás a velük való párbeszédre –, az ezt követő munkái már nem kifejezetten a munkásközönségnek íródtak.

Mills későbbi pesszimizmusát a tömegtársadalom elmélete táplálta, amely koncepció magában foglalja a késői kapitalizmus radikális és konzervatív kritikáit. Mills kiemelkedő alakja volt a tömegkultúrával és a tömegtársadalommal foglalkozó szociológiai irányzatnak, amely az 1940-es és az 1950-es években néhány igen látványos irányvonal mentén fejlődött. Megfigyelte az amerikai kultúra fokozódó homogenizálódását, és ennek néhány példátlan jellemzőjét zseniális módon kapcsolta össze a demokratikus közvélemény hanyatlásával. Bár retorikája egyértelmű amerikai jegyeket hordozott magán, nézeteit inkább Theodore Adorno, Max Horkheimer és Herbert Marcuse, a frankfurti iskola vezető teoretikusainak nézeteivel lehet párhuzamba állítani, akik mind nagy hatással voltak Mills munkáira. Bár nem sok bizonyíték van arra vonatkozóan, hogy a pszichoanalízis is hasonlóan mély benyomást tett volna rá, mégis, ahogy annak követői, úgy Mills is összekötötte a kultúra tömegesedését a növekvő politikai konformitással, mely a fasizmus és más tekintélyelvű mozgalmak megjelenéséhez kapcsolódik csaknem minden iparilag fejlett társadalomban.

Ez az úttörő tanulmány, amely a fizetésből élő szakemberekből, a műszaki és irodai alkalmazottakból álló középosztály megjelenéséről szól, a tömegkultúra elterjedését az első világháború utáni időszakhoz köti, amikor az iparilag fejlett társadalmakban ennek a középosztálynak a jelentősége megnövekedett. Összhangban Millsnek a politika, a társadalmi hatalom és a radikális társadalmi átalakulás kérdéseivel kapcsolódó megszállottságával, a *White Collar* nem csak a középosztályhoz tartozó különböző társadalmi rétegek foglalkoztatottsági helyzetét összefoglaló, hagyományos szociológiai elemzésként lehet olvasni. A mű egyaránt tekinthető a Mills által „új” középosztálynak nevezett, egyre növekvő, fizetésből élő szakemberekből, műszaki és adminisztratív alkalmazottakból – akik közül sokan nagyvállalatoknál dolgoztak – álló réteg társadalompszichológiájának is. A könyv a „rég” középosztály, a XVIII. század és a XIX. század első felének vezető társadalmi osztályának – gazdák, kiskereskedők és termelők – nekrológiájával indul. A tulajdon átalakítása – melynek során a független kistermelők és kiskereskedők kavalkádja helyett a XIX. század második felére jellemző óriási tőkekoncentráció alakult ki – a régi középosztály gazdasági és politikai befolyását a hatalom középső szintjére, többnyire a helyi közösségekre korlátozta. Az adminisztráció, az értékesítés és az elosztás funkciói gyorsabb ütemben növekedtek, mint a termelés, de még a termelő iparágak hagyományos kékgalléros munkaereje is lassabban terjeszkedett, mint a különböző fehérgalléros rétegek bürokráciái.

Az első világháború idején az alapvető iparágak oligopol vállalatai – például az acél- és energiaiparban –, a nagy könnyűipari vállalatok – például a textil vagy tartós

fogyasztási cikkeket gyártó cégek –, a biztosítási és bankszféra, valamint a nagy- és kiskereskedelmi vállalkozások az irodai és értékesítési munkavállalók óriási seregeit alkalmazták. Emellett ennél kevesebb, de azért jelentős számú mérnököt, műszaki szakembert és menedzsert vettek fel, akik közül az utóbbi csoport létszáma a családi tulajdonú és működtetésű cégek hanyatlásával megnövekedett. A kis cégek mindenestre fennmaradtak, ám Mills szerint a különböző kisvállalkozások egyre labilisabbá váltak: „Nemzeti szinten a kisvállalkozó alulmarad a nagyvállalkozó politikai és gazdasági hatalmával szemben, ezért megpróbál lépést tartani a nagyvállalkozóval, és profitálni az oligarchák országos szinten elért sikereiből, még akkor is, ha helyi és állami szinten harcol annak gazdasági hatásai ellen.”

A kisvállalkozások hol beszállnak az üzletbe, hol kiszállnak belőle, a túlélési esélyük pedig fokozatosan csökken, ahogy a nagyvállalatok hatásköre megnő: az élelmiszerbolt-hálózatok, az áruházak és a nagy termelővállalatok mindegyike hasznot tud kovácsolni a méretgazdaságosságból és a bőséges tőkeállományból, amelyet új technológiai találmányokba fektet be, így csökkenti az árait, a konkurens kisvállalkozásokat pedig kiszorítja a piacról.

Mills szerint az új középosztály sokszínű rétegében a menedzserek különleges helyet foglalnak el. A „menedzserei démiurgosz”² a hatalom egy új fajtáját jelenti, és nem csak a munkahelyeken. Számuk gyorsan növekszik, és ahogy szerepük megnő a vállalati és kormányzati hivatalok működtetésében, „a menedzser típusú alkalmazottak egyre fontosabb szerepet töltenek be a társadalmi szerkezetben”. Míg a topmenedzserek feladata, hogy a gazdasági, politikai és kulturális tevékenység minden szintjén ellenőrizzék az alájuk tartozó csoportokat – középvezetőket, felügyelőket és csoportvezetőket egyaránt –, a koordináció és ellenőrzés feladata kiterjed a foglalkoztatási struktúra összetettségére, valamint a fejlett kapitalizmus sokrétű problémáira. Mills elfogadja azt a gondolatot, amelyet először Berle és Means fejtettek ki a klasszikus *The Modern Corporation and Private Property* című műben, mely szerint a fejlett kapitalista társadalmakat az jellemzi, hogy a nagyvállalatoknál a tulajdon és az ellenőrzés mindennapos funkciója kettéválik, ahogy a tulajdonos fokozatosan egyre több hatalmat ad át a menedzsereknek. A kormányzati szervezetek és magánvállalatok pedig egyre inkább racionalizált hivatalokként működnek, semmint a XIX. századi iparmágnás mintáját követnék, aki régimódi uralkodóként működtette a vállalkozást.

Bár alig voltak többnek tekinthetők, mint előléptetett bér munkások, és ezért a menedzsmentnek való alárendeltségük következtében megfosztották őket az autonóm

2 A keresztény gnosztikus gondolkodóknál az alacsonyabb rendű, világot teremtő istenség elnevezése. A legmagasabb rendű istentől végtelen távolságban áll, hiszen az tisztasága miatt nem érintkezhetett az anyagi világgal – a szerk.

munka azon lehetőségétől, amit a „rég” középosztály még élvezett, a fizetésből élő és műszaki szakemberek kulturálisan továbbra is a tőkéhez voltak kötve. Mills kevés reményt látott arra, hogy szakszervezetekbe tömörüljenek, amíg a tömegkultúra – az eredeti kultúrájuk – a tömegtársadalom „fő iránya”. Egyrészt az amerikai kivételességtudat szempontjából ők voltak az egyéni társadalmi mobilitás kulturális törekvésének megtestesítői, másrészt azonban csoportjuk bővülése együtt járt a szakértői és műszaki réteg proletarizálódásával, hiszen sem a termelői tulajdont nem birtokolták, sem a munkát nem ellenőrizték. Néhányuk talán többet keresett, mint az ipari dolgozók, de a szakszervezetekbe tömörülő dolgozókkal ellentétben – akiket védett a kollektív alku, ami korlátozta a vállalatvezetés jogait – munkavégzésükben ki voltak szolgáltatva a menedzsment önkényes hatalmának. Tekintetüket mégis a csillagokra szegezték. Biztos osztályidentitás hiányában – ami lényegi kérdés azok számára, akik a dolgok megtermelésével és felhasználásával foglalkoznak, a „szimbólumokat” alkotják – valószínűsíthető volt, hogy atomizált tömeg maradnak, egy oximoron, amit Erik Olin Wright később úgy írt le, hogy egy „ellentmondásos osztálypozíció” felé sodródnak. Ami az irodai és adminisztratív alkalmazottakat illeti, ők fogaskerekek voltak a „hatalmas adatállomány” óriási gépezetében. Ők őrizték az információt, valamint az értékesítés növekvő jelentőségének következtében egyre halmozódó dokumentumokat.

Mivel nem volt olyan társadalmi mozgalom, amely képes lett volna lényegi változást előidézni a hatalmi viszonyokban, az idézett tanulmányok ahhoz a széles, mérsékelt baloldali-liberális réteghez szólnak, akikhez Mills mindig is vegyes érzésekkel viszonyult. A baloldali liberálisok jelentették azt a szükséges alkotóelemet, amely nélkül bármiféle jelentősebb társadalmi változást célzó koalíció elképzelhetetlen volt. Ugyanakkor a rájuk jellemző „laza elképzelések” végül odavezettek, hogy „szétzilálták a politikai figyelmet és aktivitást”. Ennek ellenére attól kezdve, hogy a munkásvezetők képtelenek voltak szembenézni az amerikai politika jobbrtolódása által támasztott kihívással, hogy a munkások gazdasági követeléseivel szembeni vállalati ellenállás megerősödött, valamint hogy a politikai környezet a hidegháború miatt megfagyott, és hogy a baloldal – kiváltképp a független baloldal – gyakorlatilag eltűnt, az 1950-es évek végéig Mills célközönségét egyértelműen a mérsékeltek alkották. Ez még akkor is így volt, ha politikailag továbbra is szilárdan a független, nem kommunista baloldalon helyezkedett el.

Mills társadalomelméletének központi kategóriája, amelyhez újra és újra visszatért, a hatalom, és különösképpen az a mechanizmus, amelyen keresztül az elit a gazdasági és társadalmi intézmények felett megszerezte és fenntartotta hatalmát. Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto olasz társadalomteoretikusok e kérdésben lényegesen hozzájárultak Mills fogalomtárához. Pareto felfogásában a társadalmi szabályrendszert eliten, nem pedig osztályok alkotják. A hatalom fogalmának kialakításánál Mills nem a marxisták számára

kiindulópontot jelentő munkafolyamatra fókuszál, és nem is a piacra, ami a weberi gazdasági megközelítés központi kérdése. Mills egy államteoretikus: számára az elit minden esetben intézményes alakot ölt. Elismeri a vállalatok viszonylagos autonómiáját, ám – összhangban a fejlett kapitalizmus szabályozási korszakával – azt állítja, hogy a gazdasági és politikai hatalom alapvető gyakorlati színtere az állam lett. Így például *Az uralkodó elit* című híres és nagy hatású művében három szorosan összekapcsolódó, ám térben és történelmileg egymástól független „intézményes rend”, – a vállalati, a politikai és a katonai – együttesen alkotják, marxista szóhasználatlal élve, az uralkodó osztályt. Élve azonban azzal a fenntartással, hogy semmilyen értelemben nem beszélhetünk „osztályról”: sem abban az értelemben, hogy osztoznának a tulajdonhoz fűződő viszonyukban vagy a termelési tulajdon ellenőrzésében, sem pedig a Max Weber-i értelemben, amely szerint azonos érdekeik lennének a piac nyújtotta lehetőségekhez, az állások és árucikkek megszerzéséhez való hozzáférés tekintetében. A hatalmi elit olyan egyének szövetsége, akik a legfontosabb intézményes rendek legfelső rétegét alkotják, és akiknek relatív erejük a történelmi körülményektől függően változik.

Mills felfedezi, hogy közvetlenül a második világháború utáni időszakban a hadsereg önálló hatalma egyre növekvő mértékben válik a szövetség mozgatórugójává. Az 1930-as gazdasági válság idején a politikai elit foglalta el ezt a pozíciót, amikor sürgetővé vált a társadalmi jólét biztosítása, nehogy a népesség szükségleteinek figyelmen kívül hagyása veszélybe sodorja a rendszert. A hadsereg, mint egy viszonylag önálló hatalmi központ, a második világháborúhoz vezető újrafegyverkezési programból táplálkozott, de mivel 1945 után sem lett béke, képes volt megőrizni központi pozícióját a hatalmi struktúrában. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió, a két megmaradt szuperhatalom, csaknem azonnal belekezdett a hidegháborúba, amelyben a hagyományos és nukleáris fegyverek óriási gazdasági és politikai jelentőséggel bírtak mind a bel-, mind pedig a világpolitikában. A háború „hideg” jellegét pedig meg-megszakították az ugyan nem folyamatos, de gyakori „meleg” háborúk, mint például a koreai, a délkelet-ázsiai, a kínai és az izraeli háború. Ilyen körülmények között a hadiipari nagyvállalatokkal szövetségre lépő hadsereg jelentős független hatalomra tett szert. Szükségtelen említeni, hogy a vállalatok, akiknél – ahogy Mills nevezi – a „nagy kassza” van, természetesen nem maradnak ki a játékból. Végére is, továbbra is ők képezik az egész rendszer gerincét.

Ugyanakkor a kormányzat csúcsainak elemzése során Mills nem elégszik meg a hatalmi elit három intézményes rendjének leírásával. Rámutat arra, hogy ezen elit hatalmának hatásköre a társadalom olyan kiterjedt szegmenseit foglalja magába, amelyekről az amerikai társadalom legitimitása függ. Ezek közül is kiemelkednek a hírességek, akiket, mint a tömegtársadalom elsődleges díszítőelemeit, rendszeresen szerződtetnek arra, hogy növeljék a három fő hatalmi intézmény vezető tisztviselőinek presztízsét. A politikai

pártok és jelöltjeik előszeretettel mutogatják a nagyközönségnek az őket támogató hírességeket, a vállalatvezetők pedig gyakran mutatkoznak sztárokkal a hollywoodi és New York-i klubokban és partikon. A „hadurak” – a magas beosztású katonai tisztviselők, hadiipari vezetők, illetve tudósai és mérnökeik, akik további halálos és tömegpusztító fegyverek tökéletesítésén dolgoznak, valamint a politikusok, akik a védelmi költségvetés kongresszusi jóváhagyásáért és végrehajtásáért felelősek – szintén összegyűlnek ugyanezen a társadalmi és kulturális helyszíneken, ahogy a hadvezetés luxusszállóiban is. Röviden, a leleplező újságírás hagyományát, de ugyanakkor a hatalomról szóló nemzetközi szociológiai diskurzus mintáját is követve, *Az uralkodó elit* az olyan független tudósok, mint például Ferdinand Lundberg által tökéletesített tényeken alapuló megközelítést viszi tovább. E módszer célja az, hogy felvázolja a társadalmi és kulturális szövetségek, valamint az üzleti kapcsolatok összefonódásait, és ezáltal meghatározza a hatalom határait és körvonalait. Ezen túlmenően az írás bemutatja az egyének mozgását a különböző vezető intézményi rendszerek között, amelyek a hatalmi hálót alkotják. E mozgások következtében a közöttük lévő különbségek fokozatosan elmosódnak.

Miután a hatalmi elitet az amerikai társadalom „független változójának” nevezte, Mills kénytelen volt felülvizsgálni a munkásmozgalommal kapcsolatos korábbi értékeléseit. Alig nyolc évvel azután, hogy a munkásmozgalom vezetőit a „hatalom új embereinek” nevezte, akiknek arról kell döntenüik, hogy vezessék-e az egész társadalmat a dolgozó emberek és más alárendelt csoportok nevében, Mills a politikai-gazdasági rendszer „függő változójának” nevezte őket. Vagyis elvesztette azt a reményt, hogy a dolgozó embereknek és szakszervezeteiknek bármiféle gyakorlati lehetőségük lesz arra, hogy önálló szereplőként a történelem színterére lépjenek, hacsak egy erőteljes, új baloldali értelmiségi réteg, illetve más, elnyomott csoportok ebbe az irányba nem taszítják őket.

Mills épp abban az időszakban azonosította a hatalmat a vállalatok, a hadsereg, valamint a nemzetállam triumvirátusával, amikor a politikai teoretikusok és szociológusok – egy helyesebb leírás céljával – a pluralizmus koncepcióját hirdették meg. Robert Dahl *Who Governs* című munkájában New Haven városának hatalmi szerkezetét tanulmányozza, és a hatalmat az „erők paralelogrammája” metaforával jellemzi, amely erők egyike sem uralja a politikai döntéshozatalt. Az üzlet, a munka, a fogyasztói csoportok, a szülői közösségek, az adófizetők és más szervezett csoportok együttesen alkotják a hatalmi kapcsolatokat a kompromisszum és a konszenzus mechanizmusain keresztül. S bár nem tagadta, hogy a nagyvállalatok és a politikai vezetőség oligarchikus hajlamokat mutat, Dahl hevesen cáfolta a marxizmushoz vagy az elitelméletekhez kapcsolódó nézeteket, amelyek szerint kizárólag az egyértelműen tagolt uralkodó csoportok jelenthetnek független erőt. Dahl tanulmánya mind a helyi, mind az országos hatalom megértését szolgáló modellé vált. Így tehát amilyen meggyőző lehetett Mills érvelése a progresszív gondolkodók és

más politikai szkeptikusok számára, olyan kemény kritikák érték nézeteit sok kutatótársa és bírálója részéről. Egyesek szerint nem értékelte kellőképpen az amerikai demokrácia rugalmasságát, olyan ötleteket vezetett be, amelyeket az amerikai körülményekre nem alkalmazható európai kontextusokból örökölt át, egyszóval egyszerűen egy újabb leleplezési gyakorlattal állt elő.

Mills Wisconsinban diplomázott, többek között Hans Gerth védőszármái alatt, akinek páratlan intellektuális nagyságát még lenyűgöző írásai sem tudták teljesen visszatükrözni. Bizonyos tekintetben Mills angol hangon szólaltatta meg Gerth gondolatait (habár együttműködésük az utóbbi időben kritikai vizsgálat tárgyát képezi olyan tudósok körében, akik azt állítják, Mills csak felhasználta Gerthet). Ezek a gondolatok – Marx, Max Weber, Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto komplex szintézise – fogalmak széles skáláját vezették be a modern intézményi működés kutatásába. Weber bürokráciáról szóló elmélete döntő fontosságú volt Gerth és Mills a modern intézmények működésével kapcsolatos értelmezéséhez, amely szerint a szabályrendszerek és a munkahelyi hierarchiák negatív konnotációja kedvezőtlen hatást gyakorol a demokratikus döntéshozatalra. Weberrel ellentétben, aki úgy látta, hogy a bürokráciák szükséges intézmények ahhoz, hogy az összetett, iparosodott társadalmak hatékonyabban működhessenek, Mills Gerthtől azt a gondolatot kölcsönözte, hogy az intézmények bürokratikus ellenőrzése együtt jár a hatalmi befolyással, amit később Robert Michels klasszikus *Political Parties* című művében kiterjesztett a szocialista szervezetekre. Michels számára a hatalmi befolyás mechanizmusa a politikai vezetésnek a kommunikációs eszközökön keresztül gyakorolt monopóliuma volt. Mills úgy látja az állam – és nemkülönben a munkásmozgalom – fejlődését, mint erősen intézményesedett bürokratikus szervezetek sorát, amelyek – ellentétben a szakszervezetek kedvelt modelljével (önkéntes, demokratikusan működő, egyszerűen ellenőrzött szervezetek) – villámgyorsan hatalmi oligarchiákká alakulnak át.

Mills disszertációja, a *Sociology and Pragmatism*, amelyet 1943-ban fejezett be, egyértelmű kísérletet tesz arra, hogy az európai szociológiai elmélet vonatkozásait az Egyesült Államokra alkalmazza. A kapcsolatot Mills példákkal támasztotta alá. A pragmatizmus számára nem létezik a valódi „igazság”, amennyiben e kifejezés alatt egy olyan igazság lehetőségét értjük, mely független lehet attól a kontextustól, amiben a társadalomról állítunk valamit. Egy kijelentés igazságtartalma szorosan kapcsolódik azokhoz a gyakorlati következményekhez, melyek adott körülmények között belőle származhatnak. A gyakorlati következményeket pedig kizárólag a társadalmi érdek szempontjából lehet értékelni. Ám John Dewey koncepciójával ellentétben itt nincs „mindenki számára előnyös”

megoldás. Mills azt az elképzelést tette magáévá, hogy egy bizonyos hatalmi elrendezés előnyösége azon múlik, hogy kinek a tehenét viszik a vágóhídra.

Mills nagymértékben merített Karl Mannheim ideológiakoncepciójából, de szintén magáévá tette haláláig tartó, az értelmiségért érzett aggodalmát, amelyet Mannheim az egyedüli önálló gondolkodásra és cselekvésre képes társadalmi csoportként írt le. Mannheim nagy műve, az *Ideológia és utópia* a proletariátus marxi látásmódjának – mint egyetemes osztálynak – kritikája. Különösen Lukács György érvelését bírálja, amely a proletariátus tudáshoz való viszonyával kapcsolatban azt állítja, hogy annak nem érdeke reprodukálni a burzsoá hatalmat alábástyázó misztifikációkat. Lukács szerint a marxizmus képes áthatolni a társadalmi viszonyok objektivizált szövetén, hogy felfedje a kapitalizmus mozgásának törvényeit, és következőképp valóságként adjon számot arról, hogyan is működik a társadalom. Mills sokkal szkeptikusabb volt annál, semmint hogy elfogadja ezt a megfogalmazást. Mannheim relativizmusa – vagyis hogy az „álláspont” szerinti gondolkodásmód elkerülhetetlenül részleges tudáshoz vezet – vonzóbb volt számára, és pragmatikus látásmódjának is jobban megfelelt. Ennek tükrében a tudást mindig átítatja az érdek, még akkor is, ha ez csak a háttérben jelenik meg. Azonban Mills úgy viszonyul az ideológiához, mint a szándékosság kifejeződéséhez, és ezt a leírást különösképpen alkalmazza a munkásmozgalmi vezetőkre, akikről a *The New Men of Power* szól, valamint az üzleti elitre, akiket egy a *Power, Politics and People* című, s az összegyűjtött írásai között újra kiadott, majd később *Az uralkodó elit* című művébe beépített esszéjében ír le. Az, hogy nem rendelkezik határozott ideológiával, nem jelenti azt, hogy a munkás- és a vállalatvezetők lemondhatnak a meggyőzés eszközeiről. Ám Mills szerint ezek nem a „gyakorlati politikus”, hanem sokkal inkább az ideológus eszköztárát képezik. Így Mills a „retorika” szót annak leírására alkalmazza, hogy hogyan győzik meg választóikat a vezetők, és milyen egyéb módon igazolnak előttük olyan politikai irányvonalakat és programokat, amelyek különben nem az ő érdekükben történnek.

Mills olvasóként jól ismerte John Dewey társadalomfilozófiáját is, aki talán a XX. század első felének legkitűnőbb amerikai filozófusa és a pragmatizmus fejlődésének egyik vezéralakja volt. Dewey-nak és vitapartnerének, Walter Lippmannnak tollharcából (amely az 1920-as évek egyik legfontosabb eseménye volt, s mely azt feszegette, vajon lehetséges-e létrehozni egy valóban demokratikus társadalmat és kormányzást egy olyan Amerikában, amelyet egyre inkább a szakértők urálnak) Mills létrehozta a „köz”, illetve – ahogy ő nevezte – a „közéleti csoportok” fogalmát. Mire Lippmann *Public Opinion* című munkája megjelent, sok értelmiségi abbéli kételyeit fejezte ki, hogy vajon a köz ideálja mint a demokratikus közigazgatás alapja, amely döntéseket hoz s egyszersmind át is ruházza a döntéshozatali jogot, megvalósítható-e egyáltalán a tömegtársadalom ébredésének hajnalán, tekintetbe véve annak tömegintézményeit és tömegkultúráját.

Lippmann – sokak számára meggyőzően – úgy érvelt, hogy a független gondolkodású egyének számára fenntartott nyilvános tér az I. világháború végére jelentősen beszűkült, a nemzetközi kapcsolatok összetettsége, a fejlett technológia, a valódi tudás csökkenése (amelyre tekintélyként lehet hivatkozni a tömegtájékoztatási eszközök által szajkózott szlogenek alátámasztására), valamint az állam növekvő szerepe miatt. A görög értelemben vett városállam demokratikus társadalmának létrehozására, amelyben a polgárok képesek a közigazgatásra vonatkozó alapvető döntések meghozatalára, nem volt reménye. A köz – kialakulásának körülményeit tekintve – rövidlátó, előítéletes, és legfőképpen folyamatosan félre van tájékoztatva. Miközben a modern államiság és a vállalatok megszilárdulásával kialakuló elit szakértők hatalmi igényeit védte, amit éppolyan kívánatosnak, mint amennyire elkerülhetetlennek értékelt az összetett társadalmak esetében, Lippmann megtartott egy kis darabot korábbi szocialista szkepticizmusából. Azt akarta, hogy a demokratikus nép kényszerítse a szakértőket és politikai vezetőket, hogy azok rendszeresen, szavazáson keresztül kérjék az ő beleegyezésüket, és ítélje meg azok majdnem szuverén cselekedeteit. Következésképp nála a demokrácia teljességgel negatív színben tűnt föl, úgy, mint a tekintélyelvű, technokrata hatalommal szemben támasztott akadály.

John Dewey-t mélyen érintette ez a részvételi demokrácia elleni erőteljes érvelés, s ez válasza sarkallta. Az 1925-ben megjelent *The Public and its Problems* szándékait és céljait tekintve a legmeteszőbb vádirat, melyet amerikai valaha írt az aktív közigazgatás és a radikális demokrácia védelmében. Dewey-val együtt Mills úgy tartotta, hogy alaptalan a „demokrácia” szó válogatás nélküli használata a választási politikában használatos *de facto* referendum leírására, valamint más mechanizmusokra, amelyek segítségével a politikai képviseleti intézmények a beleegyezést elérik. A liberális állam intézményeinek még mindig szükségük van a kormányzottak egyetértésére. Ám a törvényhozó és a végrehajtó hatalmi ágak egyre inkább az intézményes hatalom birtokosai felé hajlanak, nem pedig választóik felé. Kivételt jelent ez alól, amikor a köz nem hajlandó beleegyezését adni olyan kormányzati döntésekhez, amelyeket érdekeivel ellentétesnek érzékel, és – mint ahogyan a társadalombiztosítási „reform” esetében – képes visszatartani a törvényhozóknak a vállalati hatalom felé hajló kezét (legalábbis egy időre). Szövetségre lépve a katonai és a vállalati renddel, a politikai vezetés egy magába záródó, mind kiválasztásában, mind pedig fenntartásában antidemokratikus testületté válik.

Dewey demokráciafogalma felidézi azt a New England-i városi találkozót, amelynek során a „köz” nem pusztán fogyasztója volt az aktív és befolyásos emberek munkájának, hanem a közösség politikai és társadalmi életének résztvevője és döntéshozója volt. E tekintetben fontos felidéznünk Mills „Levél az új baloldalhoz” (1960) című írását. A levél Dewey-nak a közről alkotott koncepciójára alapozva körvonalazta a részvételi demokrácia elveit, és az 1960-as évek társadalmi mozgalmainak fejlődése szempontjából az egyik

kulcsfontosságú szervezet, a Students for a Democratic Society (SDS, Diákok a Demokratikus Társadalomért) korai történetének talán az egyik legbefolyásosabb dokumentuma volt. Az SDS programja, amelyet kiáltványukban, a *Port Huron Statement*-ben fejtettek ki, a „részvételi” demokrácia koncepciója/követelése köré épült, melyben az „egyszerű emberek” ellenőrzést gyakorolhatnának a „döntések fölött, amelyek hatással vannak az életükre”. Ugyanazt a bizalmatlanságot feltételezte az állam és a hatalmi ágak irányában, mint amit Mills már évekkel korábban kifejezésre juttatott. Mégis, a II. világháborút közvetlenül követő évekkel szemben, amikor is a New Deal *de facto* bevégyződése ellenére még mindig széles körű támogatottságnak örvendett annak tükrében, amit Herbert Croly *The Promise of American Life*-nek – Az amerikai élet ígéretének – nevezett (amelyet különben Mills a liberális állami irányításról szóló legfontosabb műnek tekintett), két évtizednyi militarista állami irányítás és az *új generáció* politikai aktivizmusa Mills radikális demokratikus felhívását sokkal érthetőbbé tette.

Mills egyben nagy taxonómus is volt. Mentorával, Hans Gerthtel együtt 1953-ban kiadott egy nagyszabású társadalompszichológiai könyvet *Character and Social Structure* címmel, amely az ént erőteljesen az őt alakító, és az énen keresztül átalakuló társadalmi és történelmi kontextusba helyezi. Ez a mű talán az első példája Mills azon törekvéseinek, hogy az elméleti társadalomtudományt William James és George Herbert Mead kimonodottan amerikai pszichológiájával kombinálja. Mostanában azonban, amikor az elmét kis dobozokra osztó elméletek hatják át a társadalomfilozófiát, ez a könyv az olvasatlan mesetermüveknek fenntartott archívumokban porosodik. Gerth és Mills merész párhuzamai egyszerűen túl vakmerőek egy olyan társadalomtudományos közeg számára, melynek a lehetőségek legtágabb horizontjának a sablonos bölcsélet tűnik... Ezen túl számos esszéje foglalkozott az amerikai politika és kultúra témáinak széles skálájával, ami nem egy becsmérőlót sarkallt panaszra, miszerint Mills „ide kap, meg oda kap”. E tekintetben a társadalomtudományt megalapító nagy gondolkodók igaz sarja. Nekik jutott feladatuk, hogy filozófiai állványzattal lássák el a diszciplínákat, s ez a projekt Mills szemében a kanonikus műveknél nem ért véget. Pragmatikusként nagyon is tudatában volt, hogy az elméleteket folyamatosan meg kell újítani és felül kell vizsgálni, és ez – a jelenkor gondolkodásmódjával szöges ellentétben – nem a megörökölt tudás „alkalmazásának”, hanem a tudás a mindenkor fejlődés tükrében való átértelmezésének a problémája. Tehát, bár Mills az olyan fogalmakat, mint az „elit”, kiváló elődöktől kölcsönözte, elutasította a hierarchikus gondolkodást, amely az olyan teoretikusok írásait járja át, mint például Mosca vagy Pareto. Példának okáért, Mills a történelmileg beágyazott elitek kutatása során új jelentőséggel ruházta fel a fogalmat. Következésképp, a szakszervezeti elit és az uralkodó elit különböző

jellemzőket mutatnak, habár a *The New Men of Power*-ben láthatjuk az első lépéseket egy új elmélet körvonalazódásának irányába.

Fő elméleti projektje, amelyet legteljesebben a *Character and Social Structure*-ben fejt ki, az volt, hogy a vezető gazdasági és politikai szereplők – munkáspárti vezetők, az üzleti élet főbb alakjai, katonai és politikai intézmények – történetét azon társadalomszerkezeten belülre, valamint annak tér- és időbeli kontextusába helyezze, amelyek korlátozzák őket, valamint lehetővé teszik számukra tevékenységüket. Ennek a módszertani imperatívusznak célja, hogy széles körű egyéni variációkról adjon számot, illetve bemutassa, hogy a társadalomszerkezet – kulcsfontosságú intézményi rendek tekintetében explicit módon megnevezve – adott időpontban és adott helyen milyen mértékig alakítja az egyéni és csoportos fellépés határait és lehetőségeit.

„[...] az emberre – mint az észlelés, értelem és impulzus összességére – a *pszichikai szerkezet* (kiemelés az eredetiben) terminust fogjuk használni. Természetesen vannak más pszichikai funkciók is, mint például a memória és a képzelet, de vizsgálódásunkat az előbbiekre fogjuk korlátozni. Így most a „pszichikai szerkezet” azokra a kérdésekre fog vonatkozni, hogy mikor, hogyan és miért érez, érzékel és szándékozik egy ember valamilyen adott módon.”

Gerth és Mills elméletének középpontjában az „intézmény” és az „én” koncepciói állnak. Az intézményi rend fogalma felidézi az intézmények összességét, amely együttesen alkotja azt, amit lazán a hatalom struktúrájaként jelölünk a „társadalomban”, azaz főleg a politikai, gazdasági és katonai rendszereket. Ebben a felfogásban az egyén jellemének szerkezetét fizikai és társadalmi körülmények alakítják, különösen gyermekkorban. Nagy szerepe van a családnak és az iskolának, amelyek az intézményes renden belül bizonyos „szerepek” játsszására készítik fel az egyént, amelyek felé vagy magától, vagy neveltetése, iskolázottsága, esetleg társadalmi helyzete miatt hajlik. Ezek a szerepek maguk is bizonyos interakciók és kapcsolatok termékei. Az én gyermekkori alakulása alapvető fontossággal bír az életben megjelenő események struktúrája szempontjából, mert ez szabályozza, ha ugyan nem teljesen meghatározza, hogy az én miként struktúrája a tudást, valamint saját érzelmi és akarati hajlamait. Ám ezek a folyamatok csak viszonylagosan egyediek az egyénben; a társadalmi elhelyezkedés feltételei, az osztály, a rassz és az etnikai hovatartozás, az iskolázottság döntő szerepet játszanak egész csoportok számára az elérhető választási lehetőségek kialakításában. Az elemzés alapvető egységei tehát nem az egyéni, hanem a kollektív ének.

Ennélfogva Mills írásai telis-tele vannak „ideáltípusokkal” – ez Weber módszertani receptje arra, hogy összetett profilokat mintázzon, amelyekkel aztán egy típus bármilyen egyedi példája szembeállítható – mind horizontálisan, mind pedig vertikálisan elrendezve.

A *The New Men of Power*ben felsorakoztatott munkáosztálybeli vezetői modellek, vagy *Az uralkodó elit*, ahol üzleti vezetők egy kollektív portréját mutatja be, illetve a *Power Politics and People* című gyűjteményében közreadott esszéi, amelyek több összetett képet is tartalmaznak a különböző közéleti csoportokról, akiket megszólít és akiknek válaszolni köteles, mind bepillantást engednek abba, hogy Mills egész életén átívelően milyen módszerrel közelített a társadalomtudományokhoz. Első lépésként hozzuk létre az alany összetett profilját. Ezután adjunk részletes történeti leírást a kontextusról, amelyben az alany(ok) működnek, és értékeljük ki e kontextus minden egyes elemének viszonylagos kitüremkedését, hogy lássuk, hogyan formálódott a kérdéses alany. Mikor ez megvan, térjünk vissza az alanyhoz, és az összetett képet bontsuk részekre, hogy a különböző társadalmi és karaktertípusokat osztályozhassuk. Végül helyezzük vissza őket nagyobb politikai, gazdasági és kulturális helyzetekbe. Mi célból? Azért, hogy rájöjjünk, milyen alternatívái vannak a politika és az ideológiák fő sodrásának. Érdemes még megemlíteni, hogy bár Mills legtöbbször az eliteket tanulmányozta, mégis azt firtatja, vajon a demokratikus mozgalomnak lentről építkezve – az egyszerű tagok, fogyasztók és értelmiségiek töredezett csoportjainak sorából – sikerülhet-e leküzdeni a kormányzat és a polgári élet általános, az oligarchikus hatalom felé való törekvését.

Tudományos karrierjének döntő részében Mills a Columbia Egyetemen tanított. Társadalomtudós, de egyben értelmiségi agitátor is volt. Komolyan érdekelte a szociológia – mint a társadalom működésének mélyebb megértésére szolgáló eszköz – fejlődése. Az 1940-es évek vége után, amikor is harminckét éves korában Mills és Helen Schneider közösen megírták az amerikai munkásmozgalmi vezetőkről szóló, mérföldkőnek számító tanulmányukat, szerzőnk megmaradt a társadalmi mozgalmak közeli tanulmányozójának. Írásai a munkásmozgalom elemzéseivel, a baloldali diákmozgalmakkal, a békemozgalmakkal és más hasonló témákkal foglalkoztak. Intellektuálisan az árral szemben úszott, mégis sok független baloldallal ellentétben, akik a háború utáni militarista-vállalati politikai gazdaság felé való sodródásban csupán vereséget láttak, és akiket elkeserített az ennek megfelelő politikai gyakorlat, Mills mindenekelőtt egy olyan politikai gondolkodó volt, akit az érdekelt, hogy zsákcaként írja le a „fő” eshetőséget, és vele szemben egy baloldali társadalmi változás lehetőségét állítsa. Következésképpen, még akkor is, amikor úgyszólván a lehető legleíróbb is volt a munkásmozgalmi vezetőkkel kapcsolatban, és az új közeposztályról elnyomók és a vezető elit szövetségeseinek képét festette, szembe elött az a kérdés lebegett, hogy „mit kell tenni?” Milyen eszközzel lehet megváltoztatni az uralkodó hatalmi viszonyokat? Hogyan válhatnak történelmi szereplővé a társadalom alsó rétegeiben élők?

Mills tudatában volt annak, hogy ha olvasótáborát a társadalomtudományi szakembereken túlra is ki akarja terjeszteni, akkor, amennyire csak lehetséges, természetesnek ható, sőt köznyelvi stílust kell alkalmaznia. Az általános olvasóhoz és az egyre fogyatkozó

egyetemi kollégái alkotta közönségéhez szólva Mills egyszerű, de gyakran képi elemekkel tarkított – az egyik kritikus által „izmosnak” nevezett – prózában kifinomult elméleti koncepciókat közvetített. Kifejezőgyártói képességével is hírnevet szerzett magának. Például „fő sodrás” (*main drift*) fogalma, amellyel a közkeletű bölcsségeket illette, vagy a „centrista politika” egyetlen szókapcsolatban magukba foglalják mindazt, aminek leírásához másoknak hosszú bekezdésekre lenne szükségük. Továbbá a marxista töltetű „válság” vagy a „recesszió” *terminus technicus* helyett a gazdasági csapások leírására a köznyelvben használatos „pangás” (*slump*) szót alkalmazta. Az amerikai ipari szakszervezetek 1935 utáni felemelkedését az amerikai munkásság „nagy sztorijaként” aposztrofálta, s ez a kifejezés egyesítette magában a történelmet és a közfelfogást. A közvetlenül a háború után következő időszak nagy sztoriját azonban a hidegháború támasztotta kényszerek – különösen a militarizmus, mint uralkodó intézményi rend megjelenése – jelentik.

Mills tudományos igényű műveket alkotott, de azzal, hogy a közéletben is szerepet vállaló értelmiség stílusában fogalmazott, egyben pamfletíró is volt. Ezen tendenciája gyakran zavarta kollégáit, és egyeseket a tudományos arrogancia egyik legutálatosabb formájában arra indított, hogy „egyszerű újságíróként” írják le őt. Ami azt illeti, vakmerősége mellett – amellyel a társadalomelméletet és a társadalomanalízis nagy témáit tárgyalta – ez az elutasítás tudható be annak, hogy az 1970-es évek vége óta lényeges írásait a társadalomtudományi tanszékeken gyakorlatilag nem olvassák, a tudományos hivatkozásból eltűntek, és az egyetemi berkeken belül túlnyomórészt szóba sem kerülnek. Életének utolsó tíz évében ugyanolyan gyakran születtek tollából az uralkodó rend elleni kiáltványok és vádiratok, mint szociológiai munkák. Tulajdonképpen a *The Power Elite*, ami egy olyan tudományos részterület megszületését ihlette, amelynek művelői között megtaláljuk G. William Domhoffot, vagy akár a vállalatellenes kampányairól ismert Ralph Nadert, Amerika vezető fogyasztóvédőjét, valamint a „közérdek” kutatóinak valódi hadseregét, mindig is vita tárgyát képezte elméleti körökben, ugyanis gyakran kínosan aprólékos, ám átfogó „adat”-gyűjtése ellenére, pusztán a demokrácia iránti elköteleződése miatt, az objektivitás hiányát rótták fel neki. Napjainkban az egyetemi tanárok nagy többsége elfordult a közéleti elköteleződéstől – kivéve, amikor nagyvállalatok tanácsadói-ként, médiaszakértőkként, és a vállalati alapítványok és kormányzati ügynökségek bőkezű adományainak élvezőjeként tevékenykednek. Miközben ezek az intézmények azt akarják, hogy a professzorok kutatásai támogassák őket vállalati politikájuk kialakításában, vagy hogy felszólalásaikat csupán szakmai újságokra és találkozókra korlátozzák, Mills zavaró mementója marad annak az egyetlen lehetséges válasznak, amit az intellektuális tudás ilyen formában történő privatizációjára lehet adni. 1939-ben Mills kollégája, Robert S. Lynd *Knowledge for What?* címmel kihívó írást adott közre a tudás minden rendű és rangú termelője számára. Azt az alapvető kérdést tette fel, hogy kinek tartozik felelősséggel a tudás

előállítója. Az államnak? A magáncégeknek? A közéleti csoportoknak, akiket az egyenlőség és a társadalmi igazságosság problémái foglalkoztatnak?

Mills tévesnek ítéli és elutasítja azt az uralkodó nézetet, amely szerint a társadalomkutató kötelessége munkáját a társadalmi és politikai elköteleződéstől megtisztítani. Értékei átitatják társadalomkutatását és elméleteit, és sohasem bújik semleges módszertani kijelentések mögé. Mills ehelyett a társadalmi szabadságért és emancipációért küzdő mozgalmak partizánja, s mindeközben megtartja a közömbös, a kritikai elmélet és a higgadt empirikus kutatás melletti elkötelezettségét is. Magát „a baloldal embereként” írva le, Mills az 1940-es évek végén felhőborította a baloldali közéleti csoportokat, amikor arra a következtetésre jutott, hogy a „régí” szocialista és kommunista mozgalmak elérkeztek az útjuk végére. Az 1950-es évek végére, amikor is a Szovjetunióban Nyikita Hruscsov hatalomra kerülése után a hidegháború kissé megnyihült, és az uralkodó elit felismerte, hogy az antikommunista tisztogatások ugyanannyira ártottak az USA belpolitikájának, mint külpolitikájának, Mills hangosan hirdette egy olyan „új” baloldal szükségességét, amelynek lenne bátorsága eldobni a múlt ideológiai batyuját, különös tekintettel a marxista vaskalaposságra és a sztálinizmusra.

Mint Jean-Paul Sartre, akinek *A dialektikus ész kritikája* című műve 1960-ban jelent meg, Mills is politikai albatroszként kezdett a tradícióra tekinteni, még annak radikális változatára is. Sohasem használta Sartre hangzatos „*pratico-inerte*”³ terminusát azon megkérgesedett szokások jelölésére, amelyek arra ösztönzik az embereket, hogy reprodukálják a múltat a jelenben, ellenben kitartóan kritizálta a baloldalt azért, mert megszokásból ragaszkodik a régi eszmékhez. A kommunisták ádáz ellenfeleként, és érezve a Szovjetunió közelgő végétét, miután 1956-ban a Kommunista Párt XX. Kongresszusán Hruscsov nyitóbeszédében felfedte Sztálin bűneit, az elsők között volt, akik arra ösztönözték a fiatalokat, vessék el az öregeknek az „oroszkérdéssel” kapcsolatos aggodalmát, és ehelyett friss szemmel és tiszta szívvel lássanak neki a rájuk váró feladatoknak: szálljanak szembe az USA forradalmi társadalmak körében kezdeményezett intervencióival, és hozzák létre az egy radikálisan demokratikus társadalomhoz szükséges kereteket.

Kétségtelenül igaza volt abban, hogy a fiatal radikálisokat arra biztatta, hogy tartsanak távolságot – legalább a közel- vagy nem túl távoli – múlttól. Ugyanakkor azt sohasem tette világossá, hogy ő az orosz kérdés szellemében nevelkedett, és elfelejtette, hogy azok, akik nem ismerték el a forradalom hibáit, azokat arra ítélték, hogy éljék át újra azokat, és hogy ő végső soron sohasem vált az üldözések áldozatává. Azért viszont, hogy az Új

3 A Sartre által használt kifejezés arra utal, hogy bár bizonyos szubjektumok vagy mozgalmak cselekedeteinek és igényeinek hatására bizonyos követelések objektivizálódhatnak, az objektivizálódott termékek az objektivizálódás után akár az őket létrehozó cselekvések és igények ellen is hathatnak. Jó példa erre a bürokrácia – *a szerk.*

Baloldal – amely rövid idő alatt egy teljes generáció képzeletét magával ragadta – kisiklott, nem tehető felelőssé kizárólagosan az a tény, hogy nem foglalkoztak a sztálinista típusú létező szocialista rendszerekkel. A végső vereséget akkor szenvedték el, amikor a délkelet-ázsiai háború hevében különböző marxista ideológiák váltak parázs viták tárgyává. Bűntudattól és tudatlanságtól vezérelve végül kritika nélküli támogatásukról biztosították a vietnami kommunistákat, ráadásul Pol Pot erőfeszítéseit is üdvözlőlték Kambodzsában. 1970-re az Új Baloldal többsége már nem volt Mills szellemi gyermeke; majdhogynem feladták az általa is képviselt demokráciába vetett hitet a mindenáron történő nemzeti felszabadítás „harmadik világbeli” dogmájáért cserébe. Ironikus módon azonban Mills maga sem volt mentes az ilyen irányú lelkesedéstől.

A könyvhosszúságú pamfletei heves vitákat váltottak ki, nem csupán azért, mert sok ember fejében a tudományos elszigeteltség hallgatólagos megsértéséért hírhedten eretneknek számítottak, hanem azért is, mert egy olyan időben szakítottak a hidegháború általánosan antikommunista légkörének fő elveivel, amikor – ostrom alatt – a politikai elnyomás nagyon is virágzott még az Egyesült Államokban. Az 1958-as *The Causes of World War Three* sok tekintetben a *The Power Elite* továbbgondolása és nemzetközi viszonyokra való alkalmazása. A nemzetközi politikát a két hatalmi blokk versengése szempontjából írja le, az egyiket az Egyesült Államok, a másikat a Szovjetunió vezeti, de mindkét államot felelőtlen elitek kormányozzák, amelyek nukleáris fegyverkezési versenye magának az emberiségnek a létét fenyegeti. A mű egy olyan időben keletkezett, amikor az amerikai egyetemeken egy kézen meg lehetett számolni a teljes munkaidős kinevezéssel rendelkező radikális egyetemi tanárokat, és amikor a túlerőben lévő exradikálisok „a Nyugatot választották”. Így a világválságért a Keletet és a Nyugatot terhelő felelősség ilyen módon való egyenlővé tétele Millst sem a kommunisták és hozzájuk közel állók körében nem tette népszerűvé – akik szemében a Szovjetunió gyakorlatilag ártatlan volt a kialakult helyzetét –, sem a hidegháborús liberálisok szemében, akik számára bármely arra történő utalás, hogy az USA külpolitikája hozzájárulhat a III. világháború kitöréséhez, éppannyira abszurd volt, mint amennyire sokkoló.

A mű lapjai közt ott bujkál a radikalizmus egyik elég borúlátó alfajának hatása, amely a háború után kijelentette, hogy mindkét tábor a kapitalizmus egy-egy új, antidemokratikus, militarista formáját képviseli; és merészen, de hatástalanul egy „harmadik” tábor felállítását szorgalmazta, amelynek alapja a radikalizált munkásság lett volna, a népesség más antikapitalista elemeivel szövetkezve. A projekt hamvába holt, hiszen a vezető szakszervezetek minden kapitalista országban saját vállalatokkal és a kapitalista állammal próbálták egységeket kialakítani, a baloldal pedig megosztott azok között, akik meghúzták magukat a hidegháborús konszenzus biztonságában, illetve akik mindenképpen ellenére megmaradtak a szovjetek méltatóinak. Millsnek a „közhöz” intézett felhívása, amelyet ebben a kontextusban a középosztály liberális centristáihoz intézett felhívásként értelmeztek,

hatékonyabbnak bizonyult, mivel harmonizált egy olyan tömegmozgalom megjelenésével, amely ellenezte az atomfegyverek tesztelését és használatát, továbbá a hidegháború befejezését szorgalmazta. Szükségtelen elmondani, hogy az amerikai munkásság vezetőinek túlnyomó része, ideértve Walter Reuthert, a legnagyobb ipari szakszervezet, az autóipari dolgozóké liberális elnökét is, egy emberként támogatták az akkori kormány politikáját, és meg voltak róla győződve, hogy a leszerelés ára nem más, mint egy újabb recesszió lenne. És mint ahogy a vállalati és katonai hatalom felső köreinek szövetségeseiként leírta magában a politikusokat, Mills ugyanilyen szkeptikus volt az értelmiséggel kapcsolatban is, mert bár hagyományosan a politikai ellenzékiség az ő reszortjuk, ezúttal kételkedett benne, hogy megállná a helyüket.

Magát független baloldaliként aposztrofálva (ami a hidegháború idején egy antisztálinista, ám semmilyen csoporthoz sem tartozó radikálist jelentett) Millsre már életének korai szakaszában nagy hatást gyakorolt a Trockizmus. Gondosan elválasztotta a még mindig befolyásos kommunistákat a radikalizmustól. A kommunisták egész pontosan azért számítottak befolyásosnak, mert a párt fontos eszközei voltak a főbb ipari szakszervezetek megszervezésénél, továbbá harcos munkásokat hoztak a New Dealbe. A háború ideje alatt jelentős szerepet játszottak abban, hogy biztosították a sztrájkmentességet, és érvényre juttatták a kormány termelékenységére vonatkozó igényét. Mills úgy hitte, bármilyen ellenzékiségről is tettek tanúbizonyságot a háború után, az majdnem kizárólag az USA és a Szovjetunió közötti szakadéknak volt betudható.

Az 1961-ban írt *Listen Yankee* szemléletes példája Mills azon hajlamának, hogy az árral szemben ússzon. A mű hevesen védelmezte a kubai forradalmat annak korai szakaszában, amikor még sok antisztálinista radikális számára is úgy tűnt, hogy a rendszer célja az életszínvonal emelése, és még mindig nyitott a demokratikus társadalom irányába. Az idő tájt, amikor még a liberális ikon, Oregon szenátora, Wayne Morse is az ellenforradalmat szorgalmazta és a Kennedy-kormány végzetes disznó-öböli invázióját támogatta, Mills kinyilvánította, hogy a kubaiknak joguk van döntenie a saját sorsukról, és élesen bírálta az USA karib-tengeri és latin-amerikai politikáját. A liberálisokat és a konzervatívokat egyaránt szigorúan kritizálta, amiért olyan népellenes rendszereket támogatnak, mint például Batista kubai és Somoza brutális nicaraguai diktatúrája. Rámutatott, hogy az Egyesült Államok kormánya azzal, hogy lázadások katonai leverését finanszírozta, demokratikus törekvésekkel helyezkedett szembe, különös tekintettel a guatemalai Arbenz-rendszerre, valamint Kuba új, forradalmi kormányára. Mills a kubai forradalmat a földművesek és a munkások a kolonializmus és az imperializmus alóli felszabadulásáért folytatott hosszú küzdelem első lépésének látta, és komoly összetűzések bekövetkeztét jósolta a növekvő számú lázadók és az USA között, amely – rendelkezzen bár demokrata vagy republikánus a vezetéssel – a diktátorok legfőbb védelmezőjévé vált.

Valóban, a hatvanas évek végéig és még azután is Mills provokatív kijelentései jövőbe látónak bizonyultak. Kolumbiában Douglas Bravo egy nagyszabású fegyveres felkelés élére állt, Che Guevara pedig egy fegyveres gerillacsoportot vezetett be a bolíviai dzsungelbe, amely a kolumbiai lázadáshoz hasonlóan elbukott. Ám Kuba anyagi segítségével Nicaraguában a sandinisták, El Salvadorban pedig a Nemzeti Felszabadítási Front képes volt aktívan folytatni a forradalmi tevékenységet, és az 1960-as évek közepére a szunnyadó Puerto Ricó-i függetlenségi mozgalom feltámadt a kubai forradalommal erőteljesen azonosuló marxista vezetés alatt. Az 1970-es években Maurice Bishop Grenadában egy sikeres felkelést szervezett, mely nyíltan támogatta a kubai forradalmat, továbbá a Micheal Manly által vezetett, demokratikusan megválasztott, baloldali szociáldemokrata kormány Jamaicában szoros kötelékeket alakított ki Kubával. Bármennyire is le volt sújtva, Mills értekezésének nagy részét ezen eseményeknek az amerikai neokolonialista külpolitikára és az amerikai jövőre gyakorolt hatása köré szervezte. A józan megítélés képességének hiányában sok fiatal radikális nem csupán feltétlenül támogatta őket, hanem Grenadába, Kubába és Nicaraguába önkéntes oktatási és egészségügyi szolgálatra is jelentkezett.

Mills egyszerre szívderítő példája a radikális közéleti szerepet játszó értelmiséginek és annak, hogy az milyen nagy hatást tud kifejteni, és egyszersmind kijózanítóan emlékeztet arra, milyen mélyre süllyedtek a humán tudományok a vietnami háború óta. Hiszen Mills még halálában is inspirációt nyújtott a II. világháború utáni Amerika külvárosi rémálmától elidegenedett fiatal értelmiség generációjának, amely arra vágyott, hogy sorsát kezébe vegye, és jó néhánynak a saját nemzedékéből is, akik ugyan félve és remegve elfordultak a közügyektől, de arra áhítoztak, hogy egy nap visszatérhessenek. A társadalmi elköteleződés és politikai felelősség hanyatlása, amely az 1970-es és 80-as évek reformista és forradalmi lendületének apadását kísérte, azt eredményezte, hogy a munkás-, szocialista és szociálliberális pártok és mozgalmak a liberális közép felé tolódtak. Számos hajdani radikális értelmiségi, aki megmaradt a közéletben, szép lassan jobbra mozdult. Döntésükben állításuk szerint a New Deal és a régi baloldal tekintélyelvűsége motiválta őket, valamint az a meggyőződésük, hogy az amerikai kapitalizmus és annak demokratikus intézményei jelentik a lehetséges világok legjobbját.

Időnként el kellett szenvednie kortársai csípős szemrehányásait, és bár kivítva a fiatalok és a baloldali értelmiség rogyant seregeinek csodálatát, megszakította kapcsolatát a liberális centrum nagy részével, melynek égető szüksége lett volna rá, hogy meghallja Mills érvelését, miszerint az uralkodó elit döbbenetes és szinte totális hegemoniájával

szemben az amerikai demokratikus intézmények majdnem teljes egészében tehetetlenek. Nemrégiben tudósok egy kis csoportja úgy találta, hogy Mills szellemi örökségének méltó helyet kellene kapnia. A válasz arra, hogy vajon az értelmiségiek ott maradnak-e tudományos bunkereik biztonságában, az nem csak az őket esetlegesen onnan kirobbantó válságoktól vagy háborúktól függ. Hiszen a gazdasági pangásokkal tűzdelt utóbbi két évtized nem sokakat bírt szóra, habár tény, hogy szeptember 11. után egyes radikális értelmiségiek tiltakozásukat fejezték ki az USA iraki hadviselése ellen, vagy éppen a kormány mellett szálltak vitába. Végső soron még akkor is, ha Mills 1950 utáni beszédeinek nagy része öncélú volt – még ha eközben a fiatal értelmiségiek egy lelkes szűk csoportjára mint egy új demokratikus közeg forrására is tekintett –, általában mégiscsak az újjáéledő munkásság és más társadalmi mozgalmak lehetnek azok, akik válaszra kényszerítik az értelmiségieket. Miközben lehet azzal érvelni, hogy szeptember 11. előtt már megmutatkoztak a politikai ellenzék újjáéledésének jelei, a jövő fogja megmutatni, hogy a XXI. század korai éveiben elszenvedett vereségek után C. Wright Mills nomád szellemisége megtermékenyíti-e az értelmiségiek és aktivisták – akikkel kapcsolatban oly sok reményt táplált – szívét és szellemét.

Fordította: Pataki Anna

Az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

Misétics Bálint

AZ EGYÉNI PROBLÉMÁKTÓL A KÖZÜGYEKIG

C. WRIGHT MILLS: THE SOCIOLOGICAL IMAGINATION
(OXFORD UNIVERSITY PRESS, 1959)

A könyv egésze nem jelent meg magyar fordításban, részletei azonban elérhetőek a *Hatalom, politika, technokraták* című gyűjteményes kötetben (1970), Kulcsár Kálmán szerkesztésében, Kemény István fordításában. Itt a „sociological imagination”-t „szociológiai szemléletként” fordították, jelen lapszámunkban azonban a bevettebb „szociológiai képzelőerő” terminust használjuk – a szerk.

C. Wright Mills amerikai szociológus *The Sociological Imagination* című klasszikusa programadó mű, amelyben Mills kifejti a szociológia és a szociológus küldetéséről alkotott véleményét. A könyv egy elkötelezett szociológia mellett foglal állást, aminek Mills alapvető kulturális és politikai szerepet szán. E feladat nem kisebb, mint a szabadság, az értelem és a demokrácia védelme. A szociológiáról alkotott elképzeléseit Mills nagyrészt a szociológia két tévútjával, a „nagy elmélettel” és az „absztrakt empiricizmussal” szemben fogalmazza meg, amelyek Mills szerint egyaránt a sokrétű társadalomtudományos munka néhány részelemére korlátozzák magukat, és emiatt alkalmatlanok a társadalmi valóság feltárására, sőt, éppen a fennálló hatalmi viszonyok elfedéséhez és igazolásához járulnak hozzá. A társadalomról való gondolkodás összehasonlító szemléletű irányzata, ami mellett Mills érvel, egy olyan egységes, a diszciplináris határokon átnyúló társadalomtudomány keretei között bontakozhatna ki leginkább, amely a történettudományt és a pszichológiát is magában foglalja. A szociológiai képzelőerő azáltal, hogy közügyekké változtatja az egyéni problémákat, önmagában is politikai jelentőségre tesz szert, és megnyitja az utat a szabadság és a kollektív cselekvés számára.

C. Wright Mills amerikai szociológus *The Sociological Imagination* című klasszikusa (1959) egyszerre éles, sok tekintetben a ma is releváns kritikája az ötvenes évek amerikai szociológiájának, és egyben programadó mű, amelyben Mills kifejti a szociológia és a szociológus küldetéséről alkotott véleményét. A könyv egy elkötelezett szociológia mellett foglal állást, aminek Mills alapvető kulturális szerepet szán. E feladat nem kisebb, mint a szabadság, az értelem és a demokrácia védelme.

A könyv három részből áll: a szociológia ígéretéről szóló bevezető részt követő fejezetekben szerepel mindannak a kritikája, amit Mills kora társadalomtudományának uralkodó irányzataiban problémának tart, míg a könyv második fele arról szól, hogy a szerző mindezzel szemben hogyan képzei el a szociológia „mesterségének” helyes művelését, és miben látja a társadalomtudományok morális és politikai küldetését. A könyv befejező része egy függelék, amelyben Mills gyakorlati javaslatokkal szolgál a leendő és már gyakorló szociológusok számára.

A társadalomkutatást alapvetően gondolatok viszik előre. A fogalmak fontos keretei, a tények pedig fontos alapjai – és egyben fegyelmezői – lehetnek a gondolatainknak, de nem pótolhatják azokat. A szociológiáról alkotott elképzeléseit Mills nagyrészt a szociológia két tévútjával, a „nagy elmélettel” és az „absztrakt empiricizmussal” szemben fogalmazza meg, amelyek egyaránt kiragadnak egy-egy mozzanatot – a fogalomalkotást, valamint az adatfeldolgozást – a társadalomtudományos munka egymásból építkező részei közül, és kizárólagos tevékenységükké teszik azt.

A NAGY ELMÉLET KISSZERŰSÉGE

Az első ezek közül Talcott Parsons funkcionista elméletére utal, amit Mills több szempontból is a társadalomról való gondolkodás eltorzulásának tart. A könyv második fejezete Parsons *The Social System* című művén (1951) keresztül mutatja be, hogy mi a baj a „nagy elmélettel”.

Mills szerint az, hogy szinte kizárólagos tevékenységévé teszi a fogalomalkotást, ami a társadalomtudományos¹ gondolkodásnak csak az egyik eleme, ráadásul mindezt olyan magas absztrakciós szinten teszi, ami teljesen eltávolítja a létező társadalmak létező szociológiai problémáitól, és egyúttal azt is lehetetlenné teszi, hogy más gyakorló társadalomtudósok érdemben alkalmazzassák az így született fogalmakat a saját munkájuk során. Azáltal, hogy „a társadalom” működésének magyarázatára törekszik, érdektelenné válik bármelyik konkrét társadalom struktúráinak és történeti folyamatainak megértése szempontjából.

Evvel függ össze a „nagy elmélet” egy másik problémája is: azok a fogalmakról és látszólag önkényes megkülönböztetésekről szóló végeláthatatlan fejtegetések, amelyek nem járulnak hozzá érdemben a társadalom működésének megértéséhez. Mills oldalakon keresztül idézi Parsons fejtegetéseit és saját „angol fordítását” az idézett részleteknek, hogy demonstrálja: Parsons legtöbb gondolatát röviden, egyszerű nyelven is el lehetne mondani, illetve, ami a terjengős fejtegetésektől való megtisztítás után az elméletből megmarad, az megtalálható bármelyik bevezető szociológiai tankönyvben. Mégsem igaz azonban, hogy Parsons elmélete semmire se lenne jó: ideológiai haszna van, mégpedig azáltal, hogy nem veszi tekintetbe sem a gazdasági és politikai intézményeket, sem a társadalom hatalmi viszonyait. Elmélete alapvetésnek tekinti, hogy a társadalmi rendszerek harmonikusak, ami eltereli a figyelmet a társadalmi konfliktusokról, és lehetetlenné teszi azok érdemi vizsgálatát.

AZ ABSZTRAKT EMPIRICIZMUS MINT STATISZTIKAI RITUÁLÉ

Mills kritikájának másik tárgya, az „absztrakt empiricizmus”, a társadalomról való gondolkodás más mozzanataival, a módszertani megfontolásokkal, az adatgyűjtéssel és ezek statisztikai elemzésével helyettesíti az érdemi szociológiai munkát. A harmadik fejezet a

1 Érdemes megemlíteni, hogy Mills nem szereti a „társadalomtudomány” megnevezést, mert nem szeretné elorozni a természettudományok tekintélyét a szociológia számára – *a szerk.*

nagy mintán végzett kérdőíves kutatások tudományfelfogását kritizálja, azt az irányzatot, amely tudománytalannak tekint bármit, ami nem alkalmazza az előbbieket „Statistikai Rituálétját”. A módszertani szigor azonban csak azt biztosítja, hogy az „absztrakt empiricizmus” által feltett kérdések és a rájuk adott válaszok relevánsak legyenek az irányzat saját maga által alkotott önkényes episztemológiai keretén belül, azt nem, hogy hozzájáruljanak a társadalom működésének megértéséhez. Erre ugyanis a történeti és társadalmi kontextusból kiragadott, egy-egy kis témát feldolgozó adatgyűjtés és ezek statisztikai elemzése nem alkalmas. Az egyéni válaszokra épülő módszer gyakran pszichologizálja a társadalmi jelenségeket, szem elől tévesztve azok strukturális beágyazottságát.

A módszertan öncéllá válik, és ahelyett, hogy segítené a kutatót a választott témája szempontjából gyümölcsöző módszerek kiválasztásában, a vizsgálandó probléma kiválasztását orientálja. Ez probléma, hiszen a „Tudományos Módszer” nem alkalmas minden téma megfelelő vizsgálatára, más módszerek pedig nem érik el a felállított mércét – és így fel sem merülnek. Ez már önmagában is indokolatlanul korlátozza a társadalomtudományos gondolkodást. A módszertani megkötésekből magukból következő korlátozáson túl azonban további nehézséget jelent az is, hogy a legtöbb társadalomkutatónak nem állnak rendelkezésére az ilyen kutatásokhoz szükséges források, szemben a kutatók gyakori megrendelőivel, a nagy vállalatokkal és a kormányzati bürokráciával, amelyek így közvetve vagy közvetlenül befolyásolni tudják a kutatók témaválasztását. Az „igazság közgazdaságtana” (a kutatás költsége) így konfliktusba kerül a „igazság politikájával”, a szociológusnak avval a szándékával, hogy arra használja a kutatást, hogy jelentős közügyeket tisztázzon, és hogy informálja a társadalmi problémákról szóló politikai diskurzust és közgondolkodást.

Akár akarja, akár nem, bárki, aki arra szánja az életét, hogy a társadalmat kutassa és publikálja az eredményeit, egyúttal erkölcsi és politikai tettet hajt végre – írja Mills a szociológia különböző felhasználási módjairól szóló negyedik fejezetben. Ez alól az sem ad felmentést, ha valaki társadalmat egy kis részletének tanulmányozásának szenteli intellektuális erejét. Ez mindösszesen csak annyit jelent, hogy így – ha csak közvetve is, de – elfogadja a társadalom adott strukturális kereteit. De senki sem tekintheti megkérdőjelezhetetlennek társadalmat struktúráit, ha elfogadja a társadalomtudomány intellektuális kihívását. Minden társadalomnak van egy képe saját magáról, különös tekintettel azokra a vélekedésekre, amelyek igazolják a hatalmi struktúrákat. Ez adja a társadalomtudomány ideológiai jelentőségét is: a fennálló struktúrákat adottnak elfogadó munkák maguk is hozzájárulnak a rendszer legitimitációjához, míg más szociológiai munkák a rendszer önigazolásától eltérő eredményekre jutnak, és így társadalmi változást, változtatást ösztönözhetnek. Ebből következik, hogy már a témaválasztás is döntő jelentőségű.

TÁRSADALOMBA ÁGYAZOTT SZOCIOLÓGIA

A XIX. század második felében az Egyesült Államok társadalomtudományos élete közvetlenül összekapcsolódott különböző reformmozgalmakkal és társadalomjobbító csoportokkal, és így az jelentős részben arra törekedett, hogy bejuttassa a középosztálybeli közbeszédbe az alsó osztályok problémáit, ezáltal pedig közügyekké változtassák azokat. Mills „liberális gyakorlatiasságnak” nevezi ennek az irányzatnak a szemléletét, amelyet szerinte a kisebb, elszórt adatgyűjtések és kutatások valamely a vizsgált problémák mögött rejlő okok pluralista megközelítése jellemez, és amely többnyire szem elől tévesztette mind a vizsgált jelenségek tágabb társadalmi kontextusát, mind azok politikai implikációit.

Az irányzat követői a problémák azonosítását ráadásul többnyire reflektálatlanul a középosztálybeli kisvárosi (és tegyük hozzá: fehér) közösségi normákra alapozták, és így munkájuk esetenként az ezekhez való konformitás propagandáivá váltak. Ennek ellenére a „liberális gyakorlatiasság” képviselői az alul lévők – a szegények, a prostituáltak, a bevándorlók – életével foglalkoztak, szemben avval a gyakorlattal, aminek az irányzat a huszadik század eleje óta átadta a helyét, és amit elsősorban a gazdasági, politikai és katonai bürokráciák kiszolgálása jellemez. Mills szerint erre példa az Elton Mayo nevéhez köthető *human relations* iskola, aminek a semmiféle hatalommal nem rendelkező, de jókedvű munkások megteremtése a célja. Az amerikai szociológusok helyzete (a politikai ismeretek, érdeklődés és elköteleződés hiánya, a társadalmi mozgalmakkal való kapcsolat és a baloldali sajtó gyengesége) biztosítja, hogy könnyedén megfeleljenek ezeknek az új hatalmi elvárásoknak, és így – érvel Mills – naivitás lenne arról beszélni, hogy az amerikai akadémikusok eladják magukat és feladják az elköteleződésüket: ehhez arra lenne szükség, hogy legyen mit feladni.

Az „absztrakt empirikus” irányzat módszertani megközelítése és alkalmazása egyaránt magában foglalja magának a kutatásnak a bürokratizálódását és a kutatók vállalati bürokráciáktól való függését – amit a könyv ötödik fejezete elemez. Ezek a szociológiában lejátszódó változások összhangban vannak a modern társadalmi struktúrák átalakulásának domináns trendjével, a bürokratikus igazgatás és uralmi formák jelentőségének növekedésével, amely uralmi formák hatékonyságát – a vállalati és állami bürokráciák szolgálatába állva – a szociológus csak tovább növeli.

EGY ÚJ TÁRSADALOMTUDOMÁNY PROGRAMJA

Ahogy Mills nem csak intellektuális gyengeségeik, hanem ideológiai implikációik és politikai következményeik miatt is kritizálja kora társadalomtudományos világának

uralkodó áramlatait, úgy szociológiai programja is – amelyet a könyv további négy fejezetében fejt ki – egyszerre állít fel intellektuális és politikai követelményeket. A társadalomtudományok tárgya Mills szerint „az emberi változatosság”, ami magában foglalja mindazokat a társadalmi világokat, amelyekben emberek éltek, élnek vagy élhetnének. *A társadalomtudományoké*, és nem a *szociológiáé*, mert Mills szerint lényegében sem tárgyukban, sem módszertanukban nincs érdemi különbség az antropológia, a közgazdaságtan és a szociológia között.

Éppen ezért a társadalomról való gondolkodás történetiségre érzékeny, összehasonlító szemléletű irányzata, amely mellett Mills érvel, egy olyan egységes társadalomtudomány keretei között bontakozhatna ki leginkább, amely a történettudományt is magában foglalja. Ide értendő a pszichológia is: a Mills által elképzelt társadalomtudományos gondolkodás ugyanis az egyén és a történelem társadalmi struktúrákon keresztüli találkozásával foglalkozik, és a pszichológia lenne az a tudományág, ami megmagyarázhatná a társadalmi intézmények egyénekre gyakorolt hatását.

A feladat annak kiderítése, hogy miként befolyásolják a struktúra intézményei az ember személyiségét, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt a munkát Freud a család intézményével elkezdte. Specializációra szükség van, de ennek nem a hagyományos tudományágak közötti, jelentős részben véletlenszerű, és így önkényes határvonalak, hanem témakörök mentén kellene kialakulnia. Már csak azért is, mert a társadalomtudományok különálló tudományágakra való merev felosztása szorosan összekapcsolódik avval a vélekedéssel, hogy a politikai, gazdasági és társadalmi intézmények különálló autonóm rendszerek – ami, tegyük hozzá, nem egy ártatlan félreértés, hanem nagyon gyakran a fennálló legitimitációját szolgálja.

A SZOCIOLÓGIAI KÉPZELŐERŐ

Mills programjának középpontjában a *szociológiai képzelőerő* áll: az arra való képesség, hogy meglássuk a személyiség legbensőbb, legintimebb jellemzői és a legtávolabbi, személytelen folyamatok közötti kapcsolatot, és így az egyéni problémákat közügyekké változtassuk. Ebből következik a szociológia politikai jelentősége is. A szociológia küldetése a gondolat és a szabadság értékei alapján fogalmazódik meg: azáltal, hogy szociológiai képzelőerővel feltárjuk a sokak alaktalan frusztrációja, szorongása mögött rejlő társadalmi jelenségeket, elérhetővé tesszük azokat az értelem, és egyúttal az emberi cselekvés számára is.

Ezt jelenti a szabadság: hogy felismerjük és megfogalmazzuk választási lehetőségeinket, és hogy választhatunk közülük. A társadalomtudomány erkölcsi és intellektuális

ígéréte – Mills szerint egyúttal a felvilágosodás és a nyugati kultúra politikai ígérete – éppen az értelem és a szabadság értékeinek a védelme, és az, hogy azokat következetesen alkalmazzuk a társadalom problémáinak meghatározásában.

Ehhez azonban a szociológusnak szüksége van egy olyan közönségre, amelyet érdekel, és amely megérti, amit mond, vitatkozik róla, és amelynek egyúttal van rá esélye, hogy mindezek alapján befolyásolja a társadalom strukturális jelentőségű döntéseit. Itt tehát egy a társadalommal beszélgető, a közbeszédben és a közügyekben részt vevő, a polisz életébe beavatkozó szociológus alakja körvonalazódik. És ez a közönség nem csak feltétele annak, hogy a szociológus betölthesse a küldetését, de ennek a küldetésnek a része az is, hogy a szociológus részt vegyen ilyen közönségek és közösségek létrehozásában és fenntartásában.

A JÓ SZOCIOLÓGUS TÁRSADALMI SZEREPE

Sokak számára zavarba ejtőek lehetnek azok az elvárások, amelyeket Mills a szociológiával és a szociológusokkal szemben megfogalmaz. Mills azonban nem arra biztatja a szociológusokat, hogy hagyjanak fel a mesterségükkel, és váljanak politikai aktivistává vagy politikussá; ez szerinte éppen a szociológia ígéretével és az értelem társadalmi szerepével kapcsolatos hitetlenségről tanúskodna. Ellenkezőleg: arról van csak szó, hogy a szociológus műveljen jó szociológiát. A jól végzett társadalomtudományos munka ugyanis önmagában is politikai jelentőségre tesz szert, már csak azáltal is, hogy feltárja és megnevezi a valóságot. Ez már önmagában is felforgató lehet, hiszen a valótlanságokban való hit gyakran az uralkodó osztályok érdekeit és a hatalmi viszonyok fenntartását szolgálja.

Az egyik legfontosabb példa erre a társadalmi egyenlőtlenségek és azok újratermelődések szociológiai vizsgálata, ami elkerülhetetlenül szembemegy a kapitalista egyenlőtlenségek legitimációjának egyik kulcselemével, a meritokrácia mítoszával, amely szerint a piaci társadalmakban a javakat érdem szerint osztják el. Ez a vélekedés az egyenlőtlenségek veszteseit – az iskolázatlanokat, a munkanélkülieket, a szegényeket – hibáztatja a helyzetükért, a szociológia viszont az iskolázatlanság, munkanélküliség és szegénység strukturális okait kutatja – és így az egyéni problémákat közügggyé változtatja. Ennek felbecsülhetetlen politikai jelentősége van, hiszen ahogyan Robert K. Merton (1980) klasszikus anómiatelméletében megfogalmazta, a veszteseket hibáztató vélekedések a veszteség által kiváltott agressziót befelé, nem pedig kifelé irányítják: ezek hatása alatt az embernek önmagát, és nem a társadalmi struktúrát kell célba vennie. Ezzel szemben, akik úgy vélik, hogy problémáik okai a társadalmi struktúrában keresendőek, elidegenedhetnek ettől a struktúrától, s könnyen lázadóvá válhatnak.

Ugyanezt írja Tamás Gáspár Miklós (2002) az osztálytudatról, annak fölismeréséről, hogy „szerencsétlenségünk és szolgaságunk többnyire független személyes vonásainktól, és ebben a balsorsban az emberek túlnyomó többségével osztozunk, mégpedig nem valamely embercsoport előre megfontolt, szubjektív rosszindulatának következtében (a kizsákmányolás nem összeesküvés), hanem a tulajdonnal szemben és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt véletlenszerű pozíciónk folyományaképpen”. Ez egyrészt „gyógyír az irracionális szegyenre és büntudatra, amely a szegénységgel és az alárendeltséggel jár, másrészt azonban érvényes tudást nyújt a társadalomról, és erkölcsi ösztönzést jelent a fölszabadító kollektív cselekvésre”.

Amit Tamás Gáspár Miklós itt osztálytudatnak hív, az lényegében nem más, mint amit Mills szociológiai képzelőerőnek nevez. Az egyéni szerencsétlenség strukturális okainak felismerése a méltóság kérdése a kapitalizmus vesztesei, és mesterségük lényege a szociológusok számára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Kulcsár Kálmán (szerk.) (1970): *Hatalom, politika, technokraták*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Merton, Robert K. (1980): Társadalmi struktúra és anómia. In: Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat: 338–391.

Mills, C. Wright (1959): *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.

Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. The Free Press.

Tamás Gáspár Miklós (2002): A szakszervezeti kérdés a huszonegyedik században. In: *Ezredvég*, Vol. 12., No. 3.: 78–88.

Jelinek Csaba

DOLOGTALAN OSZTÁLY, MEGSZÉGYENÍTŐ MEGKÜLÖNBÖZ- TETÉS ÉS A VEBLENI TÁRSADALOM- KRITIKA

THORSTEIN VEBLEN: A DOLOGTALAN
OSZTÁLY ELMÉLETE (KJK, 1975)

Bár Thorstein Veblen akadémiai pályafutása során az intézményesült társadalomtudomány margóján foglalt helyet, A dologtalan osztály elmélete című könyve a mai napig releváns olvasmány. Ebben a címben is szereplő dologtalan osztálynak, de különösen az amerikai „ipar kapitányainak” mindennapi tevékenységét elemzi evolucionista keretben. A fő állítás szerint a társadalom kollektív hasznosságát csökkenti, hogy a „dologtalanok” a hivalkodó fogyasztás és a megszegyenítő megkülönböztetés eszközeivel próbálják társadalmi pozíciójukat biztosítani. Ehelyett puritán munkaetikára és szolidaritásra lenne szükség. Veblen kritikai elemzése nem csak elméleti magja miatt fontos – mely később visszaköszön olyan szerzők munkáiban is, mint például Pierre Bourdieu vagy Giovanni Arrighi –, hanem amiatt a kritikai értelmiségi attitűd miatt, amire utalva C. Wright Mills szerint Veblen a korabeli „Amerika legjobb kritikusa”.

Bár Thorstein Veblen neve sem a szociológusok, sem pedig a közgazdászok többsége számára nem cseng ismeretlenül, írásai mégsem kanonizálódtak olyan mértékben, mint a szociológia vagy a közgazdaságtan alapító atyjaiként számon tartott európai kortársai esetében. Nem volt ez másként életében sem: a norvég bevándorlók gyermekeként 1857-ben született Veblen akadémiai pályafutása során az intézményesült társadalomtudomány margóján foglalt helyet annak ellenére, hogy a kor legnevesebb amerikai egyetemei közül jó néhányban megfordult diákként (Yale, Johns Hopkins) és tanárként (University of Chicago, Stanford, a New York-i New School for Social Research).

Legismertebb művét, az 1899-ben megjelent *A dologtalan osztály elméletét* sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel kortársai: a tizennégy fejezetből álló, egyetlen konvencionális hivatkozást sem tartalmazó mű a kor közgazdászai szerint tudománytalan értekezés, csupán az amerikai radikális és szocialista értelmiségi körök fogadták igazi lelkesedéssel. Köszönhetően későbbi követőinek – többek között C. Wright Millsnek – és a kibontakozó amerikai szocialista mozgalomnak, mégsem felejtettük el Veblen nevét. Ez pedig nem véletlen: e recenzióban azt a kérdést próbálom körüljárni *A dologtalan osztály elméletének* bemutatásával, hogy miért érdemes foglalkoznunk még ma is Veblen társadalomkritikájával.

A DOLOGTALAN OSZTÁLY ÉS AZ EVOLUCIONISTA EMBERKÉP

Veblen első könyvében, *A dologtalan osztály elméletében* közgazdászként definiálta magát annak ellenére, hogy később inkább szociológusok foglalkoztak olyan, először általa problematizált jelenségekkel, mint a fogyasztás és a munka kapcsolata, illetve a

szimbolikus megkülönböztetés. A mű céljaként a „dologtalan osztálynak mint a modern élet egyik gazdasági tényezőjének” elemzését jelöli meg (Veblen 1975: 29). Bár a könyv későbbi részeiben többször is megerősíti, hogy elemzését gazdaságelméleti értekezésnek szánja, eszmefuttatása sokkal közelebb áll a korabeli amerikai társadalom felső rétegeinek szociológiai szempontú elemzéséhez és kritikájához, mint a kortárs fősodorbeli közgazdász kollégái által művelt gazdaságelmélethez.

Míg ebben az időszakban a racionálisan kalkuláló, egyénileg haszonmaximalizáló homo oeconomicus kezdett a közgazdaságtan domináns emberképévé válni, Veblen ezzel szemben evolucionista keretben, ösztönvezérelt cselekvőként írja le az embereket a dologtalan osztálynak nevezett elitcsoport gazdasági és társadalmi jelentőségének bemutatásán keresztül. A XIX. század végén az éppen intézményesülő marginalista – ma neoklasszikusnak nevezett –, pozitivista és a matematikai módszertannal egyre inkább összefonódó közgazdaságtan tudományterületén belül Veblen megközelítése tudománytalannak, empirikusan nem megalapozottnak tűnt. A norvég gondolkodó pedig tudatosan ment szembe a fősodorral: a közgazdászok zöme által használt racionális modellt túlságosan absztraktnak, a valóságtól elrugaskodottnak, és ezáltal túl statikusnak tartotta. Veblen inkább a társadalmi és kulturális evolúció elméleti keretével próbálta megragadni a gazdasági döntések dinamikáját és kulturális, illetve társadalmi beágyazottságát – ezzel pedig legalább bő fél évtizeddel megelőzte az evolúciós és viselkedési megközelítéstől sokáig elzárkózó közgazdasági főáramot.

Veblen elmélete elsősorban a dologtalan osztály kialakulását és mindennapi életét elemzi és magyarázza. Dologtalan osztályon eszerint azt a társadalmi csoportot érthetjük, amely az ipari termelés helyett improduktív tevékenységekkel foglalkozik, azaz mindennapjait nem a termelő (ipari, mezőgazdasági) munka, hanem az angol *leisure* szóval kifejezett dologtalanság jellemzi. A dologtalanságba beletartozik a szabadidő mellett többek között az ipari intézményrendszertől élesen megkülönböztetett pénzügyi intézményrendszer irányítása is. Az „ipar kapitányait”, azaz a dologtalan osztályt Veblen szerint kritika illeti, ugyanis tevékenységük és az általuk fenntartott pénzügyi intézményrendszer jelentősen csökkenti a társadalom kollektív hasznosságát, azaz végeredményben az egyenlőséget és az emberek jólétét. Ezek alapján is jól látható, hogy Veblen kollektív, osztálytársadalmi szempontok szerint fogalmazta meg ironikus megjegyzésektől sem mentes társadalomkritikáját, mindezt pedig utilitárius, azaz hasznosságelvű filozófiai alapon tette.¹

1 A hasznosság fogalmát – ellentétben a közgazdaságtanban az 1870-es években lezajlott marginalista forradalom alaptézisével – a jószágok használati értékéből, és nem a csere- vagy szimbolikus értékéből eredeztette.

Veblen társadalmakról alkotott képe szerint „az ember élete a társadalomban csakúgy, mint más fajok élete, a létezésért folyó harc, a szelektív alkalmazkodás folyamata” (Veblen 1975: 180). Evolúció- és társadalomelméleti elemzésében kiemelkedő fontosságot kap a versengés motívuma mellett a mesterségbeli tudás ösztönének nevezett mozgatórugó és az ehhez kapcsolódó hajlam a *megszégyenítő megkülönböztetésre*. A mesterségbeli tudás ösztöne biztosítja a teljesítményre és a hasznosságra való törekvést, míg a megszégyenítő megkülönböztetés hajlama arra ösztönzi az embereket, hogy az „érdem” és a „szégyen” dimenzióiban helyezték el a különböző emberi cselekvéseket.

A DOLOGTALANOK ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ

Veblen állításait történeti perspektívában, egy sajátos történelmi korszakolás segítségével mutatja be. Az általa „békés vadságnak” nevezett legkorábbi, primitív történeti korszakban a mesterségbeli tudás ösztöne dominált, és az egyének által végzett hasznos tevékenységek a csoport érdekével nagyrészt egybeesve csoportszolidaritáshoz vezettek. A tulajdon megjelenésével és az adott területhez kötött mezőgazdasági termelés kezdetével egybeeső barbár „zsákmányoló kultúrában” és a státuson alapuló, feudális „kvázi-békés kultúrában” azonban a versengés feltételei – és ezáltal a megszégyenítő megkülönböztetés és a mesterségbeli tudás ösztönének kifejeződési formái – megváltoztak.

A „zsákmányoló kultúrától” kezdve a „hasznosság érdeme” elválik az iparúzéstól és a produktív, azaz a közösség hasznosságát a később kialakuló polgári munkaetika szerint közvetlenül növelő tevékenységektől, és kialakul a dologtalan osztály, melynek tagjai improduktív tevékenységekkel, azaz a pénzügyi intézményrendszer működtetésével, illetve a kormányzással, a hadviseléssel, a vallással és a sporttal kezdenek foglalkozni. Mialatt a produktív munka egyre inkább szégyenteljes foglalkozásnak számít a kialakulóban lévő elit körében, a hősiesség, az érdem és a tiszteletreméltóság kategóriái elválnak a kiscsoport érdekét – Veblen szavaival élve kollektív hasznosságát – közvetlenül képviselő tevékenységektől, és hozzákapcsolódnak a kialakulóban lévő dologtalan osztályt egyre inkább meghatározó zsákmányolás eszményéhez. A dologtalanság így nyeri el értelmét: ha valaki zsákmányol, azt mindenki tudomására hozhatja a zsákmányt jelző trófeával anélkül, hogy valóban „termelne” és növelné a közösség jólétét.

Elválik tehát a javak előállításának (a termelésnek) és a javak birtoklását (azaz a jóravalóságot) jelző trófeák kisajátításának, manipulálásának és elleplezésének (a szerzésnek) az intézményrendszere. A trófeák vagy – egy mai terminussal élve – a státusszimbólumok egyre finomodnak, főleg az ipari rendszert domináló pénzkultúrában, ahol a jóravalóság

mércéje már anyagi javakban és legfőképpen pénzben fejeződik ki.² A dologtalan osztály, azaz a legfelsőbb társadalmi réteg idejének és energiájának pazarlásával jelzi jóra valószínűségét és „érdemességét”, ami mindenki számára világosan megmutatja meglévő hatalmuk és gazdagságuk mértékét. A hivatkozott dologtalansággal – melyet *helyettesítő* dologtalanság formájában a férfiak által tulajdonként kezelt nők és szolgák is gyakorolnak – és az ipari rendszer felé haladva egyre inkább a *hivatkozott fogyasztás* eszközével világosan elhatárolják magukat az érdemtelennek bélyegzett, anyagi erőforrásokkal sokkal kisebb mértékben rendelkező tömegektől.

HATÉKONYTALAN KIREKESZTÉS ÉS A DOLOGTALANSÁG KULTÚRÁJA

A dologtalan osztályt Veblennél az ipari termelésben betöltött funkciójuk, azaz a pénzügyi intézményrendszer (a szerzés intézményrendszere az ipari rendszerben) működtetése definiálja, de nem felejt el kiemelni, hogy ez szoros kölcsönhatásban van a funkcióból fakadó társadalmi, kulturális és pszichológiai következményekkel.³ Ilyen megfontolásból ír Veblen az „ízlés pénzügyi kánonjairól”, azaz a pénzügyi vagy anyagi egyenlőtlenségek esztétikai és erkölcsi különbségtétellel való összefonódásáról.

Aki szegény – és emiatt a termelés intézményrendszerét működteti –, az nem csak kevesebb erőforrással rendelkezik, hanem ennek következtében nem is tud az illemnek megfelelően – azaz „jól” – viselkedni. Ebből következik, hogy a tiszteletreméltóságra vágyó alsóbb osztályok a dologtalan osztály érdekeit képviselő kategóriarendszert magukévá téve megpróbálnak minél inkább a társadalmi ranglétrán közvetlenül felettük elhelyezkedő társadalmi réteghez hasonlítani, ezzel egyszersmind újratermelve az őket elnyomó játékszabályokat és struktúrákat.

Veblen példája az elmélet szemléltetésére a divat logikája: a ruhák nem pusztán használati értékkel és csereértékkel, hanem szimbolikus értékkel is bírnak. Általában a drága ruhákat tartják divatosnak, szépek, és ezáltal csak ilyen öltözetben illik egy „jó”

2 A főáramú közgazdaságtan minden kirekesztése ellenére Veblen hatásának szép mementója a mára az alapszintű mikroökonómia-könyvekből kimaradhatatlan Veblen-jószág kifejezés, mely épp ezen státuszszimbólumnak tekinthető, az áruk emelkedésével pótlólagos keresletet generáló termékek megjelölésére szolgál – *a szerk.*

3 Bár Veblen elemzése kísértetiesen hasonlít Marx alap és felépítmény fogalmaira, mégis tudatosan került a marxizáló nyelvezet, mivel nem értett egyet Marx hegelianus érvelésével és teleológiai történelemszemléletével.

társaságban részt venni; ezzel is „megszégyenítően megkülönböztetve” azokat, akik megengedhetik maguknak a „szép” és drága viseletet, azoktól, akik nem. A negatívan megkülönböztetett rétegek így igyekeznek idomulni a divathoz, ami azonban a dologtalan osztály ízlésének és anyagi érdekének megfelelően folyton változik, tehát végeredményben a dologtalan osztály ízlése fogja dominálni az egész társadalmat.⁴

Miközben megállapításai szimpatikusak lehetnek a rendszerkritikai társadalomtudomány hívei számára, fontos hangsúlyozni, hogy Veblen számára elsősorban nem a kirekesztett vagy elnyomott rétegek igazságtalan helyzete a probléma, hanem az, hogy a kirekesztés és a megszegyenítő megkülönböztetés magas költségeik miatt csökkentik az egész közösség hatékonyságát. A pazarló megszegyenítő különbségtétel kifinomult, szimbolikus rétegeinek specializációját és intézményesülését az archaikus (azaz a zsákmanyszerző korszakban kialakult és azóta megszilárdult) intézményrendszerből fakadó pszichológiai és társadalmi folyamatok segítik elő. A dologtalan osztály szükségszerűen konzervatív, hiszen a társadalmi struktúra változása saját érdekei ellen hatna. Emellett a szerzés barbár intézményrendszerétől való függése elősegíti a barbár zsákmanýoló kultúra többi elemének a megmaradását: a dologtalan osztály tagjai számára fontos a vitézség (lásd a párbajok és a sport szeretete), a szerencsében mint természetfeletti erőben való hit (lásd spekulánsok) és a hivalkodó dologtalanság csimborasszójának tekintett vallásos szertartások. Ezeket Veblen iparilag diszfunkcionális, a „hátramaradt szellemi fejlődést” bizonyító archaikus vonásoknak tartja, melyek a dologtalan osztály ízlésének társadalmi ranglétrán való „leszivárgása” és az alsóbb rétegek elnyomott helyzete miatt az egész társadalmat mérgezik.

A SZOKÁSOK RABJAI

A könyv utolsó fejezetében egy a társadalomkritika szempontjából paradigmaticus intézményrendszer, a felsőoktatás elemzésével zárja művét. Itt is felhívja a figyelmet, hogy a bonyolult tradicionális szertartások, a vallással való szoros kapcsolat és a szigorú státuszhierarchia mind a gondolkodási szokások, és ezáltal az archaikus intézményrendszer konzerválásához vezet, ami meggátolja az oktatási rendszer látszólagos funkciójának, a tudás termelésének, felhalmozásának és az össztársadalmi jólét érdekében történő felhasználásának a betöltését.

4 Ez a gondolatmenet kísértetiesen hasonlít Pierre Bourdieu *La Distinction* című klasszikus művében kifejtett megállapításaihoz: a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében az anyagi dimenzió mellett fontos szerepet játszanak a kulturális beállítottságok, mint például a Veblen által is példának hozott divat vagy a XIX. századra kifejezetten jellemző bonyolult illemszabályok.

Bár elismeri, hogy ezek a „hátramaradt” szokások nem kizárólagos jellemzői a dologtalan osztálynak, mégis kora társadalma egyik legnagyobb problémájának tartja az élszűkösöként bemutatott „fináncarisztokrácia” mindennapi életét, melyen szerinte a puritán munkaetika és a szolidaritás segítségével lehetne túllépni. Veblen tehát nem felejt el megemlíteni a nem megszegyenítő érdek maradványait, a bajtársiasságot vagy az „emberi együttérzés és rokonszenv érzékét”, mégis fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ezeket a motívumokat gátolja a megszegyenítő összehasonlítás hajlama és az ebből következő önző magatartás. Követendő példaként említi a nők emancipációjáért küzdő mozgalmakat vagy a könyvtárak és múzeumok alapítását, de a jövőre vonatkozó vélgökvetkeztetése korántsem annyira optimista, mint a kommunizmusig tartó fejlődést szükségszerűnek tartó marxizmus.

ELMÉLETI MAG ÉS TÖRTÉNETI HÉJ

Mai szemmel nézve és a fogyasztás- és életmódkutatások aktuális eredményeit ismervé Veblen egyes megállapításai elefántnak tűnnek a társadalomtudományok porcelánboltjában. Állításait bátran nevezhetjük túlzottan általánosítóknak, például esetlegesnek, fajelméleti axiómáit⁵ pedig egyenesen nevetségesnek. Ezeket a gondolatokat lehántva azonban egy olyan elméleti magot találunk, amelynek elemei fontos részét képezik a kritikai elméletek ma is aktuális hullámának. Néhány téma felvillantása is jelzi, hogy a vebleni gondolatok alapja még ma is tartogat számunkra releváns részeket.

A „nemes és nemtelen elfoglaltságok közötti ősi megkülönböztetésről” (Veblen 1975: 103) valószínűleg nem lenne nehéz bebizonyítani, hogy ma is erősen összefonódik a megszegyenítő összehasonlítással, melynek során az anyagi egyenlőtlenségek szimbolikus eszközökkel kerülnek megerősítésre. Veblen valószínűleg egyetértene Pierre Bourdieu szimbolikus elnyomásról szóló fejtegetéseivel, hiszen jóval a „fogyasztói társadalom” kialakulása előtt ismerte fel a fogyasztás és az ízlés motívumának mint megkülönböztető jegynek a fontosságát (lásd Bourdieu 1984). Feltehetően nem állna távol tőle Zygmunt Bauman érvelése sem, aki a mai „likvid modernitás” társadalmát a csábítás és elnyomás alapvető kontrolláló mechanizmusaival jellemzi (Blackshaw 2005: 126–128). A piaci folyamatokban, azaz a fogyasztás kollektív aktsaiban való részvétel ugyanis az elmúlt évszázadban egyre inkább meghatározó dimenzióvá lépett elő; a vebleni fogalmakkal kifejezve tehát a dologtalan osztály kiszélesedik, túlnő a társadalmi ranglétra tetején álló szűk

5 Lásd például a „csúcsfejű szőke”, a „rövid és gömbfejű barna” illetve a „mediterrán” etnikai típusok bevonását a magyarázatba a kilencedik fejezetben (Veblen 1975: 199–225).

elitcsoporton, a hivalkodó fogyasztás csábítása és a megszegyenítő különbségtételen alapuló elnyomás pedig tömeges méreteket ölt.

Ezzel párhuzamosan az intézményi struktúrák „evolúciójában” is bebizonyosodni látszik a vebleni prófécia: a finanszírozás fogalmával írhatjuk le azt a többek között Giovanni Arrighi által is több helyen elemzett folyamatot, amelynek következtében a pénzügyi intézményrendszer – Veblen szavaival élve: a szerzés intézményrendszere – által megtermelt profit egyre inkább átveszi a globális piacgazdaság motorjának a funkcióját az 1970-es évek neoliberais fordulatától kezdődően (lásd többek között Arrighi 2000).⁶

Bár Veblen azon törekvését, hogy a „gazdaságelmélet” az ipari társadalom kollektív hasznosságának szempontjából kritizálja a korabeli Egyesült Államok dologtalan osztályát, nem követte sem Bourdieu, sem Bauman, sem pedig Arrighi – ők az utilitárius megközelítés helyett inkább a kapitalizmus által kitermelt társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalan és embertelen oldalára hívták fel a figyelmet –, értelmiségi attitűdjükben, azaz a kritikai szociológus-társadalomtudós Veblen által megteremtett szerepmodelljének követésében mindenképpen hűek maradtak az amerikai közgazdász-szociológus által megkezdett úthoz.

Ha a megszegyenítő megkülönböztetés, illetve a hivalkodó fogyasztás ma is relevánsnak tűnő fogalmai, illetve a pénzügyi intézményrendszer kiemelt jelentőségének a felismerése mellett valamit érdemes magunkévá tennünk Veblen munkásságából, akkor az mindenképpen ez a reflexív, kritikai értelmiségi attitűd.

KRITIKAI ATTITŰD – RÉGEN ÉS MOST

Az Amerikában „aranyozott kornak” (*Gilded Age*) nevezett XIX. század fordulója egyrészt a kapitalista expanziónak, másrészt a radikális, szocialista mozgalmak kialakulásának a kora. Veblen ebben a politikai kontextusban választotta a kritikai értelmiségi szerepkörét, nem kevesebbre vállalkozva, mint hogy társadalomtudósként lerántsa a leplet az amerikai társadalom korábban soha meg nem kérdőjelezett, mégis visszás folyamatairól. A dologtalan osztályt állította első könyvének középpontjába, amelynek tagjait a termelő munkát végző farmerek és iparosok kizsákmányolónak tartotta.

Ma talán a saját társadalmon és kultúrán belüli antropológiának [anthropology at home] nevezhetnénk azt a módszert, amelynek segítségével számos modern társadalomtudományi témát problematizált, megkérdőjelezve néhány széles körben elfogadott társadalmi és kulturális gyakorlatot és intézményt, elsősorban a dologtalan osztály társadalmi, gazdasági szerepét és funkcióját. Veblen ezzel elősegítette a progresszív

6 A finanszírozással több cikkben is foglalkozik a *Fordulat* 4. száma – a szerk.

korszakban kialakuló társadalmi mozgalmak megerősödését, illetve referenciapontot nyújtott a későbbi kritikai elméleteknek a fősodorbéli szociológiával és közgazdaságtannal szembeni határmunkálataihoz. Ez a fajta éles meglátásokkal bíró kritika az, ami miatt C. Wright Mills „Amerika legjobb kritikusának” (Mills 1957: 301) nevezte Veblent. És ez az attitűd az, ami miatt Veblen elméleti munkássága mellett elkötelezett kritikai értelmiségi szerepére is érdemes odafigyelnünk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (2000): Globalization, State Sovereignty, and the „Endless” Accumulation of Capital. In: *The Ends of Globalization*. Szerk.: Kalb, Don – van der Land, Marco – Staring, Richard – van Steenberghe, Bart – Wilterdink, Nico. Rowman & Littlefield: 125–150.

Blackshaw, Tony (2005): *Zygmunt Bauman*. Routledge

Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.

Mills, C. Wright (1957): Introduction. In: Veblen, Thorstein (2005): *The theory of the leisure class*. Aakar Books: 301–319.

Veblen, Thorstein (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

KRITIKAI TANULMÁNYOK

Gagyai Ágnes

ÚJ BALOLDALI MOZGALMAK ÉS ÉRTELMISÉGI OSZTÁLYVAKSÁG

A cikk egy kelet-európai perspektívából kiindulva vizsgálja az Occupy Wall Street (OWS) mozgalmat. Mára egyértelművé vált, hogy az OWS esetében hosszú idő óta először találkozott a baloldali rendszerkritika egy olyan első világbeli közösséggel, amely a rendszer hátrányait a bőrén érzi. Erre a közönségre építve az OWS mára letörölhetetlen nyomot hagyott a társadalmi rendről folyó vitákon. Nem kétséges, hogy a krízis közepette az OWS egyenlőség- és igazságosságköveteléseai komoly potenciált jelenthetnek. Immanuel Wallerstein (2011) egyenesen a világgazdaság olyan átalakulásáról beszél, amelynek kimenetében szerepet játszhat egy globális társadalmi mozgalom, eldöntve, hogy a rendszer a jelenleg válságban levő demokrácia- és kapitalizmusmodelltől inkább egy már nem demokratikus és még egyenlőtlenebb rendszer felé billen el, vagy egy demokratikusabb és egyenlőbb világrend felé. A szövegben a globalizációkritikus mozgalom kelet-európai tanulságait szem előtt tartva az OWS olyan tulajdonságaira mutatok rá, amelyek nézetem szerint akadályát jelenthetik annak, hogy a mozgalom egy ilyen szerepet töltsön be. Ezzel nem az OWS aktivistáit kívánom felelősségre vonni azért, mert nem az egész glóbuszt képviselik, hanem a mozgalom struktúrájának jelenleg nem globális jellegére kívánok rámutatni.

OCCUPY WALL STREET: TÖBB A BELVÁROSI HIPSZTEREKNÉL

A neoliberais kapitalizmus kockázatos voltát hangsúlyozni egész odáig radikalizmusnak számított, míg 2008-ban ki nem pukkadt a pénzpiaci buborék, és a világ bele nem állt a válságba. Azóta a pénzpiacok ellenőrzése kevésbé számít tabutémának. Az utóbbi időben inkább azt nem illett feszegetni, hogy a válságot okozó bankrendszer kivásárlása a lakosságra alkalmazott megszorításokból tényleg az egyetlen út-e a válság kezeléséhez. A kivásárlásról azt kellett tudni, hogy a befektetések növekedésével ez vezet majd el a következő konjunktúrához. Néhány szélsőséges marxista előhozakodott azzal, hogy a befektetések a kivásárlás hatására sem növekednek, a válságkezelés pedig kifejezetten növeli az egyenlőtlenséget úgy, hogy a felső néhány százalék *jobban* él, mint a válság előtt (Harvey 2009). Ezeket nyilván nem illett komolyan venni.

Idén ősszel a szélsőséges marxisták nem kevésbé balos aktivista tanítványai állandó tüntetést kezdeményeztek a Wall Streeten. A szervezésben saját ideológiájuknak megfelelően nagyon körülményesen járnak el, a tüntetés céljának meghatározását részvételi döntéshozásra bízták, nem voltak hajlandóak vezető választani, viszont minden csatlakozót be akarnak vonni a közösségi ötletelés folyamatába. A sajtó rögtön le is sajnálta őket, mint holdkóros hippiket, akiknek nem tetszik a rendszer, de fogalmuk sincs, hogy mit akarnak.

A tüntetésnek azonban volt egy alapüzenete, amittől a társadalom nagyobb rétege fogott tüzet, mint azt a lesajnálók vélték. A neoliberális rend baloldali kritikája most először olyan hallgatóságra talált, amely az igazságtalanságot a bőrén érzi. A válság sújtotta Amerika lecsúszó rétegei a napi szükségletek biztosításához is olyan adósságokat kénytelenek a nyakukba venni, amelyeket esélyük sincsen visszafizetni, miközben a legfelső réteg bevételei a szemük előtt nőttek a válság előtti háromszorosára. Az az üzenet, hogy igazságtalan a válság következményeit az emberekkel megfizettetni a bankoknak, s hogy a politikai és piaci döntéshozók összefonódásán változtatni kell ahhoz, hogy a politika a választók érdekeit szolgálhassa, futótűzként terjesztette a mozgalom hírért a válság sújtotta Amerikában. Az OWS mozgalom alaphangja, miszerint az emberek érdekeit kellene képviselni a nagytőke és nagypolitika érdekeivel szemben, annyira egyszerű és népszerű, hogy a válság következményeit a jobboldali politika nyelvére lefordító Tea Party köreiben is érdeklődést és szimpátiát váltott ki.

Az OWS által megmozgatott társadalmi energiák áttörték a mainstream tudósítások, gazdasági elemzések és politikai viták falát. Ahogy a mozgalom kiterjedt az amerikai nagyvárosokra, majd az október 15-i összehangolt tüntetésekkel nemzetközi támogatást kapott, a mozgalom témái beszabadultak a *Mother Jones* vagy *Huffington Post* oldalairól és a David Harveyt idézgető értelmiségi asztaltársaságokból a *Washington Post*-ba, a *Wall Street Journal*-ba és az amerikai parlamentbe.

Azok a pénzemberek és közgazdászok, akik már a globalizációkritikus mozgalmat is támogatták, vagy a 2008-as válság nyomán álltak át a nemzetközi pénzügyi rendszer kritikusaivá, mint Paul Krugman, Joseph Stiglitz, Soros György vagy Jeffrey Sachs, rögtön az OWS mögé álltak. De a mozgalomra reagálva újabb vezető pénzügyi szereplők is felszólaltak a mozgalom mellett, olyan tabukat döntve meg olyan fórumokon, amiről pár héttel korábban a legvadabb forradalmárok sem álmodtak. Vikram Pandit, a Citibank vezérigazgatója úgy nyilatkozott, hogy a Wall Street megszegte az ügyfeleinek tett ígéretét, s a bizalom helyreállításához az kell, hogy ne lehessen az ügyfelek pénzével spekulálni. Mohamed El-Erian, a PIMCO vezérigazgatója a *Washington Post*-nak adott interjújában a mainstream gazdaságsszemlélet összeomlásáról és a jelenlegi gazdasági rendszer igazságtalanságáról értekezett. Richard Branson, a Virgin milliárdos alapítója új könyvéhez írt előszavában igazat ad a tüntetőknek, és elítéli a kapitalizmus jelenlegi, „utat tévesztett” formáját, amely a társadalmi és ökológiai szempontok elé helyezi a profitot. A Patrióta Milliárdosok nevű amerikai szövetség arra kérte a kongresszust, hogy emeljék fel a rájuk eső adót.

Obama elnök már október 6-án kinyilvánította szimpátiáját a tüntetők ügyével, s a tüntetést rögtön politikai érvként használta fel a republikánusokkal szemben. David Plouffe, Obama tanácsadója úgy nyilatkozott az ABC hírsatornának, hogy „a tüntetések ugyanazoknak a beszélgetéseknek adnak hangot, amelyek amerikaiak millióinak az

otthonában folynak most” (Plouffe 2011). „Ami a Wall Streetet és a pénzügyi rendszerünket illeti, az elnök a fogyasztók és a középosztály oldalán áll, miközben sok republikánus épp arról próbál meggyőzni minket, hogy térjünk vissza ugyanahhoz a politikához, ami a recesszióhoz elvezetett” – mondta. Nancy Pelosi demokrata politikus is kiállt a mozgalom mellett. Felszólalása után a demokrata Kongresszusi Kampányközpont aláírásgyűjtést kezdeményezett politikusok körében a mozgalom támogatására.

A politikai felszólalások nyomán közéleti vita kezdődött arról, hogy milyen hatással járhat az OWS támogatása a demokratákra nézve a közelgő választásokon. Egy október 18-i közvélemény-kutatói cikk arra figyelmeztette az elnököt, hogy az OWS-nek sem az összetétele, sem a politikai agendája nem fedti le azt a „99%-ot”, amit a mozgalom saját állítása szerint képvisel, s amely nagyobbik részének szavazatát Obama meg szeretné szerezni (Schoen 2011). „Kutatásunk egyértelműen mutatja, hogy a mozgalom nem reprezentálja a munkanélküliségtől szenvedő Amerikát, és ideológiailag egyáltalán nem sokféle. A mozgalmat a választóknak egy olyan nem reprezentatív szegmense teszi ki, amely a javak radikális újraelosztását, a polgári engedetlenséget és adott esetben az erőszakos fellépést támogatja. Mérésünk szerint a mozgalmárok fele (52%) már részt vett korábban politikai mozgalomban, szinte mind (98%) alkalmazna polgári engedetlenséget, és egyharmaduk (31%) folyamodna erőszakhoz a céljaik érdekében [...] Az Occupy Wall Street elkötelezett politikai progresszívek csoportja, akik kiábrándultak a kapitalizmusból, és különösen gyakorlottak a politikai aktivizmusban. Az össznépszerűség körében ezzel szemben 41% vallja magát konzervatívnak, 36% mérsékeltnak, és csak 21% liberálisnak. Ez az, ami miatt az Obama és Pelosi által a mozgalomnak nyújtott jobb katasztrofális következményekkel járhat a pártra nézve” – állt a cikkben. A mozgalomért aggódó kommentárok szerint a választások a kampánytámogatás miatt mindenképpen a Wall Streettől függenek, a kérdés csak az, hogy Obama letompítja-e odáig a mozgalom iránti támogatást, hogy megtartsa a kampánypénzeket, vagy azok a republikánusokhoz vándorolnak.

Október közepére elfogadottá vált az a vélekedés, hogy az OWS egyértelmű követelések híján is jelentősen befolyásolta a közéleti viták menetét. A mozgalom olyan kiemelt politikai témává nőtt, amelyre nemzetközi politikai megszólalók is érdemesnek látták – adott pozíciójuknak és érdekeiknek megfelelően – reagálni. A volt görög miniszterelnöktől a kínai állami hírgyűnökségen, Gorbacsovon, Lech Wałęsán és Gordon Brownon keresztül az indiai miniszterelnökig vagy a venezuelai Hugo Chávezig sokan emlegették a mozgalmat az utóbbi egy hónapban. Eközben a mozgalom továbbterjedt, elsősorban az észak-amerikai és nyugat-európai nagyvárosokban váltva ki olyan tömegek által támogatott tüntetéseket, amelyek követelései akár csak pár hónappal korábban is még csak fel sem vethető, szélsőbalos üzeneteknek számítottak. Az amerikai rendőrség

november közepén, a brit rendőrség december elején kezdte meg a táborok kiürítését. A demonstrációk folytatódnak.

Az nem kétséges, hogy a világgazdaság jelen válságos pillanatában az OWS által megfogalmazott kritika gyors terjedése jelentős következményekkel járhat. Immanuel Wallerstein egyenesen arról beszél, hogy a világgazdaság egy olyan átalakuláson megy keresztül, amely során egy globális társadalmi mozgalom döntő szerepet játszhat abban, hogy a kapitalizmus és demokrácia jelenleg válságban lévő modelljétől vagy a gazdasági egyenlőtlenségek és a demokrácia feladása felé mozdulunk el, vagy egy egyenlőbb és részvételibb társadalmi rend felé (Wallerstein 2011). A következőkben két olyan kritikát mutatok be, amelyek az Occupy mozgalom korlátaira vonatkoznak ebből a perspektívából.

OWS: POSZT-68-AS HEGEMÓNIA

Az úgy tehát, ami az OWS 99% vs. 1% jelszámban a felszínre tört, nagyobb erőket mozgat meg a mozgalom konkrét szervezőinél. Ugyanakkor abban a mozgalmat támogató és kritizáló mérések is egyetértenek, hogy a mozgalom szervezőinek összetétele nem a „99%-ot reprezentálja, hanem egy kifejezetten magasan iskolázott és politikailag nagyon tudatos réteget (Cordero-Guzman 2011). Ők azok, akik megfogalmazzák a 99% problémáit, és megszabják, hogy azok hogyan kapjanak hangot – ebben az esetben mindenekelőtt azt, hogy a tüntetés ne foglalmazzon meg konkrét követeléseket, és nagyobb hangsúlyt helyezzen a benne folyó részvételi döntéshozatalra, mint bármilyen cél elérésére. Ez a mozgalmatszervezési tudás és ideológia a 2000-es évekbeli globalizációkritikus mozgalom tápláló talaján keresztül az 1968-as diáklázadásokra nyúlik vissza.

A manhattani térfoglalást kezdeményező *Adbusters* a globalizációkritikus mozgalom egyik trademark intézménye volt. A kreatívokból álló csoport a 68-as párizsi szituacionisták technikáival támadja a fogyasztói kapitalizmust. Célja, hogy a reklámszakmát forradalmi jelentések létrehozására használja – így például a Nike gyártási folyamatait leplezze le a Nike óriásplakátok meghekkelésével. Az *Adbusters* magazin rendszeresen közölt cikkeket olyan szerzőktől, mint Michael Hardt, Slavoj Žižek vagy Douglas Rushkoff, akik a 68-as hagyomány talaján állva a globalizációkritikus mozgalom jelentős interpretálói és ideológusai voltak.

Az OWS szervezői és értelmiségi támogatói közt hangsúlyosan jelen vannak a 2000-es évek eleji globalizációkritikus mozgalom szervezői és sztár-interpretátorai, mint David Graeber vagy Naomi Klein, de a globalizációkritikus mozgalmat szervező nemzedéket kinevelő 68-asok is képviseltetik magukat, így Judith Butler, Antoni Negri vagy Noam Chomsky.

Az OWS mozgalom sokat hivatkozik egy francia anarchista csoport *The Coming Insurrection* című könyvére, amely a tüntetés megszervezését megelőzően kézzől kézre járt a mostani szervezők között (The Invisible Committee 2009). A könyv gyakorlatilag radikalizált ideológiai összefoglalását adja a globalizációkritika mozgalmi mintáinak úgy, hogy ezeket (az új anarchista elméleti írások szokása szerint hivatkozások nélkül) a 68-as hagyomány válogatott szerzőivel alapozza meg. Michel Foucault biopolitikája (2008), a Szituacionista Internacionálé spektákulum (1977), Deleuze és Guattari háborúgépe (1986), Agamben szingularitása (1993), Hardt és Negri birodalomfogalma, Badiou eseményfogalma (2005) mind alapjául szolgálnak az új forradalom elképzelésének. Ez a forradalom az én szabadsághiányából kiindulva bontaná le a létező intézményeket, amelyek közül történetesen az egyik a XXI. századi kapitalizmusé.

A 68-as, illetve globalizációkritikus hagyomány erős jelenléte megkönnyíti, hogy az OWS értelmiségi interpretátorai mintegy az egyazon ágról fakadó elmélet *igazolásaként* tekintsenek a mozgalomra. Hardt és Negri, a *Multitude* című, a globalizációkritikus mozgalomra nagy hatást gyakorolt könyv szerzői (2004), cikket írtak arról, hogy az OWS mozgalom egészen újszerű módon a sokaság (*multitude*) logikája szerint szerveződik. Judith Butler kilátogatott a Zucotti Parkba, és beszédet tartott arról, hogy ez a mozgalom egészen új módon az állampolgárok (általa is sokat teoretizált) biopolitikai testét tárja a nyilvánosság elé. Slavoj Žižek lacanista gondolata arról, hogy a *status quó*t fenntartó jelentések rendszerében hogyan keletkezik felszabadító törés ahhoz hasonlóan, ahogy a mesebeli gyerek elkialtja magát, hogy „a császár meztelen”, az OWS értelmezésének egyik fő toposza lett, amely egyszerre kering a mozgalmárok közt, Žižek OWS-t támogató „szakértői” monológjaiban és a mozgalmat értelmező sajtóban.

Douglas Rushkoff médiakutatóként azt írta a CNN-nek: „Amerika első olyan mozgalmának vagyunk a tanúi, amely valóban az internetkor gyermeke [. . .] A decentralizált hálózat korszakának termékeként ez a mozgalom nem annyira a győzelemről szól, mint a fenntarthatóságról. Nem egyetlen célról, hanem a befogadásról és konszenzuskérésről. Ez a mozgalom nem olyan, mint egy könyv; olyan, mint az internet”. Az *Adbusters* forradalmi felhívásához mellékelt stratégiáról szóló cikk szerint „a globalizációellenes mozgalom az első lépés volt az úton. De akkor még úgy támadtunk, mint egy farkashorda. Volt egy alfahím, aki vezette a farkát. Mostanra a modellt továbbfejlesztettük. Rajként támadunk” (*Adbusters* 2011).

Azonban „az internet mozgalma” és a „raj”-modell is már a globalizációkritikus mozgalmat leíró alapvető közhelyek voltak. A 2000-es évek elején olyan fő interpretátorok magyarázták a globalizációkritikus mozgalom felépítését az internettel, mint a globális társadalom új, hálózatos struktúrájáról érkező (egyébként 68-as) Manuel Castells (2000), vagy Naomi Klein, akinek 1999-es *No Logo* című könyvét akkor a *Times* a

globalizációellenes mozgalom bibliájának nevezte. „Seattle és Washington utcáin az aktivizmus új fajtája jelent meg, amely az internet szerves, decentralizált, egymásba kapcsolódó struktúráját tükrözi – ez a mozgalom a megelevenedett internet”, írta Klein a „The Vision Thing” című cikkében (2000). Klein a „koalíciók koalíciójából” álló mozgalom speciális taktikájára használta a sajtóban akkor is egy ideig népszerűnek bizonyult *raj* metaforát, miszerint ez a mozgalom nem szembeszegül a neoliberális rendszerrel, hanem beleszivárog és körülveszi, „mint egy moszkitóraj”.

Nincs itt lehetőség kimerítően elemezni az OWS mozgalom összefonódását a poszt-68-as hagyománnyal. Annyit kijelenthetünk, hogy a mozgalom alapvető mintázatai nem a 2008-as válság sújtotta Amerika helyzetéből, vagy akár a mozgalmárok által példaként idézett spanyolországi tüntetésekből, londoni zavargásokból, vagy az arab tavasz-ból következnek. Míg a spanyolországi tüntetéseket ugyaneszerint az aktivista kultúra szerint szervezték meg, a londoni zavargások nem mutatnak hasonló mintázatot, az arab tavasz pedig a diktatúrák leváltásán túl a szabadpiacnak azokkal a kérdéseivel, amelyek az OWS tagjait a leginkább izgatják, kevésbé foglalkozott. Az OWS-nek természetesen megvannak az eszközei rá, hogy ezeket az eseményeket a saját előzményeiként értelmezze, s az általa kezdeményezett és diagnosztizált világforradalmi helyzet jeleként írja le. Egy mozgalom esetében az ilyen normatív látásmód a normatív cselekvés alapkövetelménye. Így hivatkozhat magára az OWS 99%-ként, miközben ezt az arányt természetesen még messze nem érte el: el tudja mondani, hogyan képviseli azok érdekeit is, akik még nem tudnak róla.

A reális következményeket tekintve azonban nem mindegy, hogy a mozgalom normatív látásmódja milyen viszonyban áll a valós lehetőségekkel. Az OWS olyan elégedetlenségeknek adott hangot, amelyek a szervezői magot messze meghaladó visszhangot keltettek, s a politika és piac összefonódásával kapcsolatban olyan témákat robbantott be a mainstream nyilvánosságba, amelyek eddig szélsőségesnek számítottak. Mindezt ugyanakkor a szervezői mag speciális agendája szerint tette, amely egy jól meghatározott mozgalmi hagyományban gyökerezik. Hogyan alakul majd a viszony a „99%” azon részeivel, akiknek ez a hagyomány nem a sajátja? Születik-e majd – az azonosság állításán túl – valamilyen reflexió arra, hogy az OWS kezdeményezőinek pozíciója hogyan viszonyul más pozíciókhoz a 99%-ban vagy a „világban”? Az OWS esetében ezeknek a mozgalom jövője szempontjából is alapvető pozícióknak a feltárását hátráltatja, hogy a mozgalom nyilvános szerepléseikor gyakran ugyanaz a közös hagyományokkal rendelkező értelmiségi réteg beszél a mozgalmárok és a szakértő kommentátorok oldalán is, s a közös hagyomány kölcsönös felismerésének igazságélménye nem sok teret hagy a konkrét pozíciók elemzésének.

OWS: UNIVERZÁLIS UTÓPIA, STRUKTURÁLT HÁTTÉR

OSZTÁLYVAKSÁG ÉS 99%

Az OWS mozgalom fő bázisa, akár a globalizációkritikáé vagy 68-é, egy alapvetően fiatal és magasan iskolázott réteg. Baloldali mozgalomként mindhárom esetében az egyik döntő kérdés az (volt), mennyire sikerül ezen túlmenően a náluk is hátrányosabb helyzetben levő rétegeket, így a munkásságot megmozgatni.

68-ban a koalíciónak erről a problémájáról a kortárs Bourdieu egy olyan strukturális elemzést adott, amit érdemes ma is megfontolni. 68 liberacionista üzenetét ő a bázis összetételével és társadalmi pozíciójával hozta összefüggésbe (Bourdieu 1984: 187–194). Úgy látta, a francia 68 követelései és forradalmi morálja egy újonnan létrejött társadalmi réteg osztályethoszát fejezik ki. Ez az általa új polgárságnak is nevezett réteg, amely a második világháborút követő konjunktúra idején nőtt fel, s a szélesedő középosztály tagja lett. Esélye volt tanulni, s olyan fokozatokat szerzett meg, amelyekhez a korábbi generációkban csak kevesek értek hozzá. Ezek a diplomák azonban ekkor már nem garantálták azt a státust, mint egy generációval korábban. Egyre nőtt azok száma, akik a mobilitás eredeti ígéretében csalódva olyan pozíciókban dolgoztak, amelyekkel státusszempontból nem tudtak azonosulni. Ehhez a *status quo*-ban csalódott, kritikus, magasan iskolázott, identitását a jelenben betöltött státusától függetlenül kezelő új réteghez köti Bourdieu a „társadalmi lebegésnek” és élvezetnek azt az etikáját, ami 68-at áthatja. Ez az etika elutasítja és lenézi a fennálló rendet, s a kreatív személyiség ideálját propagálja és gyakorolja, a finom megkülönböztetések, kreativitás-displayek napi rítusaiban. A társadalmi viszonyokat a kreatív személyiség prizmjában át nézve ez az etika az élvezet, felszabadulás vs. komplexus dialektikájában gondolkodik, a politikait perszonalizálja, a személyest politikai témává teszi. Ízlésválasztásaiban a társadalmi pozíciótól „független” értékeket, a kategóriákon kívülit keresi. Buddhizmus, utazás, tudatmódosítás, test, gyerekkor, ezotéria, független film, szexuális szabadság, intézményellenesség, kézművesség, kommunák – sorolja Bourdieu annak az ízlésvilágnak a címszavait, ami a társadalmi lebegés illúziójára, vagyis a társadalmi erőter gravitációjának tagadására épül.

Abban, hogy a 68-as diákmozgalmak politikai szempontból balos programjukhoz nem kaptak nagyobb támogatást a munkásság részéről, nagy szerepet játszott e szerint az elemzés szerint, hogy politikai kritikájukat az ízlésforradalom fenti nyelvéen mondták el, s ezzel a munkások, a maguk részéről egy másik pozícióból fakadó ízlésrendszer hordozói, nem tudtak azonosulni. A társadalmi lebegés, a kreativitás és személyes szabadság hívószavai az ő napi kontextusukkal kevésbé rezonáltak.

Másik oldalról a mozgalmárok is bizalmatlanok voltak a szakszervezetekkel szemben. Az ízlésbéli összeférhetetlenség mellett ennek a bizalmatlanságnak, akárcsak ma, politikai éle is volt. A szakszervezetek hierarchikus, tekintélyelvű felépítése és döntéshozási mechanizmusa ellentmondott a 68-as mozgalmárok tekintély- és hierarchiaellenességének, s annak az elvnek, hogy a személy szabadságát mindenféle intézmény fölé emeljék. Egy a politikai érdekképviselet delegálásán alapuló, hierarchikus szervezet hiteltelenként tűnt fel egy olyan mozgalom szemében, amely mindenfajta autenticitás garanciájának a személyes szabadságot tekintette, s a politikát a személyes szabadság gyakorlásaként gondolta el.

A 68 hagyományát továbbvivő autonomista és új anarchista mozgalmak a személy szabadságát maximálisan tiszteletben tartó bázisdemokratikus döntési formák gazdag repertoárját alakították ki. Ezeket használja és fejleszti tovább az OWS mozgalom a sajtó által gyakran karikírozott általános gyűléseivel, kézjeleivel, „embermikrofon”-hangosításával. A horizontalitásnak ez az elve és rítusai azok, amiknek elsajátítását a csatlakozás gyakorlati feltételül szabják.

A politikai véleményképzés lehetősége azonban nem született adottság, hanem iskolázottságtól és rendelkezésre álló gyakorlattól, azaz az ezekhez szükséges társadalmi pozíciótól függ. Amikor a baloldali értelmiség az individuális politikai véleményképzést szabja meg az egyenlőség forradalmában való részvétel feltételül, akkor a saját politikához való viszonyát univerzalizálja – azét a személyét, aki birtokában van a politikai vélemény kitermeléséhez szükséges eszközöknek, s nem szorul rá arra, hogy másokhoz delegálja a véleményformálást.

Az OWS egyértelműen egyfajta általános aktorként határozza meg magát, egy olyan nagyobb egész részeként, amely *még* nem csatlakozott a mozgalomhoz. Ez a nagyobb egész annyiban gazdasági és osztályterminusokban van meghatározva, hogy arra a többségre vonatkoztatják, aki a válság kezelése során rosszul járt. Sokan az OWS-t az osztálytudatosság ébredéseként üdvözölték Amerikában. Egy általánosabb szempontból az OWS szervezői bázisa valóban beleesik abba a 99%-ba, akiknek érdekében áll egy egyenlőbb elosztás. Igaz, hogy függenek a bér munka feltételeitől, s hogy a válság következtében még kevésbé van esélyük a képzésüknek megfelelő státust szerezni.

A mozgalom egyelőre annyit tesz, hogy a saját bázisának helyzetét a kapitalizmuskritika általános nyelvén mondja el, s ezen az általános platformon a saját pozícióját azonosként tünteti fel az alsóbb rétegekével. A lecsúszó értelmiségi középosztály azonban nagyon sok szempontból nem ugyanabban a pozícióban van, mint a nem értelmiségi középosztály, vagy azok az alsóbb rétegek, akik a bér munkának való kiszolgáltatottság mellett nem rendelkeznek se a kulturális tőke, sem a politikai műveltség és nyilvánosság-hoz való hozzáférés alternatív erőforrásaival. Annak ellenére, hogy az OWS kifejezetten jól ellátott baloldali kulturális tőkével, egyelőre nem adja jelét annak, hogy reflektálna erre a

pozíciókülönbségre, s politikájába a saját pozíciójára való reflexiót – éppen az egyenlőség elvére való tekintettel – beépítené.

Ezzel szemben strukturális kritikáját erőteljesen a saját kultúrájához és ízléséhez szabja. Azt, hogy a lakosság többségének a gazdasági érdeke ellentétes a legfelső rétegek érdekével, a pozíciónélküliség olyan univerzális terminusaivá fordítja le, mint a *Coming Insurrection* intézményektől megszabadult kreatív „szingularitása” vagy a nyilvánossá tett „testek” biopolitikája. Ezek az univerzális terminusok egy pozícióhoz kötődő ethoszt tükröznek, a kreativitás, belső gazdagság és társadalmi lebegés ethoszát. Megvan az esély rá, hogy azok, akik egy másik társadalmi pozícióban a kreativitás korlátozását kevésbé érzik kulcsproblémának, a társadalmi lebegés érdekmentes ethoszához pedig szituációjukból fakadóan kevésbé képesek felemelkedni, kívül rekednek ezen az ethoszközösségen. A gazdasági pozíciók lefordítása ennek az ethosznak a nyelvére akadályozza a pozíciók további elemzését, s a mozgalom „mi”-jének meghatározását az érzelmi lelkesedés és ízlésválasztások egy olyan mezejére tolja át, ami, bár társadalmi pozíciók szerint strukturált, nem alkalmas arra, hogy ezekre reflektáljon.

„VILÁGFORRADALOM” GLOBÁLIS PROGRAM NÉLKÜL

Az OWS bír globális ambíciókkal, amennyiben nem sokkal elindulása után felhívást tett közzé világforradalomra, illetve saját magát is a világban az arab, spanyol és londoni megmozdulások révén elindult forradalmi hullám részének tartja – vagy pontosabban: ezeket a saját előzményeként határozza meg. Arra, hogy egy amerikai baloldali értelmiségiek által elindított mozgalom hogyan viszonyul a világ más részein más-más helyzetben lévő emberek érdekeihez, a kezdeményezők és a „99%” viszonyához hasonlóan, csak az azonosság szempontjából van reflexió. Ez az azonosság abban áll, hogy a világon mindenkit sújt a politika és a pénz összefonódása, ami a javakat és a politikai befolyást a felső rétegek kezében összpontosítja. Azokról a különbségekről, amelyek ezt az azonosságot árnyalják – akár geopolitikai pozíció, akár az „azonosnak” tekintett mozgalmak különböző kontextusai felől –, mindeddig nem esett szó.

Az egyiptomi Tahrir téri tüntetők és az OWS mozgalom között mindkét oldalról állítják az azonosságot. Az egyiptomi mozgalom néhány szervezője el is látogatott a Zucotti Parkba, s nyílt levélben szolidaritásukról biztosították a tüntetőket. A két mozgalom kapcsolatát mindkét oldalról az azonosság terminusaiban írják le, mintha ugyanaz a népi akarat tört volna ki, ugyanazon okok miatt. Nem esik szó arról, hogy az egyiptomiak egy olyan diktatúra ellen tüntettek, ami sok szempontból a fejlett világ érdekeit szolgálta ki. Nem merül fel, hogy a fejlett világ nagy szerepet játszott az arab tavasz eseményeiben,

hogy az arab ellenállás szervezettsége és felszereltsége sok helyütt nem az OWS által propagált spontán horizontális modellt tükrözte. Nem történt reflexió arra, hogy az OWS esetében egy olyan ország polgárai tüntetnek a jövőtlenség és társadalmi lecsúszás ellen, ahol az átlagjövedelem az egyiptominak körülbelül a kilenceszerese.

A saját másainak beazonosításakor felületesen jár el az OWS, amikor a nemzetközi csatlakozások alapján az Occupy mozgalmat globálisnak nyilvánítja. Az Occupy-tüntetések – a mozgalom legjobb indulatú, saját térképein is – néhány kivétellel Észak-Amerikára és Nyugat-Európára korlátozódnak. Arra, hogy egy-egy a térképre felkerülő helyszín a maga társadalmi kontextusában mennyire jelentős mobilizációt jelent, kevés figyelem jut. Nem látszik, hogy a bekapcsolódó újabb helyi mozgalmak „azonossága” az OWS-sel egy ugyanabban a hagyományban osztozó, hasonló összetételű réteg aktivitását fed-e, vagy valamilyen más csoport csatlakozásáról van szó.

Mindehhez hozzájárul, hogy a geopolitikai pozíciókülönbségek miatt az amerikai Occupy mozgalomra hivatkozni viszonylagosan nagyobb erőforrást jelent egy az amerikai történeteknek amúgy is alárendelt kontextusban. Sok helyi Occupy mozgalom már csak ezért sem az OWS-sel egészen azonos *grassroots* alapokon épül fel. Ugyanígy annak a rétegnek a pozíciója sem mindenütt azonos, amely az OWS üzeneteit a státus- és kulturális azonosságok miatt a legjobban érti. Kelet-Európában aktivista hipszternek lenni más, mint New Yorkban vagy Londonban, s az aktivisták által megfogalmazott üzenet ennek megfelelően másképpen cseng (vagy éppen hal el) a helyi nyilvánosságokban.

De az OWS globális igényével kapcsolatban nem csak az a kérdés, hogy mennyire azonos valóban azokkal a külföldi mozgalmakkal, amiket a saját másainak tekint. A másik, mélyebb probléma az, hogy maguk a mozgalom témái is egy olyan napirend szerint vannak felvetve, amely nem reflektál a globális erőviszonyokra, s nem tartalmaz semmilyen olyan javaslatot, amelyet ezeknek az erőviszonyoknak a különbségeire értelmezni lehetne.

Az OWS különféle eddig megjelent követeléslistáin csak néhány olyan téma szerepel, amely túllépi az Egyesült Államok, vagy tágabban a fejlett világ kereteit. Ezek az afganisztáni háború, általában a környezetvédelem, a termelés kihelyezése, a bevándorlás, és az adósság, amit néhol külföldi adósságként is értelmeznek, vagy még általánosabban „belső és külső” gyarmatosításként.

A külföldre is vonatkozó követelések egy része egyszerűen az USA világgazdasági pozíciójának megőrzését/javítását feltételezi. Ilyen a kínai árfolyam-manipulációval kapcsolatos követelés: „közvetlen törvényhozással, és ha szükséges, WTO-beavatkozással készteszük arra Kínát és más kereskedelmi partnereinket, hogy hagyjanak fel az árfolyam-manipulációval, és csökkentsék a kereskedelmi hiányt”. Ilyen a termelés hazahozatalára vonatkozó követelés: „a mindennapi termékeket ismét az Államokban gyártjuk, ahelyett hogy olyan országokból importálnánk, mint Kína vagy India”. Ilyen a bevándorlás

újraszabályozása, azzal a céllal, hogy „a világ legokosabb emberei a mi iparunkban és oktatásunkban dolgozhassanak” (The 99% Declaration 2011).

Más javaslatok, mint a háború megszüntetése, a fenntartható energiára való áttérés, vagy a „gyarmatosítás” felszámolása, úgy vannak keretelve, hogy egyszerre szolgálják az amerikai nép és a világ javát. A háború megszűnése az ártatlan civilek halálán túl a háború költségeit is megszünteti; az olajfüggőség konfliktusokat okoz; a „külső” gyarmatosítást ugyanazok a szereplők végzik, mint a „belső”; őket kell eltávolítani. Ezek az ügyek olyan megoldást feltételeznek, ahol az okok megszüntetésével megszűnik az a viszony a világ többi részével, amelyet az adott probléma állított elő. A külföldre vonatkozó témák egyikében sem jelenik meg az a probléma, hogy az OWS tagjait sújtó státuszvesztés megállítása mint követelés összefügg más országok lakosságának helyzetével.

A mozgalom mindeddig alig reflektált arra, hogy a saját bázisának veszteségei, amelyek az elégedetlenséget táplálják, egy speciális geopolitikai viszonyrendszer részei, s mint ilyenek, nem minden vonatkozásukban univerzálisak. Az átalakuló világ gazdaság kontextusában az amerikai vagy nyugat-európai életszínvonal csökkenése nem csak a bankok kivételezett státusának és a demokrácia helyi problémáinak köszönhető, hanem annak is, hogy a nyugati centrum pozícióvesztésével és új szereplők, elsősorban Kína megerősödésével az életszínvonal kiegyenlítődése is megindult. Ez kétségtelenül már jelen – a kiegyenlítődéstől még nagyon távol álló – formájában is fájdalmasan érinti a fejlett világ lakóit. Az OWS azonban úgy tartja magát az igazságtalan globális rendszer elleni felháborodás univerzális hangjának, hogy közben a saját bázisának viszonyait nem hasonlítja össze a globális rendszer más pozícióival. Nem veti fel azt a kérdést, hogy a bázisa számára követelt státuszjavulás mit jelent egy olyan globális viszonyrendszerben, ahol eddig Amerika domináns pozíciója garantálta azt, hogy az amerikaiak jövedelme a világ más országainak többszöröse legyen. Nem körvonalaz semmiféle olyan globális programot, ami a saját bázisának követelésein, s ezek elvi általánosításán túlmutatna. Nem tartalmazza csíráját sem egy olyan baloldali programnak, amely a globális egyenlőtlenségeket is figyelembe venné. Egy másik – tegyük fel: kelet-európai – pozícióból nézve ez annyit tesz, hogy az OWS nagyon általános elvek alapján mindeddig a nevünkben beszélt ugyan, de nem egészen rólunk.

ÉS MI HOVA ÁLLJUNK?

Az OWS a válság kezelésének olyan problémáira mutatott rá, amelyek minket is érintenek. Amiatt, hogy a fejlett világon belül egy olyan közönséghez tudott szólni, amely a bőrén érzi a következményeket, sikeresen mobilizált a szervezői bázison túl is tömegeket, s témái bekerültek a mainstream nyilvánosságba.

Ugyanakkor az OWS nem reflektál a szervezők és a 99%-ot kitevő többi rétegek közti státuskülönbségekre. A mozgalmat egy egyértelmű ideológia és normarendszer uralja, amely az ízlésnek és politikai véleményképzésnek olyan elvein alapszik, ami nem értelmiségi pozíciókból kevésbé elérhető.

Az OWS nem rendelkezik globális programmal, és nem reflektál az erőviszonyok globális rendjében elfoglalt pozíciók különbségére. Az USA-beli életszínvonal emelésére irányuló követelését nem hozza összefüggésbe azzal, hogy a korábbi életszínvonalat az USA globális dominanciája tartotta fenn.

Kelet-Európában az Occupy mozgalomhoz szokás szerint csak olyan kisebb csoportok csatlakoztak, amelyek ismerték a 68-as hagyományt, figyelték az OWS-el kapcsolatos híreket, és értették a mozgalom ideológiai nyelvét. Varsóban, Prágában, Pozsonyban, Budapesten, Belgrádban, Bukarestben, Szófiában maximum néhány százan gyűltek össze az OWS október 15-i világorradalom-felhívására, tartós foglalás nem alakult ki. Egy beágyazottabb változata az alkalmazásnak az volt, amikor professzionális helyi csoportok – mint a budapesti A Város Mindenkié vagy a kolozsvári Társadalmi Akciócsoport – a foglalás technikáját alkalmazták a saját ügyük szolgálatában. Ezekben az esetekben az OWS-re való utalás az azt amúgy is támogató szűkebb körökben pozitív visszhangot keltett, ugyanakkor kérdés, hogy tágabb körben mennyire terjesztette a mozgalom híret.

Magyarországon a 2011-ben a Fidesz-kormányral szemben megjelent ellenzéki erők közül a Milla (Egymillióan a magyar sajtószabadságért) tett utalásokat az OWS-re, s a New York-i csoporttal kölcsönös szolidaritási nyilatkozatot adtak ki. A Milla annyiban közel áll az OWS elveihez, hogy távol kíván maradni a pártpolitikától, és céljaként a civil aktivitás megerősítését tűzi ki. Abban is hasonlít az OWS-re, hogy egy értelmiségi szervezőbázisra támaszkodik, dominánsan értelmiségi érzékenységeket szolgáltató meg, értelmiségi szókinccsel használ, s ugyanakkor nem reflektál erre a korlátra, amikor minden állampolgárt civil aktivizmusra, vagy éppen újságírásra szólít fel. Ugyanakkor a Milla nem követi az OWS antikapitalista agendáját, s távolról sem az OWS hazai alkalmazásának a munkáját végzi. A magyar kontextusban különösen ironikus körülmény, hogy a Milla civil aktivitásra való felszólításai egy olyan évtized után hangoznak el, amely során a Milla szervezőinek kapcsolathálója kulcspozíciókban volt mind politikailag, mind a civil szféra és a nyilvánosság tekintetében, az „alulról jövő”, „civil” aktivitás nagyobb részét pedig olyan jobboldali mozgalmak tették ki, amelyeket természetesen ma a Milla nem ismer el valódi „civilként”.

Az egyenlőségért vívott globális forradalom hullámai utoljára a globalizációkritikus mozgalom keleti terjeszkedésprogramjai révén értek el hozzánk egy évtizeddel ezelőtt. Akkor a globalizációkritika horizontális folyamatába bevont kelet-európaiak annyit nem tudtak elérni, hogy a valóban létezett szocializmus témája felkerüljön az európai mozgalom napirendjére. A kelet-európai aktivisták számára a mozgalommal való azonosulás

megkövetelte, hogy a helyi kontextustól részben elforduljanak. A különbségek elfojtása annyira erős volt, hogy amikor a román „mozgalmat” nyugatról felkérték, hogy rendezze meg a 2008-as NATO-gyűlés ellentüntetését, a tüntetés kudarcát elsősorban az okozta, hogy egyik oldal sem tette szóvá, hogy a román kontextus nem tartalmazza az ellentüntetések szokásos erőforrásait. A kelet-európai globalizációkritikus mozgalom egy szűk aktivista elit imaginárius mozgalma maradt, a piac- és globalizációellenes érzelmeket pedig a szélsőjobb csatornáztta be.

Ha van az OWS-nek tanulsága egy kelet-európai pozícióra nézve, akkor az az, hogy az ízlésalapú azonosságok nem fogadnak be mindenkit egyformán. Jelenleg mi nem szerepelünk az OWS térképén, ahogyan nem kerültünk rá érdemben a globalizációkritika térképére sem. Mi nem tudunk egyszerűen a nyugati modell átvételével csatlakozni az egyenlőtlenségek ellen vívott világforradalomhoz. Ez csak azt jelentené, hogy a modell pozícióvakságát magunkra alkalmazzuk, és a saját kontextusunkat hibáztatjuk azért, ha nem talál rá. Egy ilyen gesztus csak az öngyarmatosítás jól begyakorolt köreit táplálná. A mi lehetőségünk a „világforradalomra” csak az, ha elfoglaljuk a saját pozíciónkat, és innen szállunk be az egyenlőségről folyó globális vitába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adbusters (2011): Occupy Wall Street. In: *Occupy-wall-street.com*, július 20. Interneten: <http://occupy-wall-street.com/2011/07/28/occupywallstreet/#more-14> (Letöltve: 2011.11.30.).
- Agamben, Giorgio (1993): *The Coming Community*. University of Minnesota Press.
- Badiou, Alain (2005): *Being and Event*. Continuum.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press.
- Castells, Manuel (2000): *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Blackwell Publishing.
- Cordero-Guzman, Héctor R. (2011): Mainstream support for a mainstream movement. In: *Occupywallst.org*, október 10. Interneten: <http://occupywallst.org/media/pdf/OWS-profile1-10-18-11-sent-v2-HRCG.pdf> (Letöltve: 2011.11.30.).
- Debord, Guy (1977): *The Society of the Spectacle*. Black and Red.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix (1986): *Nomadology. The War Machine*. Semiotext(e).
- Easterly, William (2001): The lost decades: Developing countries. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135–157.

- Foucault, Michel (2008): *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France 1978–1979*. Palgrave Macmillan.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2001): *Empire*. Harvard University Press.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Penguin.
- Harvey, David (2009): Their crisis, our challenge. In: *Red Pepper*, március. Interneten: <http://www.redpepper.org.uk/Their-crisis-our-challenge/> (Letöltve: 2011.12.12.).
- Klein, Naomi (1999): *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*. Picador.
- Klein, Naomi (2000): The Vision Thing. In: *The Nation*, július 22. Interneten: <http://www.thenation.com/article/vision-thing> (Letöltve: 2011.11.30.).
- Plouffe, David (2011): *GOP New Hampshire Debate, Obama 2012 Campaign* November 11. Videó. Interneten: http://www.huffingtonpost.com/2011/10/11/david-plouffe-obama-occupy-wall-street_n_1004926.html (Letöltve: 2011.12.01.).
- Roushko, Douglas (2011) Think Occupy Wall St. is a phase? You don't get it. In: *CNN International Edition Online*, október 5. Interneten: <http://edition.cnn.com/2011/10/05/opinion/rushkoff-occupy-wall-street/> (Letöltve 2011.11.30.).
- Shoen, Douglas (2011): *Polling the Occupy Wall Street crowd*. In: *Wall Street Journal*, október 18. Interneten: <http://online.wsj.com/article/SB10001424052970204479504576637082965745362.html> (Letöltve 2011.11.30.).
- The 99% Declaration* (2011): Interneten: <https://sites.google.com/site/the99percentdeclaration/> (Letöltve: 2011.11.30.).
- The Invisible Committee (2009): *The Coming Insurrection*. Semiotext(e)/Smart Art.
- Wallerstein, Immanuel (2011): Upsurge in Movements Around the Globe: 1968 Redux? In: *iwallerstein.org*, november 3. Interneten: <http://www.iwallerstein.com/upsurge-movements-globe-1968-redux/> (Letöltve 2011.11.30.).

Sidó Zoltán

„A STRUKTÚRÁK NEM VONULNAK KI AZ UTCÁRA”

A cím egy 1968-as falfírka, amelyet Lacan idéz egy felszólalásában (Foucault 2000).

Az írás Ralph Miliband és Nicos Poulantzas között lezajlott vitát igyekszik továbbgondolni, méghozzá azzal a céllal, hogy a strukturalizmus és az antropocentrizmus évtizedes ellentétét új megvilágításba helyezze, illetve felfedjen egy lehetséges kiutat ebből a szembenállásból. A dolgozat Miliband és Poulantzas vitájának rövid ismertetőjével kezdődik: a két szerző az állam és a kapitalizmus viszonyának tárgyalása kapcsán jut el a struktúrák és egyének szerepének kérdéséhez. Poulantzas tagadja az egyéni motivációk és cselekvések autonómiáját, Miliband viszont lényegesnek tartja ezek vizsgálatát. Kettejük vitájának továbbblendítésében segítségünkre lehet, ha érveiket a posztstrukturalista hagyomány felől olvassuk újra. Így elvethetjük az eleve adott, szilárd szubjektumpozíció (struktúra vagy egyén) feltétlen szükségességét, ami megtermékenyítően hat hatalom és egyén, cselekvés és ellenállás, valamint az állam és a kapitalizmus viszonyának tárgyalásánál.

Az írás amellett érvel, hogy Nicos Poulantzas (1969) szigorú strukturalizmusát Ralph Miliband (1970) kritikájának óvatos és részleges antropocentrizmusa nem képes feloldani. Ezzel szemben a két viaskodó szubjektumpozíció (rendszer vs. egyén) elvét meghaladó, azok feltétlen szükségességét elvető posztstrukturalista elméletek hasznosak lehetnek a vita továbbblendítésében, és új megvilágításba helyezhetik rendszer és egyén szerepét, valamint az ellenállás lehetőségeit.

A jelen írás nem vállalkozik többre, mint hogy összeolvasson két, egymástól meglehetősen távolságra lévő hagyományt. A cél ezzel a különböző diszciplínák közti átjárhatóság gyakorlása – úgy vélem ugyanis, hogy ezek sok esetben erősíthetik és segíthetik egymást.

EGYÉNEK ÉS STRUKTÚRÁK: A MILIBAND-POULANTZAS-VITA

A vita apropóját Miliband *The State in Capitalist Society* című könyve adta, amit Poulantzas a marxista államelmélet „alapvető jelentőségű” műveként említ (Poulantzas 1969: 67). Maga az állam, illetve az állam és a kapitalizmus viszonyának kérdése azonban véleményem szerint mintegy mellékesként jelenik meg a vitában, az írások központi témája ugyanis egy még ennél is alapvetőbb probléma: az egyéni autonómia, illetve az uralkodó struktúrák mibenlétének kérdése.

Az a karteziánus elképzelés, miszerint létezik egy biztos alappal rendelkező, eleve adott, magára és a környezetére közvetlenül ható szubjektum, ami a társadalmi vizsgálódások kiindulási alapját képezheti, réges-rég elvesztette egyeduralmát. A szubjektum decentralizációjának e folyamatában Stuart Hall (1997) Marxot mint az egyik első úttörőt említi. Azzal ugyanis, hogy Marx kései munkáiban a társadalmi kapcsolatokat (így a

termelési módokat, a munkaerő kihasználását, a tőkeáramlást) helyezte elméleti rendszerének középpontjába az ember elvont fogalma helyett, „eltörölte az egyéni tevékenység minden fogalmát” (i. m.: 64).

Ez az értelmezés adja Althusser elméletének kiindulópontját. Althusser és követői (köztük Poulantzas) a struktúrák dominanciáját hangsúlyozzák, és vehemensen kelnek ki minden olyan elmélet ellen, ami az egyéni cselekvés akárcsak minimális jelentőségét feltételezi. E szerint a megközelítés szerint az egyének jelentősége csupán annyi, hogy ők mint a struktúrák hordozói jelennek meg. Ezt jól példázza Poulantzas kritikája Ralph Miliband könyvéről. A cikkben Poulantzas kíméletlenül mutat rá minden antropocentrikus „elhajlásra”:

„Az, hogy a fennálló társadalmi rendszert kapitalistának nevezzük, a legkevésbé sem függ a menedzserek tevékenységének motivációitól [...] a menedzserek osztályhelyzetének meghatározásakor kizárólag a termelésben elfoglalt helyüket és a termelőeszközökhöz való viszonyukat kell figyelembe venni” (Poulantzas 1969: 71).

Az althusseriánus iskola tehát gyakorlatilag semmi jelentőséget nem tulajdonít az egyéni tevékenységeknek, motivációknak – képviselői azt vallják ugyanis, hogy azok teljes mértékben a struktúrák által behatároltak és meghatározottak. A szigorú strukturalizmus gyenge pontjaira azonban már Miliband is rámutatott Poulantzasnak írt viszontválaszában:

„Poulantzas elemzése véleményem szerint egyenes utat jelent a strukturális determinizmus, vagy még inkább a strukturális szuperdeterminizmus felé, ami lehetlenné teszi az állam és a »rendszer« közti dialektikus viszony alapos megfontolását” (Miliband 1970: 57).

Miliband ezt követően továbbmegy, és egyenesen a második és harmadik Internacionálé ökonomizmusához hasonlítja Poulantzas fejtegetéseit. Sőt szemére veti, hogy bizonyos egyének, csoportok tevékenységének, társadalmi hátterének stb. elemzése nélkül képtelenség rámutatni egyes problémákra, amilyen például az állam kapitalista társadalmakban betöltött sajátos szerepe. Szerinte szükség van tehát – még ha korlátozott mértékben is – az antropocentrikus szemlélet rehabilitációjára.

Miliband arany középpút javaslata, bár szimpatikus, mégis némi hiányérzet marad utána. Olyan érzésünk lehet ugyanis, hogy a poulantzasi determinizmus elől jobb híján a karteziánus előfeltételezésekhez menekül: a mindent uraló struktúrákkal szemben végső soron mégiscsak a többé-kevésbé autonóm egyént húzza elő védekezésül. Fontos észrevenni, hogy a két szélsőséges koncepció (strukturalizmus és antropocentrizmus) mögött ugyanaz az előfeltevés bujkál: mindkettő olyan stabil, megbonthatatlan

szubjektumpozícióra épít ugyanis, ami megengedi a szándékolt cselekvést és magabiztos dominanciát. Csak míg Descartes-nál ezt a pozíciót az egyén foglalja el, addig Althussernél a struktúra ül a helyébe. Úgy vélem, ezt az ellentétet Miliband egyrészt-másrészt érvelése képtelen feloldani: ezen a ponton válhat hasznossá a posztstrukturalizmus érvelése.

ESETLEGES ALAPOK

A posztstrukturalizmus azért képes megtermékenyítően hatni ebben a helyzetben, mert nem bonyolódik bele abba a kérdésbe, hogy a vitában kinek van *inkább* igaza. Nem a két pozíció egymáshoz való viszonyát elemzi, azt, hogy akkor most vajon a szubjektumok vagy a struktúrák hatása-e a fontosabb. Ehelyett egy huszárvágással feloldja a kínzó ellentétet, és a két oldalt egyszerűen feloldja egymásban. De ha nincs(enek) eleve adott, stabil, oszthatatlan szubjektum(ok), akkor mégis hogy jön létre bármi is? A kérdés megválaszolásához Michel Foucault és Judith Butler munkásságát hívhatjuk segítségül.

Kezdjük a struktúrák és a hatalom kérdésével. A két szerző határozottan kiáll amellett az elképzelés mellett, miszerint nem létezik a hatalmi struktúrák előtti, úgymond ártatlan, tiszta, eleve adott szubjektum. A szubjektumok maguk valamiféleképpen a hatalmi struktúrák eredményei, azok befolyása alatt formálódnak, jönnek létre. Ezzel természetesen még maga Althusser is egyetért. Ezt Žižek a következőképpen foglalja össze:

„Mikor Althusser azt állítja, hogy az ideológia az egyénekből szubjektumokat hoz létre, abban az esetben az »egyének« mint élőlények jelennek meg, melyek fölött az ideologikus államapparátusok apró gyakorlatok egész sorát hajtják végre. A »szubjektumok« tehát olyan élőlények, melyeket csapdába ejt az ideologikus államapparátusok mechanizmusainak (*dispositif*) hálójába” (Žižek 2010: 92).

Foucault azonban sokat finomít ezen a képleten: „Nem az történik, hogy van egy individuum és van egy külső hatalom, amely meghatározza, milyen legyen, hogyan viselkedjék, hanem egy diskurzus alakítja a börtönlakó identitását és viselkedését. A szubjektum alakítása mindig valamilyen szabályozás szerint folyik – nem egyszerű uralkodás és nem egyszerű létrehozás, ami zajlik, hanem megszorítás a létrejövésben: a játék szabályaihoz való alkalmaztatás” (Sándor 2000: 81).

A posztstrukturalisták tehát egyrészt a hatalom jellegét értelmezik újra. Kikezdi a homogén, külső hatalom koncepcióját, amely „a nagy cél” elérésén munkálkodik. Foucault a hatalomgyakorlás apparátusai helyett az ezek erejét megcsapoló apró, rendkívül változatos és akár egymásnak is ellentmondó mechanizmusok, technikák, szándékok jelentőségét hangsúlyozza. „A hatalom mindig intencionális”, írja (Foucault 1999: 89), tehát mindig irányul valamire, ám ebben az elképzelésben már a kis helyi racionalitások kapnak kiemelt

szerepet, illetve az, hogy adott esetben ezek hogyan keresztezik egymást, kapcsolódnak egymáshoz és állnak össze nagyobb racionalitással. Ugyanakkor a hatalom „nem szubjektív” (uo.) azaz nem megragadható, bitorolható stb.

ÁLLAM/HATALOM

E hatalomkoncepció megtermékenyítően hatott Miliband és Poulantzas vitájának eredeti témájára is, nevezetesen az államelméletre. Bár Foucault egyszer úgy nyilatkozott, hogy az állam kérdését leginkább egy emészthetetlen ételhez tudná hasonlítani, amitől az ember inkább távol tartja magát, néhány követője azért megpróbálkozott a feladattal. Az egyik legkiemelkedőbb képviselője ennek a vonulatnak Timothy Mitchell, aki *Society, Economy and the State Effect* című írásában (Mitchell 1999) igyekezett választ adni arra a kérdésre, ami már Milibandékat is erősen foglalkoztatta: milyen viszonyban áll az állam a kapitalista berendezkedéssel?

A marxista gondolati hagyomány nagyrészt a kapitalista termelési mód logikáját érvényesítő mechanizmusként kezeli az államot, és a legjobb esetben is csupán relatív autonómiát tulajdonít neki a kapitalizmussal szemben. Mitchell azonban úgy véli, a kérdés megválaszolása a szabályozó hatalom jellegének megértéséből következhet. Azt állítja, hogy a modern hatalom nemcsak a szubjektumot hozza létre, hanem a tér, az idő és a népesség konkrét szabályozási technikái egyben valamifajta absztrakt struktúrává állnak össze, ami esetünkben nem más, mint az állam. Ezt a hadsereg példájával szemlélteti. A XVIII. század új hadászati megközelítései formálták meg a fegyelmezett, individuális katona szubjektumát és ugyanakkor a fegyveres erők, mint „önálló gépezetek” eszményét. Ez a „gépezet” több volt, mint egyes tagjainak összessége, és voltaképpen független volt az egyes katonáktól: az idő beosztása, a térbeli elrendezés, a fegyelmezés különböző technikái képezték az alapját. Ugyanakkor nyilvánvalóan működésképtelenné és értelmetlenné is vált individuumok nélkül. Szubjektumok és struktúrák ilyen dialektikus viszonyát hozza hát létre a modern, szabályozó hatalom, és ehhez hasonlatos maga az állam is.

Általánosítva mindezt állam és kapitalizmus viszonyára: „ahelyett, hogy az állam létét a kapitalista termelés fegyelmező rendszerének következményeként magyaráznánk, mind a termelési rendszert, mind az államhatalmat a tér, az idő és a népesség modern újrendezésének megjelenési formájaként, valamint az absztrakció és szubjektivitás új effektusainak termelőiként értelmezhetjük [...] Az állam mint a politikai gyakorlat absztrakciója jelenik meg, ugyanakkor a termelési viszonyok is létrehoznak egy ehhez hasonló absztrakciót, ami nem más, mint a tőke” (i. m.: 91). Egyszóval Mitchell – szorosan követve

ezzel Foucault-t – a modern szabályozó hatalmat teszi meg a modern társadalmi viszonyok központi jelenségévé.

A CSELEKVÉS ÉS ELLENÁLLÁS ÚJ FORMÁI

Ebben a helyzetben, mikor a hatalom szubjektum nélkül maradt és az emberi szubjektum is lelepleződött, a cselekvés új módjai tesznek szert döntő jelentőségre. Ahogy Butler rámutat, a hatalomkonceptió posztstrukturalista újraértelmezése diszkreditálja azt az elgondolást, miszerint a szubjektum konstrukciója nem más, mint egyszerű *tett*: mintha a hatalmi apparátus egyszerűen teleírná a *tabula rasaként* jelenlevő egyént. Ehelyett az ismétlődés, a folyamat, a bevésődés lesz hangsúlyos. Ez, ha úgy tetszik, többfrontos támadás, intenzivitása ellenére azonban jól láthatóan magában hordozza a kitörés lehetőségét: mivel a szubjektum létrehozása folyamat, ezért sosincs vége, sosem lehet teljes.

A szubjektum mindig nyitott és többé-kevésbé bizonytalan kimenetelű konstrukció.

Ez a butleri olvasat természetesen esetünkben óvatosan kezelendő. Butler a nemiség elemzésekor alapvetően és szinte kizárólag nyelvi folyamatokról ír. Ha azonban az ismétlődő bevésődés intézményi kényszerek, diskurzusok, beszédaktusok bonyolult mátrixában történik meg, ha a szubjektumot csak ezek erőterében tudjuk megragadni, akkor a diszkurzív elemzés nem lehet elégséges. Az intézményi keretek, gazdasági kényszerek, termelési és tulajdonviszonyok figyelembevételére éppúgy szükség van, hiszen a hatalmi technikák legkülönbébb fajtáiról és gyakorlatairól van szó. A vizsgálódáshoz tehát nélkülözhetetlen egy átfogó, érzékeny perspektíva, ami ugyanakkor nem a többféle megközelítés egyesítését jelenti egyetlen metaelméletben (ez eleve utópikus vállalkozás lenne), hanem sokkal inkább a diszciplínák, elméletek és attitűdök közti átjárást bátorítja. Így lehetőség nyílna a posztstrukturalizmus vakfoltjainak kiküszöbölésére is.

KITÖRÉSI STRATÉGIÁK

Az eddigiekben láhattuk, hogy a posztstrukturalizmus hogyan egészítette ki a strukturalisták elképzeléseit a hatalom működéséről, ám sok kérdés maradt még tisztázatlan. Először is: egyelőre homályban maradt a szubjektum szerepének problémája. A hatalom jellegének alapvető újragondolása milyen hatással van a szubjektumról alkotott elképzeléseinkre? Másodsor pedig: a szubjektum szerepének tisztázásával az ellenállás új módjainak felvázolása válik szükségessé.

Véleményem szerint a hatalom e heterogén, töredezett, sokszínű felfogása további lényeges következményeket von maga után. Elsősorban azt, hogy érvényteleníti a sokáig magabiztos alap-felépítmény elképzelést. Amennyiben a szubjektumot egymástól gyakran független – de legalábbis egymásra nem visszavezethető –, egészen különböző intenciókkal, megjelenési formákkal rendelkező törvényszerűségek, diskurzusok formálják, úgy nem fenntartható az a nézet, miszerint elég egy jól irányzott, megfelelő helyre mért csapás, és a rendszer kártyavárként omlik össze. Ha követjük az eddigiekben felvázolt logikát, abból az következik, hogy a rendszernek nincs egy-két kivételezett pontja, ami mintegy tartóoszlopul szolgál a többi elnyomó technika számára. Olyan szoros hatalmi hálózatokról van szó, melyek kisebb-nagyobb mértékben megroppannak ugyan egy-egy elem elvesztésével, ám semelyik elem nincs olyan kivételezett helyzetben, hogy magával rántsa az egész struktúrát. Ebben az esetben az ellenállás nem az egy igaz ügyre kell, hogy irányuljon (minthogy nincs ilyen) – elég, ha a hatalmi ismétlődések, praktikák sűrű rendszerét *bárhol* kikezdi.

Furcsamód ez egész jól rímel Slavoj Žižek elképzeléseire, aki egészen más elméleti alapokról bár, de hasonló következtetésekre jutott (Žižek 2010). Žižek – Lacant idézve – amellet érvel, hogy az „elképzeltetlen (*impossible-real*)” voltaképpen nem egy *a priori* korlát, amit realista módon számításba kell venni, hanem maga a cselekvés mezője. A tett több, mint a lehetséges terébe való beavatkozás – a tett megváltoztatja magának a lehetségesnek a koordinátáit is, ezáltal retroaktív módon hozva létre saját lehetőségességének feltételeit” (i. m.: 94). A mai baloldalnak nincsenek határozott cselekvési tervei, csak annyit tud biztosan, hogy azonnal kell cselekedni – fegyvere a rögtönzés és a kreativitás, ami különös szabadsággal ruházza fel. Az abszurd, a nonszensz, az „objektíve megindokolhatatlan” az, ami megingatja a rendszert, hiszen az abszurdítás visszahat arra, ami „normális”, önmaga újragondolására és ezzel a merev keretek feloldására készíti azt.

Itt azonban megint csak hasznunkra lehet Foucault: ő is működőképesnek tartotta a Žižek által említett kitörési stratégiákat, a hatalom és az ellenállás foucault-i dialektikus viszonya ugyanis hagy mozgásteret a szubjektumok számára. Azonban Foucault felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a mozgások folyamatos határharcokként jelentkeznek. Úgy tűnik, Žižek elfogadja azt a tételt, hogy „ahol hatalom van, ott ellenállás is van” (Foucault 1976: 95), de nem szabad megfélekeznie arról, hogy ez fordítva is igaz. A hatalom minden megmozdulásra reagál, minden ellenállást igyekszik elfojtani, de legalábbis tompítani, miközben az ellenállás göcai is folyamatosan mozognak, és újabb gyenge pontok után kutatnak. A kérdés leginkább az, hogy ezek a mikroellenállások hogyan állnak, csomósodnak össze néha olyan erővé, ami alapjaiban képes átrendezni a struktúrákat. Erre Foucault csak homályos utalásokat tesz, illetve az erre vonatkozó empirikus kutatása (egy a *Corriere*

*della Serán*nak ígért cikksorozat) is hamar megbukott, így ez a terület egyelőre nagy hiányossága az elméleti keretnek.

Judith Butler fejtegetései is szinte kizárólag az egyéni szintre vonatkoznak, de jelen írás szempontjából így is értékesek és relevánsak lehetnek. Ahogy már fentebb kifejtettem, Butler nem arra fókuszál, hogy a struktúrák *miért* és milyen mélyebb összefüggések, illetve hátsó logika mentén vetik alá és nyomják el a szubjektumot, hanem hogy ezek a logikák *milyen módon* formálják a szubjektumot a mindennapi cselekvések során. Butler azt állítja, hogy ezek a hatalmi technikák, diskurzusok leszűkítik a megérthetőség terét, és a szubjektumok állandó idézéssel, ciklusos ismétléssel vonatkoztatják magukra az uralkodó formákat. Ugyanakkor minden egyes idézésnél megvan a félreolvasás, a „rossz értelmezés”, a „rossz kontextusba helyezés” esélye, ami kifordíthatja a domináns olvasatokat eredeti helyükből és elbizonytalaníthatja azok hegemoniáját. Butler ezt az elméletét a nemek problémájára dolgozta ki, úgy gondolom azonban, hogy bizonyos aspektusai a kapitalista viszonyok értelmezésére is használhatóak.

Vegyük például a magántulajdon esetét. A magántulajdon Marx szerint a fennálló kapitalista viszonyok egyik alappillére. Jogi, morális és egyéb szabályozások betonozták be helyét a társadalomban, mindannyiunkra vonatkoznak szabályai, mindannyian „eljátsszuk” és megerősítjük létét, mikor azt mondjuk, „ez az enyém” stb. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a magántulajdonnak nincs egy mindenkire jellemző, tiszta, lehatárolt formája. Mindannyian egyéni magántulajdon-fogalommal dolgozunk – máshogy értelmezzük határait, olykor kikezdjük a logikáját, máskor indokolatlanul is túlhangsúlyozzuk a meglétét. Egészen hétköznapi példákra gondolhatunk, így például arra, amikor megosztunk egy csomag chipset a mellettünk ülővel, vagy amikor valakinek egy nekünk kedves tárgyat ajándékozunk és így tovább. A magántulajdon eszméje – bár kétségtelenül törvényként is jelen van – normaként funkcionál, ez pedig ismét ráirányítja a figyelmet a szubjektív cselekvés lehetőségeire.

KÖVETKEZTETÉSEK

Mindez több okból is lényeges felismerés. Egyrészt sikerült tisztázni, hogy ha el is fogadjuk Althusserék előfeltételezését, miszerint csakis strukturált szubjektum létezik, akkor sem kell elvetnünk az egyéni szerepek, intenciók, cselekvések fontosságát. A szubjektumok strukturált mivoltát ugyanis ellensúlyozza „befejezetlenségük”, lezáratlanságuk. Ez teszi képessé őket arra a gyakran öntudatlan és sok esetben akár az elmélet által sem felismert képességeikre, hogy mindennapos cselekvéseik során kikezdjék a fennállót.

Ellenvetésként felhozható, hogy vajon mit érnek az ilyen mikroellenállások a „nagy egészhez” képest. Ez a felvetés szerintem alapvetően elhibázott: ahelyett, hogy azt kérdeznénk, mi értelme van mindennek, sokkal inkább azon kéne gondolkodnunk, hogy hogyan használhatnánk ki mindezt. Semmilyen baloldali stratégia nem hagyhatja ugyanis figyelmen kívül a cselekvés ezen módjait, és a baloldalnak nagyon is komoly figyelmet kell szentelnie a mikroellenállásokban rejlő potenciálra. Hiszen ahogy a hatalmat „lentől felfelé kell elemezni” (Foucault 2000: 324), úgy az ellenállással sincs ez másképp. Egy baloldali politikának tehát az lenne a feladata, hogy ha tökéletlen módon is, de megpróbálja mozgósítani és erősíteni a cselekvés ezen módjait, közösségek teremtésével és a szolidaritás erősítésével valamiféleképpen elősegítve összesűrűsödésüket. Természetesen nincs lehetőség arra, hogy egyszerűen összefogjuk, és úgymond irányítsuk az ellenállások legkülönbözőbb fajtáit – de terelgetésükre, kölcsönhatásaik erősítésére talán van mód. Csak ekkor bízhatunk Lacan kijelentésében, miszerint „a lehetetlen megtörténhet” (Žižek 2010: 94).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. kötet. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000): A hatalom mikrofizikája. In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk: 307–331.
- Foucault, Michel (2000): Mi a szerző? In: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk: 119–147.
- Hall, Stuart (1997): A kulturális identitásról. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Láthatatlan Kollégium – Osiris: 60–85.
- Miliband, Ralph (1970): The Capitalist State – Response to Nicos Poulantzas. In: *New Left Review*, No. 59.: 53–60.
- Mitchell, Timothy (1999): Society, Economy and the State Effect. In: *State/Culture State Formation after the Cultural Turn*. Szerk.: Steinmetz, George. Cornell University Press: 76–97.
- Poulantzas, Nicos (1969): The Problem of the Capitalist State. In: *New Left Review*, No. 58.: 67–78.
- Sándor Bea (2000): Nem-játék. In: *Café Babel*, No. 37.: 75–87.
- Žižek, Slavoj (2010): A Permanent Economic Emergency. In: *New Left Review*, No. 64.: 85–95.

Czirkos Eszter

SZEMBESÜLNI AZZAL, AMI IDEGEN

Az idegenség problémaköre jelen van mind a kulturális antropológia, mind a szociológia különböző tudományos kutatásaiban, de a társadalom kortárs filozófiai vitáiban is.

A tanulmány az idegenség filozófiai tisztázására tesz kísérletet. A tanulmány szerint a probléma megoldását a fenomenológiai-hermeneutikai tradíciótól várhatjuk. Az írás mindemellett nagy hangsúlyt fektet Rüdiger Bubner dialektika koncepciójára és igyekszik amellett érvelni, hogy a koncepció az idegenség tapasztalatból nőtt ki.

ELŐSZÓ

Nem könnyű feladat előszót írni egy olyan tanulmányhoz, aminek az idegenség a témája. Az előszó ugyanis mindig azt feltételezi, hogy a szövegnek van egy jól körülhatárolható magja, lényege, avagy Heidegger kifejezésével élve: eredete. Ha előszót írunk egy szöveghez, akkor a filozófiának egy olyan felfogását képviseljük, ami úgy gondolja, hogy a filozófiai igazságba vagy igazságokba bárki bevezethető. Ez az elképzelés azonban már Hegel számára is méltatlannak tűnik.¹ A filozófiát nem lehet módszeres szorgalommal megtanulni, mivel nincsenek mindenki által elfogadott alaptételei, mindössze a művelésére tehetünk kísérletet, ha megvan hozzá a nélkülözhetetlennek tűnő filozófiai beállítottságunk. Ha nem is osztjuk Hegel némiképp elitistának tűnő viszonyát a filozófiához, jelen tanulmányban mégis különösen problematikusnak tűnik egy „előszófélével elállni az utat az idegen elől vagy felől”.² Ebben a szövegben ugyanis arra teszek kísérletet, hogy az idegen fogalmát úgy járjam körbe, hogy közben nem próbálok meg egyetlen definíció mellett érvelni, úgymond az idegen egyetlen igazsága mellett letenni a voksomat. Az idegennek nem lesz definíciója, igazsága, legjobb esetben is csak definíciói, igazságai lesznek. Az idegent megpróbálom saját lényegszerűségében, megtapasztalásában meghagyni és megmutatni, anélkül, hogy hiányként, pótlásként mutatom be, avagy bármilyen más általam kigondolt nézőpontra szűkíteném le az értelmezését.

1 „Egy mű előszavában a szerző előre szokott bocsátani nyilatkozatot arról, milyen célt tűzött maga elé a műben, mi szolgáltatott okot arra, hogy ezt a művet megírja, s milyen viszony áll fenn véleménye szerint az ő műve és ugyanannak a tárgynak más, korábbi vagy egyidejű feldolgozásai között; filozófiai művel kapcsolatban ilyen nyilatkozat nem csak feleslegesnek látszik, hanem a dolog természeténél fogva éppenséggel helytelennek és céltalannak is. Mert azt, hogy mit és hogyan illik a filozófiáról mondani egy előszóban [...] nem tekinthetjük annak az útnak és módnak, amelyen a filozófiai igazságot be kell mutatni.” (Hegel 1973: 9)

2 Molnár Miklós szavaival élve, aki természetesen Derridára, nem pedig az idegenre vonatkoztatja a mondatot (Molnár 1991).

BEVEZETÉS

Manapság nem azt kérdezzük meg, hogy léteznek-e etnikai csoportok, létezik-e különbözőség, hiszen ez magától értetődővé vált, sokkal inkább azt kérdezzük magunktól, hogy milyen értelemben létezhetnek egyáltalán etnikai csoportok. Egyre sürgetőbben és nyomasztóbban foglalkoztatnak minket az olyan kérdések, hogy mit jelent európainak lenni, vagy helyesebben, mit jelent az európai identitás, mit jelent a különbözőség és az otthonosság, a nyelv és a fordítás. Mi történik akkor, amikor azt mondom én és akkor, amikor azt mondom: a „másik”? Mit jelent számunkra az, hogy valaki idegen? Mit jelent ez a szó, és mit jelent az a valaki, aki e mögött a szó mögött van? Mit jelent a vendégmunkás, a turista, a csavargó és a többiek? Hogyan válik valaki idegenné, és ezzel összefüggésben, mit jelent azonosnak lenni, egy csoport tagjának lenni? Hogyan kellene gondolkoznunk az idegenről? Féljünk tőle, vagy inkább egzotikus különlegességgként szeressük? Mindekeelőtt vegyük észre az idegen számtalan előfordulási helyét és jelentéstartalmának sokszínűségét az idegenügyi politika problémáitól a kulturális életformák keveredésén át a feminizmus, valamint a multi- és interkulturális világ szimptomái között, a fenomenológiában, az etnológiában, a strukturalizmusban és talán a mindezeket író vagy törlő dekonstrukcióban is. Az idegen jelenthet ugyanakkor vallási, fizikai, nyelvi idegenséget, sőt beszélhetünk önmagunk idegenségéről, a sajátban megjelenő idegenről. A problémamező tehát rendkívül diffúz és aporetikus jelleget mutat. A feladat ugyanakkor már önmagában is ellentmondásosnak tűnik. Hogyan jussak közelebb valamihez, ami idegen? Tehát már az idegen szó maga is paradox jellegű. Az idegenséghez való közelebb jutás ugyanakkor hangsúlyossá teszi az idegen helyét, topográfiáját. Ahogy azt Georg Simmel mondja ennek kapcsán: *„az idegen a közelség és a távolság egységét képezi”*.³ A válaszok között az egyik legalapvetőbb irányvonal egy olyan értelmezési keretet ajánl, amelyben az idegent ellentétéből, a sajátból, az otthonosból, az ismerősből próbáljuk meg levezetni, értelmezni. Ez az irány azonban az idegenséget egy olyan tárgyyszerű meghatározottságban mutatja meg, amely nem mutat rá az idegenség problémakörének sajátosságaira, és így az egyfajta „faktikus deficitként” mutatkozik meg, aki deficitének megfelelő kompenzálásával megszűnik az lenni, ami, azaz idegen. Ebből a nézőpontból tehát az idegen nem mint idegen, hanem mint valami számunkra megismerhetetlen, mint valami hiánnyal rendelkező kerül elénk.⁴ Mindezekből kiindulva a tanulmány további részében arra teszek kísérletet, hogy az etnológia főbb módszertani, interdiszciplináris dilemmáit vázlatosan

3 Ez a szöveg a későbbiekben szintén mikroszkopikus elemzés tárgya lesz (Simmel 2004).

4 Bernhard Waldenfels ugyanezt fejezi ki tanulmányában, az idegenség etnográfiai paradoxonjainak ábrázolásában a „résztvevő megfigyelés” kapcsán (Waldenfels 2004).

bemutatva megpróbáljam ezek filozófiai rétegeit felkutatni és különböző megoldási javaslatokat felvonultatni.

VÍVÓDÁSOK, PARADOXONOK AZ ETNOGRÁFIÁBAN, AZ IDEGEN REPREZENTÁCIÓJÁNAK VÁLSÁGA

Ha az idegenség problémakörét próbáljuk elemzés tárgyává tenni, akkor nem tekinthetünk el attól a tudománytól, melyet az idegen kultúrákkal foglalkozó tudományként tartunk számon, jelesül az etnológiától/etnográfától. Az etnológia módszertani vívódásainak vázlatos végigkövetésével reményeim szerint alátámaszthatóbb és világosabb lesz a bevezetésben leírt értelmezési kiindulópont. A következőkben az is megfigyelhető lesz, hogyan válik az etnológia számára egyre élesebbé elmélet és gyakorlat problémája, ami az etnológia sajátos természetén kívül (itt elsősorban a tudomány módszertani problémáira gondolok) annak is köszönhető, hogy az etnológia annyira új és diffúz tudomány, hogy csak nagy nehézségek árán tud beilleszkedni az idősebb tudományok már kialakult rendszerébe. Szükségünk van továbbá arra, hogy a teljesség igénye nélkül megkülönböztessük egymástól az etnológiát és az etnográfát.

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az etnológia az etnográfia folytatásaként értelmezhető, amennyiben az etnográfát úgy határozzuk meg Lévi Strauss nyomán, mint aminek jó részét a terepmunka, egy kutató egy behatárolt csoporttal kapcsolatos személyes megfigyeléseinek egybegyűjtése teszi ki. Az etnológia mindehhez képest megpróbálja az etnográfia által egybegyűjtött adatokat, megfigyeléseket szintetizálni.⁵ Már az etnológiának és az etnográfának egy ilyen felosztásából is könnyen látható lesz, hogy ez a tudományág miért küszköd nagyobb mértékben dilemmákkal és paradoxonokkal, a normák megállapításának nehézségeivel, mint más hasonló vállalkozások. Ahogy azt Lévi-Strauss mondja, ennek a tudománynak „[...] a lába a természettudományokon nyugszik, hátával a humán tudományoknak támaszkodik, tekinteni pedig a társadalomtudományok felé tekint” (Lévi-Strauss 2001: 276). Az etnológiában tehát még hangsúlyosabban kerül

5 Christoph Jamme említést tesz Marc Augé felosztási javaslatáról, aki etnológiák sokaságáról beszél, az etnológiát szétválasztja „egy auto-etnológiára, amely az idegent nálunk vizsgálja, illetve egy allo-etnológiára, amely a másikat a másiknál vizsgálja” (Jamme 2004: 122). Ez a felosztás azonban elsősorban az etnológia ismeretelméleti problémáira, nem pedig az általam ezen a helyen tárgyalt interdiszciplináris problémákra igyekszik megoldást nyújtani.

elő a humán tudományok mindegyikére jellemző „skizofrén” attitűd elmélet és gyakorlat kérdéseiben.

Az etnológia tehát nem csak saját problémáival és a többi tudományhoz való viszonyának kérdésével küzd, hanem belső, úgymond „saját” problémáiban a többi tudomány is magára ismerhet, amennyiben észreveszik, hogy az etnológia problémája mintha elsősorban nem is a gyakorlati mezőket érintené, hanem az etnográfiaival szemben vagy vele együtt az elméletalkotás legitimizációjának kérdését veti fel. Foucault ezért is nevezi az etnográfiát a humán tudományok „ellentudományának”.

Amikor tehát az idegenség reprezentációjának válságáról beszélünk, akkor nem az idegen reprezentálhatatlanságát értjük alatta, hanem azokat a paradoxonokat és dilemmákat, amik az idegen reprezentációs kísérletei során lépnek fel. Ez a válság magában foglalja a már korábban is említett módszertani válságot, ami egyrészt az idegen valósághoz való hozzáférés problémáit jelenti, másrészt pedig az így vagy úgy megértett idegen valóság hű, azaz objektív interpretálását, megkonstruálását, értelmezését. Az ehhez kapcsolódó fenn fejtegetett interdiszciplináris problémákon is túlhaladva a reprezentációs válság harmadik csomópontja az „othering”, a „másság” fogalma körül kulminálódik, ami magával hozza az idegenség problémakörének etikai-politikai dimenzióit is. Ez a dimenzió azonban az eddigiektől eltérően az idegenséget nem egy horizontális megközelítésben, kívülálló és bennfentes tengelyén tárgyalja, hanem egy vertikális kérdéskör mentén elemzi, melynek az a nem titkolt célja, hogy egy morális igénytől hajtva elkerülje a kultúrák dichotomizáló, hierarchikus megközelítését.

RÜDIGER BUBNER DIALEKTIKÁJA

Az idegen reprezentációs problémájának egy ága a „beszélgetés problémája a bennszülötten”, avagy más néven a dialógus, a sokszólamúság problémája. Az etnológia szaktudományán belül itt elsősorban a Malinowski-féle résztvevő megfigyelő módszerre és annak problémáira kell gondolnunk. A következőkben a dialógusnak egy olyan, Platóntól induló és bizonyos változtatásokkal Habermasig fennmaradó hagyományos dialógusfelfogástól eltérő vázlatát írom le, mely lehetőséget nyújthat az idegen megszólaltatására. Ezt a koncepciót Rüdiger Bubner szövegének, *A dialektika mint topikának* (Bubner é.n.) köszönhetjük. Mielőtt azonban rátérnék erre a dialógus-koncepcióra, szeretném pár mondatban felvázolni, hogy a hagyományos, habermasi dialógus-koncepció miért nem alkalmas az idegen „megszólaltatására”. A hagyományos dialógus felfogás abból indul ki, hogy a partnerek egyenlő felekként vesznek részt a dialógusban, és a dialógus során kölcsönös érvelés segítségével jutnak el egy mindegyikük által elfogadott konszenzusra.

A dialógus azonban ebben az értelemben egy „álszent fogalom”, hiszen elleplezi a meglévő hatalmi struktúrákat és a partnerek egyenlőségét hazudja, ami egy valóságos szituációban igen ritkán valósul csak meg. Az idegenség témakörén belül érdemes belegondolni, hogy az etnológusnak és az idegennek már eredendően van egy bizonyos státusza, pozíciója az egymással való kölcsönhatás viszonylatában. Ugyanis az etnológus ki van szolgáltatva adatközlőinek, hiszen alapvetően róluk akar megtudni valamit, így mindenképpen ők lesznek a tudás terén monopolhelyzetben. Előfordulhat, hogy az etnológusnak az adatokért cserébe bizonyos szolgáltatásokat kell nyújtania, különösen akkor, ha az etnográfus az idegen szemében a jólétben élő Nyugatot képviseli, az ajándékozás aktusával azonban az idegen is függő helyzetbe kerül az etnológustól. Ebből látható, hogy már a beszélgetés megkezdésének lehetősége is bizonyos alkudozások függvénye.

Másrészről a dialógus habermasi meghatározása feltételezi, hogy az csak érvelésből áll, az érvek azonban csak egy különleges szituációban jelennek meg, nevezetesen, amikor egy állítást vitatnak, valójában azonban nem az érvelés lesz a meghatározó beszéd-praxisunkban. Nem beszélve arról, hogy általában az idegenek között eltöltött idő nem teszi lehetővé az etnológus számára, hogy tökéletesen elsajátítsa azok nyelvét. Márpedig ha nem beszél a nyelvet, akkor ez súlyos félreértések melegágya lehet, és eleve kizárja az érvelést. Ez a kommunikációs probléma pedig kétségkívül befolyásolja, hogyan vesz részt az idegenek életében, azaz egyáltalán képes-e megérteni az őt körülvevő valóságot. Másrészről ez a nyelvi szituáció azt is eredményezi, hogy az idegenek sem úgy fognak hozzá beszélni, mint ahogy egy olyan társukhoz beszélnének, akivel maradéktalanul megértik egymást, azaz az érthetőség érdekében valószínűleg egyszerűsíteni fognak, és ezzel bizonyos jelentéstartalmak nyilvánvalóan el fognak veszni. Mindezek az úgymond kommunikációs problémák azért is lesznek nehezen kiküszöbölhetőek, mivel könnyedén előfordulhat, hogy a megfigyelő azt sem veszi észre, hogy nem értett meg valamit. A résztvevő megfigyelő ugyanis nem ismeri a vizsgált társadalom múltját, szerkezetét, az annak belső törvényszerűségeire vonatkozó mögöttes ismereteket. Ezekről azonban gyakran az idegen sem adhat információkat, mivel számára evidenciaként, nem megkérdőjelezhető tényként vannak jelen életében, mintegy a kultúra tudatalatti rétegeihez tartoznak. Ez a probléma fordítva is igaz lesz, a résztvevő megfigyelés ugyanis megköveteli, hogy a kutató mintegy „zárójelbe” tegye a saját kultúráját, azaz távolságot tartson a saját kategóriáival, fogalmaival szemben is. Ebből adódóan az etnográfus és az idegen „beszélgetését” sem lehet egy olyan dialóguselméletre alapozni, ami tévesen a felek egyenlőségét „hazudja”. Ezzel szemben szeretném most tehát a dialógusnak egy olyan koncepcióját felvázolni, ami kiküszöböli a hagyományos dialógusértelmezés fenti hiányosságait.

Rüdiger Bubner egy olyan dialógus-, avagy dialektika-koncepciót próbál kidolgozni, amelynek képe eltér az általános, elfogadott tudományos racionalitás koncepciótól, és egy alternatív életvilágbeli racionalitást állít a helyébe. Bubner elmélete szerint

ugyanis a dialógus mai téves képe abból a hegeli törekvésből nőtt ki magát, amely túlságosan is metodizálta a dialektikát, így próbálva meg azt tudományossá tenni. Ezzel azonban a dialektika mind távolabb került az „életvilágtól”, és a hagyományos dialógus kapcsán már fejtegetett torzulásokhoz vezetett. A bubneri koncepció tehát egyfajta heideggeri rákérdés a dialektika lényegére, létére. Ezt a lényegyet pedig Bubner a Hegeltől Platónig, majd onnan Arisztotelészhez vezető úton véli megtalálni. A bubneri koncepció alapvető különbsége a habermasihoz képest, hogy a dialektikában vagy dialógusban nem feltételezi a felek egyenlőségét, mivel nézete szerint egy ilyenfajta külsődleges megállapodás nem lehet hatással a dialógusra, sőt a dialógust pont hogy a résztvevők egyenlőtlensége fogja kialakítani. A dialektikának ugyanis vannak előfeltételei, avagy van egyfajta előtörténete a bubneri elképzelésben. A dialektika tudniillik ott fog színre lépni, ahol a meglévő tudás már nem képes előrelépni. A dialektika tehát kötődni fog egyfajta válságszituációhoz, úgy, mint azt a hegeli dialektikánál is láthattuk. Ez a válságszituáció pedig az, amiben az idegen megjelenik és értelmezhetővé válik. Ha egy problémát tehát a rendelkezésünkre álló eszközökkel nem tudunk megoldani, és ilyen az idegen problémája is, ekkor kerül előtérbe a dialektika. A dialektika pedig a különböző nézőpontok ütköztetésével fog teret nyerni a probléma számára. A dialogikus szituáció előfeltétele tehát egy probléma, amit nem tudunk megoldani, ez a probléma, avagy a beszélgetés tárgya mindenkit érdekel, azaz mindenkinek van egyfajta elképzelése arról, hogy mi ez a tárgy, de a felek nem jutnak megegyezésre. A bubneri dialógus ebben a szituációban úgy alakulhat ki, ha a partnerek képesek saját igényeiket háttérbe szorítani, és a dolog, probléma, téma önállóságát ez által kifejezésre juttatni, hogy a husserli vagy akár a hegeli értelemben a dolog maga tudjon megszólalni. A résztvevőknek fenn kell tartaniuk az álláspontjukat, de ugyanakkor a másik alternatíváit is meg kell tudniuk ragadni ahhoz, hogy a dolog a maga önállóságában megszólalhasson. A dologra vonatkozó igények csak akkor nyerik el legitimitásukat, ha túlélnek ezt a konkurenciahelyzetet, és nem valamifajta előzetesen eldöntött egyenlőség alapján. Mindezekből látható, hogy a bubneri többszólamúság, a hagyományos dialóguselméletekkel ellentétben, mintegy előfeltétele a dialógusnak.

Az idegenség az így létrejövő többszólamúság formájában behatol a dialógusba, ha a felek egyáltalán képesek dialogikus szituációba kerülni, azaz képesek saját igényeiket a dologra vonatkozóan háttérbe szorítani, de nem elveszíteni, tehát képesek egyszerre rögzíteni és distancianálni a beszélgetés tárgyát. A dialektikának így előfeltételévé válik a viszony, hogy az egyes résztvevők bizonyos meghatározottságban, viszonyban vannak egymással, és az idegenség kapcsán, mint azt a fentiekben kifejtettük, a viszony mint kategória nem hagyható figyelmen kívül. Mindezek mellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a dialektika egy ilyen felfogásában a fejlődés logikája nem határozható meg előre, hiszen a dialektikát az igények háttérbe szorítása jellemzi a dolog javára, majd egy

második lépésben mindezeknek az így kialakult meghatározottságoknak, viszonyoknak a reflexiója történik meg. Tehát Bubner a dialektikát mintegy alulról próbálja meg felépíteni, ellentétben Hegellel, aki egy kitüntetett végpont felől közelít, pontosabban nála a kezdet halad folyamatosan ehhez a kijelölt végponthoz. Ez a koncepció így alkalmassá válik arra, hogy az etnográfus kutató és az idegen egy olyan szabad beszélgetésben vegyen részt, melyet nem ural valamiféle általánosan elfogadott logosz. Ez a beszélgetés így a beszélgetés során, a beszélgetés által fog kialakulni egy kérdés-felelet logikát követve, és nem lesz eleve adott, elrendezett, úgynevezett „árnyékdialógus”. Feltevésem szerint a bubneri dialógus és az idegenség problémájának még közelebb húzásával az etnográfia számos reprezentációs problémája megoldhatóvá válik. Az idegenség vizsgálata azonban nem biztos, hogy kimerülhet a dialógus tanulmányozásában, még akkor sem, ha az utóbbi egy alternatív életvilághoz kapcsolódó racionalitáson alapul is. Mindazonáltal ebből a dialógusfelfogásból kiindulva talán átléphetők, kibonthatóak lesznek az idegenség ábrázolásának paradoxonjai, és az idegenséget önnön idegenségében leszünk képesek, ha nem is ábrázolni, de megérteni, avagy ha a waldenfelsi feleletlogikát elfogadjuk, akkor felelni az idegenségre.

A WALDENFELS-FÉLE FOGALMI KERET

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a kérdésben, hogy *hogyan jussak közelebb valamihez, ami idegen*, az is benne rejlik, hogy az idegen valahol van, amihez közelebb szeretnék jutni. Nem beszélhetek ugyanis úgy az idegenről, hogy nem beszélék annak helyéről, hiszen az idegenség fogalma elsődleges értelmében magában hordoz egyfajta helymeghatározást is.⁶ Első látásra úgy tűnhet, hogy az idegen az, ami távol van tőlünk, aki az otthonunkon kívül van, aki nem nyer bebocsátást otthonunkba, akitől elfordulunk, vagy akire rácsodálkozunk. Azonban maga a tény, hogy van egy szavunk az idegenre, bizonyítja, hogy van egyfajta idegenségtapasztalatunk. Tehát az idegen egy sajátos értelemben közel is van. Az otthonunkban van, a vendégünk, talán az asztalunknál ül, de ott van a tévénk vagy a monitorunk képernyőjén, ami ma szintén az otthonunk, vagy az éjjeli-székényen pihenő *National Geographic* címlapján. Ahogy azt Waldenfels kifejti, *az idegen egy egyidejű behatárolás és kirekesztés eredménye*, azaz egy kettős szinkrón művelet. Ebből következik az a meggondolás, hogy az idegenséget nem lehet tárgyalni egy elfogulatlan harmadik szemszögéből, hiszen vagy nekem idegen valaki, vagy én vagyok idegen, és

6 Az itt következő sorok nagyjából Bernhard Waldenfels: „Felelet arra, ami idegen” című előadására támaszkodnak (Waldenfels 1996).

persze mindkét viszony ugyanakkor, ugyanabban az időben fordítva is igaz. A szlovákok nem szeretik a magyarokat, a magyarok nem szeretik a románokat, a románok nem szeretik a moldávokat és így tovább, és mindez fordítva. „Nem létezik tehát »az« idegen, hanem csupán különböző stílusú idegenségek léteznek”, a stílust olyan értelemben használva, mint ami különböző viszonykategóriákat jelöl (Waldenfels 1996). Az idegen helye így egy olyan helynek bizonyul, amit soha nem érhetünk el, ami soha nincs a helyén, ami ellenáll a közeledésünknek, Husserl szavaival, az idegen lényege „*az eredendően hozzáférhetetlen igazolódó hozzáférhetőségében áll*”. Az idegen tehát mindig kihívást jelent a számunkra, mindig valami olyasmit jelöl, ami összezavar, amit nem értünk, ami kívül esik értelmezési kereteinken, ami nem igazodik kulturális sémáinkhoz. Nem rendelkezünk azzal az apparátussal, amivel megközelíthetnénk az idegent, saját rendszerünk hatáiraiba ütközünk az idegennel való találkozáskor, ahhoz hasonlóan, ahogy az érzékszerveinknek, a szemünknek, a fülünknek és a kezünknek is vannak határai. Az idegenségprobléma mélyebb értelmezéséhez elégtelen, ha az idegenség fogalmát ellentétéből, az otthonosságból kiindulva úgy próbáljuk értelmezni, mint egy olyan hiányt, ami az idegen részéről kompenzálható, sajátáá tehető. Nem tehetünk mást, mint az idegent, bármennyire is paradoxonnak tűnik, meghagyjuk idegenségében. Azaz nem az ellentét egyik pólusából próbálunk eljutni a másikig, hanem magát az ellentétet véve kiindulási alapul, és azt bizonyos értelemben felülről nézve (de nem egy részvtelen/részrtvevő harmadik megfigyelő szerepébe bújva) próbálunk következtetni mindkét irányba – ez az út mind az idegenre, mind a sajátára vonatkozólag új ismeretekkel kecsegtethet. Ahhoz hasonlóan, ahogy Theodor W. Adorno ír esztétikai előadásában az esztétika feladatáról:

„A művészet filozófiájának nem az a feladata, hogy az érthetlenség mozzanatát a kortárs műalkotásokból eliminálja, vagyis a műveket úgy interpretálja, hogy a végén kijöjjön az összeg, és a műalkotásokkal szembeni idegenség végül teljesen eltűnjék. Mert éppen ez az idegenség maga alkotja e műalkotások tartalmának egy jó részét. Az esztétika feladata sokkal inkább az, hogy ezt a megérthetlenséget megértse; megértse azt, hogy ezek a művek miért állnak ellent a megérthetőségnek egy diszkurzív felületi összefüggés értelmében” (Adorno é.n.).

Hogyan értsük meg tehát ezt a megérthetlent? Waldenfels értelmezési kerete lehetőséget nyújthat arra, hogy olyan megnyilvánulásokhoz jussunk közelebb, melyek kivonják magukat a megtanulható szabályok alól. Ezek közé sorolhatjuk a művészi

7 Az idegenség és a művészet kapcsolatára hívja fel a figyelmet Christoph Jamme is, azonban a tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy ezt az esztétikai típusú analógiát kifejtssem, mindössze utalni szerettem volna rá.

megnyilvánulásokat, de akár az etnológus csodálkozó odafordulását is az idegenhez. Bernhard Waldenfels egy olyan ellentétpárt próbál kidolgozni értelmezési keret gyanánt, aminek egyik oldalán a saját és az idegen, a másik oldalán a normális és az anomális ellentétek szerepelnek (Waldenfels 2005: 9–21). Az idegen ugyanis mindig magában hordoz valami furcsát, valamit, ami különös, ami kifürkészhetetlen, ami zavarba ejt, valami nem normálist. A normálist és az anomálist pedig rendként és renden kívüliként értelmezve szembeötlőbbek lesznek azok a folyamatok is, amik megmutatják, hogy valójában a rend és a renden kívüliség, és ebből adódóan a normális-anomális, saját-idegen ellentétpárok nem feltétlenül interpretálhatóak ellentétként, ha nem vagyunk képesek egy általánosabb, úgymond mindkét halmazt magában foglaló keretet biztosítani a számukra. Összegezve tehát, a rend példáján keresztül azt lehet mondani, hogy Waldenfels szerint a rend és a renden kívüli egy olyan híd (ez a híd itt maga az idegen), amelyen nem lehet átmenni. Hiszen ha a rend képes lenne valamilyen módon kezelni vagy interpretálni a renden kívülit (átmenni a hídon), akkor ezzel a lépéssel már beolvasztaná azt magába. Ugyanígy a renden kívüli sem képes eljutni a rendhez (azaz a híd mindkét irányban le van zárva), hanem a rend és renden kívüli sokkal inkább úgy képzelhető el, mint „két különböző szabályok alapján működő társasjáték”⁸. Ezt a hidat Waldenfels egy másik szövegében (Waldenfels 1996) az *inter* szóval szemlélteti olyan szavakhoz kapcsolódóan, mint interkulturális, interakció, interszubjektivitás. Tehát az idegenség egy olyan eltérés, ami a normától mint mércétől egy eddig nem behatárolható módon tér el, ebből adódóan nem lehet a normából kiindulva eljutni az idegenhez, és mindez fordítva sem lehetséges. Az idegen tehát abban a részben, abban a helynélküliségben fog jelt adni magáról, ami a normális és anomális, a rend és a renden kívüli („rendetlen”, kaotikus?) között helyezkedik el. Az idegennel szemben tehát mindig adósok maradunk bizonyos értelemben, és pont ez fog az idegenség fogalmának középpontjában állni. Ha az idegen fogalmát ekképpen a rend és renden kívüli, normális-anomális tengelyén helyezzük el, akkor szükségképpen problematizálódni fog a normális fogalma is, ebből pedig az következik, hogy nem tehetünk egyenlőségeket az idegen és az anomália közé. Felvetődik továbbá a kérdés, hogy a norma vajon azt fogja-e meghatározni, hogy mi fog történni az esetek többségében, vagy pedig egy másik értelemben kell használnunk, amikor csak azt mutatja meg, hogy minek kellene történnie. Elgondolkodtató továbbá az a kérdés, hogy vajon a normákat mint konstrukciókat kell-e felfognunk, melyeket mi magunk hozunk létre úgy, hogy kiválasztunk egy sor jelenséget és értelemmel bíró rendet, majd normát alkotunk belőlük, avagy Kantból kiindulva már eleve bennünk vannak, és így a *normákat csak érvényre*

8 A hasonlatot Ulrich Beck: *What is globalization?* című könyvéből vettem, ahol ő a globalizáció általa megadott alapvető problémájára használja, amely probléma egyébként szintén rokonítható az idegen problémájával (Beck 2000).

juttatjuk, nem pedig érvénybe léptetjük. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a normalizálásnak meglesznek a maga határvonalai, és úgy tűnik, hogy ezek között a határvonalak között fog felbukkanni az idegen, ahogy ugyanis Niklas Luhmann mondja, a normális és az anomális közötti ellentét maga nem normális, ez a nem normális hely lesz tehát az idegen helye. Úgy tűnik, hogy egyik pólus hangsúlyozásával sem jutunk előbbre, ugyanis maga a normális (függetlenül attól, hogy abszolút értékről vagy csak szituációfüggő konstrukcióról beszélünk) csak azért létezik, mert eltérünk tőle, és ezzel az eltéréssel nem bővítjük meglévő normáinkat, hanem inkább újabb öntőformákat hozunk létre. Ha azonban a perifériát, az anomáliát erősítjük, akkor egyszerűen csak egy helycserét vinnénk véghez, hiszen a kivételt erősítenénk a szabállyal szemben, az anomáliát tennénk meg normálissá. Ebből adódóan Waldenfels arra tesz kísérletet, hogy felkutassa, hogy az anomália, a fikció, a játék, valamint a betegség, vagyis mindaz, amit a normától való eltérésként érzünk, hogyan utal vissza a normálisra, mi lesz az a sajátos mód, ahogyan ez a játék végbemegy normális és anomális között, és közben hogyan ad jelt magáról az idegen.

A REND, A REND VÁLSÁGA, FELELET A VÁLSÁGRA

Waldenfels meglátása szerint minden válságretorikának – Karl Löwithtől Jürgen Habermasig – közös pontja, hogy a válságot mint válságot problematizálják. Amikor pedig a mindent átfogó ész válságáról beszélünk, akkor tulajdonképpen a válság válságáról esik szó, hiszen nem csupán az ész hiányos megvalósításáról van szó, hanem az ész azon kritikájáról is, ami univerzális vagy totalitárius előfeltevésekből indul ki. A válságra, vagyis az idegenre vonatkozó kérdést többféleképpen fel lehet tenni, ezek közül az egyik lehetőség, amikor arra kérdezzük rá, hogy vajon mi az, amit fenyeget ez a válság, mi az, amit fenyeget az idegen. Mi ez a válság, mi az, ami kizökkentette a rendet megszokott kerékvágásából? A különböző területeken megmutatkozó válságokkal kapcsolatos kérdéseket azonban különbözőképpen fogjuk feltenni akkor, ha a fejlődés logikáját használjuk, tehát úgy gondoljuk, hogy valami folyamatosan halad egy fejlődési úton, illetve ha a felelet logikájával élünk, amikor a válság azt jelenti, hogy olyan új kérdések vetődnek fel, amelyek új válaszokat eredményeznek.

Úgy tűnik tehát, hogy a válság mindig a renddel áll valamilyen kapcsolatban, a válság (így vagy úgy, de) mindig a rendet fogja veszélyeztetni, ebből következik, hogy a válság formáját is az a rend fogja meghatározni, amelytől a válság eltér. Waldenfels tehát felteszi a kérdést, hogy milyen kapcsolatban áll válság és a fejlődés logikája. A válság vajon azt jelenti, hogy valami pusztán eltér a rendtől, majd visszatér hozzá, vagy eljut

arra a kritikus pontra, amikor a kivételből lesz a szabály? Itt tehát a válság, mint ahogy azt Waldenfels írja, az út és tévút bináris sémáját mutatja. Más a helyzet azonban akkor, amikor a válság valami valóban újat hoz magával, ami nem kényszeríthető bele egy bináris sémába. Tehát különbözőképpen felfogott fejlődésekről beszélhetünk „szétágazó fejlődésekről”. Mivel nincs egy átfogó célunk, amelyet mindenekfelett elfogadnánk, ezért az értelem csak segéderő lesz az általános felosztási küzdelemben, a fejlődés logikája így az önkibontakozás helyett pusztán az önfenntartás felé tart. Waldenfels a fejlődés logikájának ezt a „visszacsatolását”, „hátramenetét” így foglalja össze:

„Kérdés, hogy vajon nem magát tette-e végkimerültté az, amit egykoron emphatikus értelemben fejlődésnek neveztünk. A történelem egy meghatározott formája valóban eljuthatott önnön végéig, miképpen ezt a *posthistoire* képviselői vallják, ha az élet, amely egykor a jó életben lelte meg felfokozását, pusztá válóvá, vagy tetszőleges életté zsugorodik össze. Aki keveset remél, annak kevesebb csalódásban lesz része. Vigasz-e ez? Nem fenyegeti-e itt a közömbösség, az értelem entrópiája, amelyben az élet a halálhoz közeledik?” (Waldenfels 2005: 106)

Ha alternatívát nem is jelent, mégis továbbvezet minket a felelet logikája. A felelet logikája tehát nem halad egy fejlődési úton valami felé, amit magasabb rendűnek tart, hanem valami másból indul ki. Úgy mond nem kényszerítjük az idegent, hogy asszimilálódjon, hogy azonosuljon velünk. Nem kényszerítjük bele a lefordíthatatlan fordításába. Sokkal inkább az idegen igényre fogunk válaszolni, olyasmit adunk, ami valójában nincs a birtokunkban. A felelet vagy válasz erre az igényre így nem csak nyelvi megnyilatkozásokat takar, hanem cselekvéseket, érzéseket, ösztönöket is. Ki vagyunk szolgáltatva az idegen igénynek, hiszen nem egy már meglévő válaszrepertoárból választunk feleletet, hanem nekünk magunknak kell kitalálnunk a választ. Továbbá akkor is felelünk, ha nem válaszolunk, ha elzárkózunk ettől az idegen igénytől. Más szóval, a nem választás is választás, ebben az esetben ugyanis önmagunkat választjuk, ahelyett, hogy a másiktól indulnánk ki, ugyanakkor a másik és a másik igénye már megjelent, nem tudunk tőle eltekinteni, hiszen már ott van, legfeljebb csak elfordulhatunk tőle. A felelet logikájának az előfeltétele, hogy lemondjunk az első szóról, és ezzel az utolsóról is. Ez az idegen igény, tehát a kérdés maga lesz teremtő erejű, még mielőtt felelnénk rá. Az idegen igény tehát mindig is bennünk van, mégis csak akkor válik igényné, amikor megpróbálunk felelni rá, a felelet aktusa hozza létre. A felelet és a kérdés tehát nem egy közös pont felé tartanak, hanem a felelet és a kérdés mozgásának médiumában fogjuk megtalálni az idegent. A repülőgép szelében, a vonatablak elsuhanó tájában kell keresnünk az idegent, és Freud óta természetesen önmagunkban. A tudatalattinkban, önmagunk idegenségének megérthetlensége lesz az a rés, ahol ráláthatunk és megérthetjük az idegent. Feladatunk a

megérthetetlen megértése, úgy felkelni minden nap, hogy nem tudjuk, kik vagyunk és miért vagyunk, csak egy zavaros képünk van önmagunkról, a bennünk lévő zűrzavarról, titkos és nyílt vágyainkról, *ha önmagunkba nézünk, mintha csak kútba néznénk*, ahogy azt a Woyczekben olvashatjuk. Talán ez lenne az a mindenkire közel álló tapasztalat, ami utat engedne bennünk a *Másik* és a *Saját* idegenünkhöz... de itt kezdeném és kérdezhetsz előlről, ki az idegen, mi az idegen, és kell is kérdeznem, és kérdezem már a felelet logikája mentén...

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (é.n.): *Esztétikai előadások*. Ford.: Weiss János. Kézirat.
- Beck, Ulrich (2000): *What is globalization?* Polity Press.
- Bubner, Rüdiger (é.n.): *A dialektika mint topika*. Ford.: Weiss János. Kézirat.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1973): *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó.
- Jamme, Christoph (2004): Létezik-e az idegenséget vizsgáló tudomány? A filozófia és az etnológia jelenleg folyó elméleti vitájáról. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk.: Biczó Gábor. Csokonai Kiadó: 117–137.
- Lévi-Straus, Claude (2001): *Strukturális antropológia*. Osiris.
- Molnár Miklós (1991): Szöveg keresztül-kasul – Derridán kívül. In: *Grammatológia*. Magyar Műhely: 28.
- Simmel, Georg (2004): Exkúrs az idegenről. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk.: Biczó Gábor. Csokonai Kiadó: 56–60.
- Waldenfels, Bernhard (1996): *Felelet arra, ami idegen. Egy reszponzív fenomenológia vázlata*. Interneten: <http://www.c3.hu/~gond/tartalom/20/frawald.html> (Letöltve: 2010.03.23.).
- Waldenfels, Bernhard (2004): *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk.: Biczó Gábor. Csokonai Kiadó: 91–116.
- Waldenfels, Bernhard (2005): *A normalizálás határai*. Gond-Cura Alapítvány.

Csánó Szabina

RADIKÁLIS IRÁNYOK

AZ EU RADIKÁLIS JOBBOLDALI
PÁRTJAINAK KÜLKAPCSOLATI VÍZIÓI

A jobboldali radikalizmus médiavisszhangja és közbeszédben betöltött szerepe az utóbbi években egyre erősebbé válik. A jellemzően nemzeti retorikával operáló radikális pártok „közös” víziójában egy fragmentált Európa szerepel, amelyben egymástól elhatárolt nemzetállamok léteznek egymás mellett. Kérdéses, hogy ezek a szinte kivétel nélkül euroszeptikus pártok milyen kapcsolati víziókkal rendelkeznek, kikkel szeretnének együttműködni. Létezik-e valamilyen sajátosan keleti és nyugati radikális kapcsolatépítési tendencia az Európai Unióban? A dolgozat ezekre a kérdésekre ad választ az uniós tagországokon belüli radikális jobboldali pártok választási programjainak elemzésével. Utóbbiak alapján úgy tűnik, hogy noha bizonyos keleti és nyugati sajátosságok megjelennek a kapcsolatépítési víziókban, számos egyéb jellegzetességre is figyelhetünk. Egyes térségek radikális jobboldali pártjai hasonlóképpen gondolkodnak a külkapcsolatokat illetően (pl. az északi országokban), ez viszont nem általános jelenség. Az is megfigyelhető, hogy a radikális pártok jelentős többsége egyformán is tud vélekedni egy-egy országról, területről (pl. Törökország). Sajátos szerepet tölt be a radikális pártok esetében a magyarországi: míg a környező országok elítélő hangnemét a Jobbik is viszonzozza, az átlagtól eltérő kapcsolatépítési víziói is vannak. A dolgozat felderítő jellege ellenére is választ ad néhány, a radikális jobboldal kapcsolati vízióival összefüggő kérdésre, valamint rámutat néhány lehetséges kutatási irányra is.

Az elmúlt évtized egyik legjellemzőbb és egyben egyik legfontosabb európai politikai jelensége a jobboldali nacionalista retorika megerősödése volt. A nemzetállam és a nemzet elsőségét hirdető ideológiák a radikális jobboldal „tálalásában” a politikával foglalkozó közbeszéd középpontjába kerültek, ha nem is kiszorítva, de mindenképpen a háttérbe tolva egyes témák egyéb törésvonalak menti értelmezését.

Ez a narratíva, amelyet Európában (is) jelentős részben a globalizáció fejleményei motiválnak (így többek közt a harmadik országbeli bevándorlás, a piacok globalizálódása, a nemzetállamok szerepének érzékelhető – bár nem teljes körű – csökkenése, és ezzel párhuzamosan az Európai Unió fokozatos megerősödése, valamint a média szerepének megváltozása), a saját nemzet védelmének hirdetése mellett sem teljesen izolacionista. Gondoljunk csak Csurka István és Jean-Marie Le Pen hírhedt budapesti közös rendezvényére (Greskovits 2002: 155), vagy akár az euroszeptikus pártok európai parlamentbeli multinacionális csoportosulásaira.

Jelen tanulmány célja, hogy megkísérelje bemutatni és rendszerezni az eltéréseket az Európai Unió tagállamaiban aktív nacionalista-populista jobboldali pártok nemzetközi barát- és ellenségképeiben azok kapcsolatépítési szándékain keresztül. A vizsgálat tárgyát elsősorban az a kérdés képezi, hogy a nyugati „régiké” radikális jobboldali pártjai esetében valóban más-e a kapcsolatépítési tendencia, mint a kelet-európai

posztoszocialista országokban.¹ A dolgozat vázlatosan kitér a gondolati struktúrák regionális eltéréseire – például a Kelet (Oroszország, Ázsia országai) felé fordulás és az iszlámellesség alternatív stratégiáinak előfordulására is. Fontos hangsúlyozni továbbá azt is, hogy területi korlátok miatt a dolgozat alapvetően felderítő jellegű, és leginkább további kutatások számára próbál alapot teremteni azért, hogy felfedi az alapvető kapcsolattartási motívumokat az Unió radikális jobboldali pártjai körében.

A HATÁROK ÉS KAPCSOLATOK SZEREPE

A feldolgozott téma egyik háttérben rejtőző kulcsfogalma a határ, mely a nacionalista retorika egyik alapköve. A határ társadalmilag konstruált fogalom. A határvonalak létezése nem magától értetődő, a földrajzi realitásokat is figyelembe vevő megrajzolásuk általában valamely történelmi és politikai eseményhez köthető. Ezen vonalak társadalmi lenyomata mély: a határok jelenléte áthatja nem csupán a jogalkotást és a gazdasági kapcsolatokat, hanem a mindennapokat is. A határok megalkotása után egyfajta konstrukciós folyamat veszi kezdetét, a létrehozott keretek meghatározzák a társadalmat és viszont, mígnem megszületik – esszenciálisnak vélt jellegzetességeivel együtt – az egységes nemzet.

Az adott területen élő, teljes létszámban soha meg nem ismerhető állampolgárok összessége elképzelt sorsközösséget alkot (Anderson 2002), amelynek határai vagy kulturálisan (német nemzetfogalom), vagy pedig állampolgári értelemben (francia nemzetfogalom) kerülnek definiálásra. Ezek a megkonstruált nemzeti ideáltípusok elemzési egységként, viszonyítási pontként szolgálnak az *idegen* meghatározása és jellemzése során (Schütz 1984). Ez az alapvetően racionális módszertannal operáló kategorizálás pedig a szociálpszichológia tanulságai szerint az ártalmatlannak tűnő sztereotip gondolkodástól egészen a radikális cselekedetig vezethet (Csepeli 1990).

Ugyan a kulturális és az állampolgári nemzetfogalom esetében is határokkal körbezárt, a saját nemzet által birtokolt államról beszélünk, a két gondolati térben mégis jelentősen eltérő nacionalista retorikák jöhetnek létre. Hasznos elemzési eszközt jelent kultúra és civilizáció Norbert Elias általi szembeállítás, amely jelentős rokonságot mutat a fenti fogalom párral (Elias 2004). Eliásnál a civilizáció a nyugati kolonizáló államokra vonatkozik, akik nemzeti identitásukat erőfölényükre és gazdasági sikereikre alapozva konstruálják meg. Ezzel szemben a gyarmatokkal nem rendelkező keleti államok kulturális gyökereik és hagyományok, valamint a nyelv alapján definiálják önmagukat. Ezen öndefiníciók

1 A továbbiakban a hipotézisből kiindulva a kelet–nyugat különbségtétel kiindulópontja a posztoszocialista Európa, így nyugatként Európa többi országát egységesen jelölöm meg.

különbségének jelentősége az Európai Unió nemzeti-populista pártjainak vizsgálata során is kidomborodik.²

MELYIK JOBB?

A tanulmány középpontjában a radikális jobboldali pártok állnak, ezért fontos kitérni a fogalom definiálására. A szakirodalomban nincs egyetértés az általam radikális jobboldali pártokként címkézett politikai család megnevezését illetően: a szélsőjobb, nacionalista és nemzeti jobboldal, radikális populizmus jelzők egyaránt előfordulnak. Cas Mudde holland politológus a populista radikális jobboldal megnevezés mellett érvel (Mudde 2007), mert szerinte a populizmus fogalomban benne rejlik az is, hogy az érintett párt létrehozza az ellenség képét, aki ellen azután a tömegpolitika irányulhat. Ez a meghatározás azonban a dolgozat szempontjai felől nézve elégtelennek tűnik, mivel a populizmus sokkal tágabb fogalom annál, hogy csupán kifejezetten a nacionalista jobboldal pártjaira alkalmazzuk, az ellenség tematizálása ugyanúgy megjelenik mérsékeltabb jobboldali és baloldali pártoknál is. A brit politológus, Elizabeth Carter a szélsőjobboldal fogalommal operál, mert szerinte a radikális jelző alatt nem mindenhol értik ugyanazt, és ez fogalmi zavarokat okozhat (Carter 2005). A továbbiakban azonban mégis a radikális jobboldal kifejezésnél maradok. Ahogyan arra Pippa Norris amerikai politológus találóan rámutat, ez az egyetlen olyan fogalom, ami mellőzi a retorikai és programbéli elemek kihangsúlyozását – pl. nacionalista, rendszerellenes – (Norris 2005). E definíció hátránya viszont, hogy nagy hangsúlyt fektet a jobb-bal tengely létre, amely megkülönböztetés ma már egyre kevésbé tartható, értelmezése pedig egyre nehezebb. Napjainkra a radikális jobboldali pártok ideológiájában is megjelenik számos tipikusan baloldalinak tartott elem, például a hátrányos helyzetben lévő csoportok védelme is (Azmanova 2010). Mégis, talán Norris fogalma írja le a legpontosabban az általam vizsgálni kívánt politikai erőket.

KELET-NYUGAT?

Michael Minkenberg német politológus szerint régiókban a radikális jobboldali pártok magukon hordozzák az államszocializmus és az azt követő átmenet nyomait, valamint a hasonló karakterű nyugat-európai pártokhoz képest extrémebb ideológiával

2 A centrum-periféria (Wallerstein 2010) és a kelet-nyugat-lejtő (Melegh 2003) képét középpontba helyező függőségi elméletek sem mentesek a nemzetállami keretektől – gazdasági alapon ugyan, de mégis hasonló jellegű magyarázattal szolgálnak ezek is.

rendelkeznek, antidemokratikusabbak, és inkább mozgalmoszerű képződmények, mintsem pártok (Minkenberg 2010). A keleti és nyugati országok radikális jobboldali pártjainak különbségeire hívja fel a figyelmet a német születésű politológus, Herbert Kitschelt is (Kitschelt 1997). Ő úgy véli, hogy míg keleten a jóléti sovinizmus³ fogalmát lehet a leginkább alkalmazni (ami magában foglalja a tekintélyelvűséget és az antikapitalizmust), addig nyugaton inkább a radikális jobboldal fogalma él (mely tekintélyelvű és prokapitalista). Szűcs Jenő korábban arra hívta fel a figyelmet, hogy míg keleten döntő volt a multikulturális birodalmak jelenléte (pl. Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom), addig nyugaton forradalmak eredményeképpen alakult ki a demokratikus államszervezet, amely demokrácia függ a nemzetállami keretektől (Szűcs 1983). A kétféle történelmi háttérből adódó különbségek mellett az amerikai szociológus, Rogers Brubaker rámutat arra is, hogy bizonyos esetekben egy olyan hármass viszonyt kell elképzelnünk, amelyet a „nemzeti kisebbségek”, a „nemzetiesítő államok” és az „anyaországok” alkotnak (Brubaker 2006). Bár a nemzeti kisebbségek esetenként nyugaton is fontos tényezőt jelentenek, azonban a határátrajzolásokból adódó kisebbséggé válás – amit Sik Endre diaszpóra jellegű kapcsolatok létrejöttéként definiál (Sik 2000) – inkább Európa keleti felére jellemző.

Brubaker úgy véli, hogy nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, mely szerint a nemzet nem esszencialista, hanem konstruált jelleget ölt. Tovább kell lépniünk a *csoportizmuson*, és lehetőleg elemzésünk fő tárgyává kell tennünk azt a folyamatot, amely során az adott csoport kialakult (Brubaker 2004). Dinamikus folyamatról van ugyanis szó, az elemzés során tehát nem kezelhetjük objektív kategóriaként az egyes nemzeteket. A performativitás értelmében szükséges az egyes konstrukciók lépések vizsgálata, hiszen a csoport tematizálásával maga a csoport is (át)alakul. Véleményem szerint a kapcsolatépítési szándék vizsgálatán keresztül az identitáskonstrukció egyik elemét láthatjuk kirajzolódni. A külső stratégiai és baráti kapcsolatok éppúgy befolyásolják az ország jövőjét, mint a belső társadalmi viszonyok. A radikális jobboldal külkapcsolati stratégiái tehát egy olyan képet tárnak eléünk, amely rávilágít az Unió egyik politikai irányzatának sokszínűségére, azonosságaira és egyben diplomáciai céljaira is.

3 A jóléti sovinizmus kifejezést magyar kutatók is átvették (lásd Enyei et al. 2004).

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Összesen 23 ország 39 szervezete került az elemzésbe.⁴ A Szabadság és Demokrácia Európája (EFD) és az Európai Nemzeti Mozgalmak Szövetsége (AENM) európai parlamenti frakciók⁵ összes pártja⁶ (9 és 8), valamint a frakció nélküli függetlenek tíz pártja. Ezen kívül bekerült az elemzésbe a – kisebb radikális pártokat tömörítő – Európai Nemzeti Front (ENF) öt pártja is.⁷ Azokban az országokban, amelyekben a radikális jobboldal nem rendelkezik EP-képviseléssel (Szlovénia, Észtország, Csehország, Lettország, Lengyelország), és egyetlen párt sem tagja az ENF-nek, a legnagyobb támogatottságú, a feltételeknek megfelelő országos pártokat vizsgáltam. A vizsgálatba azok a pártok kerültek be tehát, amelyek euroskeptikus retorikájuk mellett besorolhatóak a radikális jobboldal címkéje alá, elsősorban a nemzetpolitikájukat illetően.

Terjedelmi korlátok miatt a pártok külvilágról alkotott képét jórészt azok hivatalos politikai programjai alapján vizsgáltam meg. Ennek előnye az, hogy ezáltal sikerült kiszűrni a valódi, súlyponti témákat és országokat a párt számára érintőlegesen jelentőségűek közül. Összesen 88 ország és egyéb területi egység neve jelent meg a vizsgált anyagokban – a sor meglehetősen hosszú, és felöleli az összes földrészt. Az elemzési folyamat első lépéseként a megjelenő elemeket térségekre osztottam, amelyek a következők: Közép-Kelet-Európa, az arab országok, a skandináv és balti államok, Dél-Amerika, Kína, USA, Délkelet-Ázsia, a Balkán, Oroszország, Fehéroroszország, Ukrajna, az EU déli tagállamai, Nyugat-Európa, India, Izrael és Törökország. Pozitív viszonyként értékeltem a kapcsolat-tartási szándékot (akár baráti, akár pénzügyi okokból), az elítélő és ellenséges hangnemet pedig negatívként.⁸

4 Cipruson, Luxemburgban és Máltán nem léteznek olyan országos jelentőségű pártok, amelyeket érdemes lett volna megvizsgálni. Az ír pártok közül a kritériumoknak megfelelő A Sors Katonái (Fiana Fail), noha korábban vezető szerepet töltött be a ma már nem létező Unió a Nemzetek Európájáért frakcióban, jelenleg a Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért képviselőcsoport tagja.

5 Az AENM még nem teljesítette a parlamentbe kerülés kritériumait.

6 A tagok közt van egy ukrán párt is, ami értelemszerűen kimaradt.

7 A spanyol Falange csoportosulás kivételt képez, mert ebben az esetben nem egy pártról van szó, hanem egy mozgalomról, amelynek a Falange csupán a gyűjtőneve.

8 Néhány ország (pl. Kína) esetében olykor nehéznek bizonyult a besorolás, mert gazdasági szempontból támogató, egyéb szempontok alapján pedig elítélő hangnem jelent meg róluk a programokban. Ilyenkor a tágabb szöveggörnyezet jelentette a döntéshozatal alapját.

A programokban a pozitív viszonyulások megemlézése jellemzőbb volt, általában kevesebb ország- és térségnév jelent meg negatív konnotációban. Ez utóbbiak között kiemelkedő helyen szerepel Törökország, összesen huszonhat ellenző véleménnyel. A legtöbb pozitív említést – összesen tizenkilencet – ezzel szemben Oroszország kapta.

KIEMELT ORSZÁGOK

Fent említett hipotézisem szerint Nyugat-Európa uniós országaiban a radikális jobboldal pártjait más kapcsolatépítési tendencia jellemzi, mint a posztoszocialista, később csatlakozott tagállamok szervezeteit. A kutatás ezt részben alátámasztotta, ám ennél egy sokkal árnyaltabb kép is kirajzolódott. Mint kiderült, a viszonyulások strukturálásában kiemelt szerep jut Törökországnak, Izraelnek, Oroszországnak, Kínának, Fehéroroszországnak, Németországnak és az Amerikai Egyesült Államoknak is.

Ahogy azt várni lehetett, Törökország gyakran kapott központi szerepet a pártok programjában. Az országgal szembeni negatív attitűd a migráció mellett jobbra annak tudható be, hogy Törökország és az EU jövőbeli pozíciója nem teljesen tisztázott. A pártprogramokban rendre a „Törökországnak nincs helye az EU-ban!” felkiáltás szerepel, és külön fejezetet szentelnek az országnak, nem egyszer kiemelve, a külkapcsolati szakaszon kívül. Elmondható, hogy a Törökország-ellenesség volt a legerősebb kötőanyag a vizsgált pártok közt (a huszonhat negatív említéssel), ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy számos posztoszocialista ország – Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Románia, Szlovákia és Szlovénia – pártjai a pártprogramok szintjén nem voltak ellenségesek az érintett országgal szemben, nem is említik meg azt. Pozitív visszhang a teljes vizsgált anyagban egyedül a Jobbik programjában jelent meg Törökországgal kapcsolatban.⁹ Összességében elmondható, hogy a nyugati országok vizsgált pártjai egyöntetűen elutasító álláspontot képviselnek Törökországgal szemben, míg Csehországon és – a helyi török kisebbség miatt a kérdésben a nyugathoz hasonlóan érintett – Bulgárián kívül a posztoszocialista országok pártjai semlegesen, illetve egy esetben pozitívan viszonyulnak Törökországhoz.

Izrael viszonylag gyakori és aránylag baráti említése (8 pozitív, 5 negatív) a kevésbé „papírformaszerű” jelenségek közé tartozott. A pozitív álláspont képviselői az izslámel- lenes hangot alkalmazó pártok közül kerülnek ki, amelyek azzal érvelnek, hogy Izrael az

9 Pl. „Gazdaságilag és politikailag is szorosabb együttműködést alakítunk ki a határozott diplomáciai fordulatot és dinamikus gazdasági növekedést felmutató Törökországgal, a rokoni kapcsolatokra és a kölcsönös gazdasági érdekekre alapozva. Törökország egyben a közép-ázsiai térség kulcsa is, és fontos lehetséges közvetítő a Közel-Kelet felé is” (Jobbik választási programja, 2010).

európai zsidó-keresztény kultúra védőbástyája az iszlám térségben, így az országra fontos stratégiai szerep hárul. Ez a vélemény különösen jellemző a holland és a brit radikális pártok esetében. A negatív álláspont nem gyakori, nyugati (olasz, spanyol, német) és keleti (lengyel, magyar) pártok is vélekednek így, ebből a szempontból nem érvényes a kettős felosztás koncepciója.

Oroszország kiemelkedően pozitív megítélése (19 esetben) némi magyarázatra szorul. Az országgal szemben gyakorlatilag nem jelent meg negatív vélemény, viszont fontos hangsúlyozni, hogy a pártprogramokban általában azért kerül a mérleg pozitív oldalára, mert jelentős gazdasági súllyal rendelkezik. Az energetikai szektorban betöltött szerepe révén Oroszországnak lényeges hatása van az EU-ra, így a vizsgált – az energetika iránt általánosságban is fogékony – pártok elsősorban a függő viszony miatt szeretnék konfliktusmentes kapcsolatot ápolni az országgal. Oroszország negatív keretben csak két esetben jelenik meg – az egyik lengyel és a lett párt programjában.

Kína esetében is hasonló szempontok jelentek meg. Az ország megítélése Oroszországnál sokkal ellentmondásosabb (6 pozitív és 5 negatív), ám a besorolást olykor nehéz volt elvégezni, mert a vizsgált pártok Kínával kapcsolatos utalásaiban gyakran megjelent az ott gyártott termékek elterjedése, ami veszélyezteti a nyugati országok munkanélküliségi mutatóit is. Ez a megítélésnek csak az egyik oldalát képezi, emellett több dokumentum is kiemelte, hogy ennek ellenére is jó viszonyt kell kialakítani Kínával, lévén, hogy gazdasági nagyhatalom. Csak néhány esetben találkozhatunk egyértelműen negatív állásfoglalással. Mivel a radikális jobboldali pártok többnyire kritikusan szólnak fel a nyugati világgal, az „amerikanizálódással” szemben, Kínát a keleti világ legjelentősebb gazdasági szereplőjeként nem utasítják el – fenntartásaik ellenére sem –, hiszen nemzetpolitikai szempontból ez kockázatos lépésnek bizonyulhatna.

A következő fontos szereplő *Fehéroroszország*. Ebben az esetben különválnak a keleti és a nyugati pártok véleménye. Míg nyugaton egy párt sem szeretné, ha országának kormánya kapcsolatot létesítene az autoriter vezetésű állammal, a volt keleti blokk radikális pártjainak egy része Fehéroroszország felé fordulna. A határos Litvániában a vizsgált párt (Rend és Igazság) együttműködési szándékot jelez Minszk felé. A pozitív viszonyulást kifejezők közt találjuk Szlovákia, Lengyelország és Lettország pártjait is. Nem igaz, hogy keleten egyöntetűen együttműködési szándék jellemzi a radikális jobboldali pártokat, viszont csak ebben a térségben nevezik meg Fehéroroszországot mint potenciális stratégiai partnert.

Németországgal kapcsolatban is lényeges eredmények születtek. Némileg meglepő azt látni, hogy a nyugati országokban Ausztrián kívül a gazdasági erőre egyébként előszeretettel hivatkozó vizsgált pártok egyike sem szeretne kapcsolatot létesíteni az EU gazdaságilag legerősebb tagországával, noha nyugaton a negatív megítélés sem jellemző

Németországot illetően. A másik régióban négy pozitív viszonyt jelölő ország szerepel, közöttük két cseh, vélhetően a szomszédos viszonynak köszönhetően. Ennek azonban egyéb, pártspecifikus okai is lehetnek, mivel ugyanez a lengyel pártokra nem érvényes.

Az *Amerikai Egyesült Államok* meglehetősen gyakran bukkant fel a vizsgált programokban, és általában negatív szövegkörnyezetben. Ennek fő oka a fentiekben már említett Nyugat-ellenesség. A negatív említések mellett (13) azonban négy esetben kapcsolatteremtési szándékot is láthatunk – Nagy-Britannia, Lettország, Szlovákia és Ausztria radikális jobboldali pártjai megengedőbbek az Egyesült Államokhoz való viszonyulást illetően. Elítélő megítélés jellemzi ugyanakkor Belgium, Portugália, Spanyolország, Svédország, Németország és Ausztria radikális jobboldali táborát, az USA-ról alkotott vélemények ugyanis itt pártonként is eltérőek. A Nyugat-ellenesség paradox módon a nyugati EU-s tagállamok esetében is megjelenik, csak az USA-ra korlátozódva, míg a keleti országokban ez a bíráló gyakran a nyugat-európai országokat is éri.

TÉRSÉGEK

A fenti részben kiemelt államok kapták a legnagyobb figyelmet a kutatásba bekerült pártok programjaiban és weboldalain. Ezekon kívül viszont az egyes további régiók elemzése is tartogatott további eredményeket.

Kelet-Közép-Európával kapcsolatban jellemző, hogy a nyugati országok vizsgált pártjai nem is említik meg ezt a térséget, ami sokkal inkább a környező országok kapcsolatteremtési szándékaiban jelenik meg. Kivéve természetesen, ha történelmi sérelmek vannak a háttérben, különösen, ha a Brubaker által is kiemelt hármass viszony egyikeként jelen vannak a határokon kívülre került nemzetiségi kisebbségek is. Éppen ezért például míg Szlovákia és Magyarország, valamint Románia és Magyarország vizsgált pártjai tanúbizonyságot adnak a kölcsönös ellentétéről, addig megfigyelhető, hogy amennyiben a háborúkat követően nem rajzolták át a határokat, a szomszédos országok inkább szorosabb kapcsolat kivívásában érdekeltek ugyanezen szereplők szerint – noha az adatok alapján ez az attitűd nem erre a régióra a legjellemzőbb. Leginkább Csehország és Szlovákia vizsgált pártjai viszonyultak pozitívan a szomszédjaikhoz. A legerősebb kapocsnak a térségben Magyarország negatív megítélése tűnik, de a Jobbik programjaiban is feltűnik a Magyarországot elítélő országok negatív színben való feltüntetése. Kiemelendő, hogy az osztrák Szövetség Ausztria Jövőjéért az egyedüli párt, mely pozitívan említi meg Magyarországot.

Az *arab országok* támogatottsága a radikális jobboldal vélekedése alapján a török példa után kérdésesnek tűnhet, ám két párt, a belga Nemzeti Front és a Jobbik számára vonzó régiónak számít ez a térség. A fő érvet egyértelműen az olaj és a gazdasági erő

képezi. Rajtuk kívül más párt nem jelez efféle kapcsolattartási szándékot az arab országok irányába. Negatív viszonyulást sem igazán lehet fellelni a többi párt programjában, jobbra megmaradnak Törökország elítélésénél.

Délkelet-Ázsia és India nagyon ritkán jelenik meg a programokban. Nagy-Britannia vizsgált pártjaival kapcsolatban itt fontos megjegyezni, hogy azok jórészt csupán az angol nyelvterületű országokkal kívánnak kapcsolatot létesíteni, illetve néhány jelentősebb volt gyarmatbirodalommal, így Indiával is. Rajtuk kívül Észtország, Szlovákia, Magyarország és Franciaország egyes pártjai említik meg pozitív módon Indiát, a negatív táblázatban pedig gyakorlatilag nem is szerepel.

A skandináv és balti államok a kutatás egy sajátos csoportját képezik. Meglepő módon az ebből a térségből kiválasztott pártok jórészt egy a térségben kialakítandó „Északi Liga” mellett érvelnek, és olykor nem is tekintenek délebbre. Vagyis ez a csoport mondható a leginkább belterjesnek. Svédország, Belgium és Finnország pártjai is leginkább az északi országokkal történő kapcsolatápolást érzik prioritásnak. Rajtuk kívül Lengyelország és Szlovákia radikálisai is jelentős mértékben vonzódnak ehhez a régióhoz.

A következő elemzési egységet a *balkáni országok és Ukrajna* jelentik. Az ukránok a szomszédos Lengyelország, Lettország és Litvánia radikális pártjainak támogatását bírják, a balkáni régió azonban összetettebb képet mutat. Viszonylag sok párt programjában előkerültek a balkáni térség országai, hiszen közülük néhányan még az EU-csatlakozás előtt állnak. Hollandia, Bulgária, Görögország és meglepő módon Szlovénia radikálisai vélekednek elítélő módon a balkáni országokkal való kapcsolattartásról (a szlovének viszont a szerbekhez pozitívan viszonyultak). Pozitív viszony olvasható ki Olaszország, Spanyolország és Szlovákia pártjainak programjaiból, ugyanakkor Koszovónak kiemelt (és gyakran az eddigiekkel pontosan ellentétes) szerepe van. A Szlovák Nemzeti Párt a magyar kisebbség területi igényeitől való félelmében elutasítja az önálló Koszovó létezését, de hasonló a véleménye néhány francia, svéd, lengyel, szlovén, osztrák és spanyol pártnak is. Macedóniával szemben pedig Bulgária, Görögország és Hollandia pártjai viszonyulnak negatívan.

Nyugat-Európa államai kevés ország radikális pártjai számára jelentenek vonzó partnert, ezek közé tartozik Szlovákia, Csehország és Ausztria is. Érdekes, hogy a térség államaiban aktív pártok sem tartják lényegesnek az egymással való kapcsolattartást. A csoporttal szemben ugyanakkor nem jellemző negatív hozzáállás. Az EU déli tagállamai még ennél is kevésbé vonzóak az egyes pártok számára. A régió értékelése egyik esetben sem releváns, csupán egy-egy ország emelhető ki. Így a portugál Nemzeti Újjászületés Pártja pozitív irányultsága Spanyolországgal szemben, ill. a szlovén párt negatív és két osztrák párt pozitív vélekedése az olasz kapcsolattartásról.

Az utolsó térség *Dél-Amerika*. Ez a régió sem szerepelt túl gyakran, ám jelentősebb említést kapott a Jobbik (kiemelt súllyal szerepel Ecuador és Venezuela) és a Lengyel

Családok Ligája programjaiban (itt pedig Bolívia, Brazília és Venezuela jelenik meg). A dél-amerikai országok közül egyszer sem jelenik meg például Mexikó, de Brazília is csak kétszer (a lengyel párt mellett a holland Christian Union esetében).

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti tanulmány vázlatos betekintést nyújt az európai radikális jobboldal kapcsolattartási szándékaiba. A pártprogram tanulsága szerint az előzetesen feltételezett kelet–nyugati különbségtétel részben tartható, de korántsem ez az egyedüli lényeges szempont. Fehéroroszországgal kapcsolatban érezhető a vizsgált keleti és nyugati pártok eltérő véleménye, de a legtöbb esetben egészen más szempontok jelennek meg. Míg Törökországot csaknem az összes párt elítéli, Kína, Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet – az ideológiai érveket olykor felülírja a gazdaságilag előnyös kapcsolatok víziója. A kelet–nyugat-oppozíción túlmutató eredményekkel is találkozhatunk. Az „Északi Liga” megalakítása többször is szerepel az észak-európai radikális jobboldali pártok programjában, ők tehát hajlanak a kölcsönös együttműködésre. Ezzel szemben a nyugat-európai pártok programjában nem jelenik meg a szomszédos országokkal való kapcsolattartás gondolata. Eltérő képet mutat Kelet-Közép-Európa, itt ugyanis az országhatárok megrajzolásából adódóan jellemzőbb a szomszédos ellenségkép kialakítása.

A felvilágosodás monokulturális nemzetállami koncepciója mindmáig a modernitás stabil védőbástyája a posztmodern kihívásokkal szemben. A radikális jobboldal a megszokottnál is nagyobb hangsúlyt helyez a nemzetállami keretek megerősítésére (a nemzetek Európája számukra előbbre való az európai együttélésnél). Noha a vizsgált pártok külkapcsolati víziói ritkán kerülnek a középpontba, mélyebb elemzésük segítséget nyújthat a további európai tájékozódásban.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan Kiadó.
- Azmanova, Alben (2010): *Social (In)justice and The New Politics of Fear*. A tanulmány a „Living with Diversity: For a Politics of Hope in Europe” találkozóra készült (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, március 4–5.).
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. In: *Replika*, No. 47–48.: 117–131.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without groups*. Harvard University Press.

- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan – Atelier.
- Carter, Elizabeth (2005): *The Extreme Right in Western Europe. Success or Failure?* Manchester University Press.
- Csepeli György (1990): *...és nem is kell hozzá zsidó. Az antiszemitizmus társadalom-lélektana*. Kozmosz.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Gondolat.
- Enyei Zolt – Fábián Zoltán – Sik Endre (2004): Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In: *Társadalmi Riport*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. TÁRKI.
- Grayson, Deborah (2011): The far right are the masters of network politics, not the 'internationalist' left. In: *opendemocracy.net*. Interneten: <http://www.opendemocracy.net/ourkingdom/deborah-grayson-and-ben-little/far-right-are-masters-of-network-politics-not-internationalist> (Letöltve: 2011.08.13.).
- Greskovits Béla (2002): Economic Globalization and Racism in Eastern and Western Europe. In: *Europe's New Racism: Causes, Manifestations, and Solutions*. Szerk.: Nader, Laura. Berghahn Books.
- Kitschelt, Herbert (1997): *The radical right in Western Europe*. University of Michigan Press.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. In: *Élet és Irodalom*, Vol. 47. No. 17.
- Mennens, Ger (2011): Multiculturalism and postmodernity: a challenge to our political structures. In: *opendemocracy.net*. Interneten: <http://www.opendemocracy.net/ger-mennens/multiculturalism-and-postmodernity-challenge-to-our-political-structures> (Letöltve: 2011.08.13.).
- Minkenberg, Michael (2010): *Transnational dimensions of the Central and Eastern European Radical Right Today: Does Past Play a Role in the Shaping of the Present?* A „Far Right Networks in Northern and Eastern Europe” 2010-ben zajló konferencián tartott előadás írásos változata.
- Mudde, Cas (2007): *Populist Radical Right Parties*. Cambridge University Press.
- Norris, Pippa (2005): *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge University Press.
- Sik Endre (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: *Diskurzusok a vándorlásról*. Szerk.: Sik Endre – Tóth Judit. MTA PTI.
- Schütz, Alfred (1984): Az idegen. In: *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Szerk.: Hernádi Miklós. Gondolat.
- Stiks, Igor (2011): The Past of Central Europe is the Future of Europe. An interview with Zygmunt Bauman. In: *citsee.eu*. Interneten: <http://www.citsee.eu/interview/>

past-central-europe-future-europe-interview-zygmunt-bauman (Letöltve: 2011.08.05.).

Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető.

Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan.

Zombory Máté (2006): Nemzeti rítusok kartográfiája. In: *Replika*, No. 56–57.: 81–103.

PÁRTPROGRAMOK ÉS WEBOLDALAK¹⁰

AUSZTRIA

Hans-Peter Martin Listája (Liste Dr. Hans-Peter Martin). Interneten: <http://www.weisse.at>.

Karintiai Szabadságpárt (Die Freiheitlichen in Kärnten). Interneten: <http://www.freiheitliche-ktn.at>.

Osztrák Szabadságpárt (Freiheitliche Partei Österreichs). Interneten: http://www.fpoe.at/fileadmin/Content/portal/PDFs/2011/2011_graz_parteiprogramm_web.pdf&usg=ALkJrhidvYMNv5cTSUQ_kWP20qct5F8AoA.

Szövetség Ausztria Jövőjéért (Bündnis Zukunft Österreich). Interneten: <http://www.bzoe.at/unsere-politik/programm.html>.

BELGIUM

Flamand Érdek (Vlaams Belang). Interneten: <http://www.vlaamsbelang.org/21/>.

Nemzeti Front (Le Front national). Interneten: <http://www.fn.be/le.programme.php>.

BULGÁRIA

Támadás (ATAKA). Interneten: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=127&Itemid=55.

CSEHORSZÁG

Munkások Szociális Igazságosság Pártja (Dělnická strana sociální spravedlnosti). Interneten: www.dsss.cz.

¹⁰ Az összes honlap letöltve: 2011.08.07.

DÁNIA

Dán Néppárt (Dansk Folkeparti). Interneten: <http://www.danskfolkeparti.dk/Valgfilm.asp>.

ÉSZTORSZÁG

Észt Nemzeti Függetlenségi Párt (Eesti Iseseisvuspartei). Interneten: <http://www.iseseisvuspartei.ee/test/index.php/doctrine-40english41.html>.

FINNORSZÁG

Igazi Finnek (Perussuomalaiset). Interneten: <http://www.perussuomalaiset.fi/ohjelmat>.

FRANCIAORSZÁG

Mozgalom Franciaországért (Mouvement pour la France). Interneten: <http://www.pourlafrance.fr/le-projet-politique/>.

Nemzeti Front (Front national). Interneten: http://www.frontnational.com/?page_id=504.

GÖRÖGORSZÁG

Arany Hajnal (Χρυσή Αυγή). Interneten: <http://xryshaygh.wordpress.com/ekloges-2010/>.

Ortodox Népi Riadó (Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός). Interneten: http://www.laos.gr/pdf/PROGRAM_LAOS.pdf.

HOLLANDIA

Megújult Politikai Párt (Staatkundig Gereformeerde Partij). Interneten: <http://www.sgp.nl/Home/Publicaties>.

Szabadság Párt (Partij voor de Vrijheid). Interneten: http://pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf.

LENGYELORSZÁG

Lengyel Családok Ligája (Liga Polskich Rodzin). Interneten: www.lpr.pl.

Lengyelország Nemzeti Újjászületése (Narodowe Odrodzenie Polski). Interneten: <http://www.nop.org.pl/deklaracja-trzeciej-pozycji/>.

Önvédelem (Samoobrona Rzeczpospolitej Polskiej). Interneten: <http://www.samoobrona.org.pl/pages/02.Partia/02.Program/>.

LETTORSZÁG

Nemzeti Szövetség (Nacionālā apvienība „Visu Latvijai!”). Interneten: <http://www.visulativjaidodu.lv/programma.html>.

LITVÁNIA

Rend és Igazság (Tvarka ir teisingumas). Interneten: <http://www.tvarka.lt/index.php?id=876>.

MAGYARORSZÁG

Jobbik. Interneten: <http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/down/Jobbik-program2010OGY.pdf>.

NAGY-BRITANNIA

Brit Nemzeti Párt (British National Party). Interneten: <http://www.bnp.org.uk/policies/foreign-affairs>.

Demokratikus Unionista Párt (Democratic Unionist Party). Interneten: www.cain.ulst.ac.uk/issues/politics/docs/dup/dup_2011-05-05_man.pdf.

Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (United Kingdom Independence Party) Interneten: <http://www.ukip.org/content/ukip-policies/1536-foreign-affairs-and-international-trade-ukip-policy>.

NÉMETORSZÁG

Német Nemzeti Demokrata Párt (Nationaldemokratische Partei Deutschlands). Interneten: <http://www.npd.de/html/1939/artikel/detail/2065/>.

OLASZORSZÁG

Északi Liga (Lega Nord). Interneten: <http://www.leganord.org/homepage/doc/default.asp>.
Új Erő (Forza Nuova). Interneten: <http://www.forzanuova.org/programma>.

Trikolór Zászló (Movimento Sociale Fiamma Tricolore). Interneten: http://www.fiammatricolore.com/interna.php?id_categoria=10.

PORTUGÁLIA

Nemzeti Újjászületés Pártja (Partido Nacional Renovador). Interneten: <http://www.pnr.pt/documentos/estatutos/>.

ROMÁNIA

Nagy-Románia Párt (Partidul România Mare). Interneten: <http://www.prm.org.ro/>.

Új Generáció Pártja (Partidul Noua Generație). Interneten: http://www.png.ro/dmdocuments/statut_PNG_RO.doc&usg=ALkJrhObU4vPBjuGAUFOHAFhI7fnnBUg.

Új Jobboldal (Noua Dreapta). Interneten: <http://www.nouadreapta.org/obiective.php>.

SPANYOLORSZÁG

Köztársasági Szociális Mozgalom (Movimiento Social Republicano). Interneten: http://www.msrr.org.es/index.php?option=com_content&view=category&id=38&Itemid=56.

Unió, Haladás és Demokrácia (Unión Progreso y Democracia). Interneten: http://www.upyd.es/contenidos/secciones/250/Congreso_de_los_Diputados.

SVÉDORSZÁG

Nemzeti Demokrata Párt (Nationaldemokraterna). Interneten: <http://www.nd.se/vaara-aasikter/politik/principprogram.aspx>.

SZLOVÁKIA

Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská Národná Strana). Interneten: http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/Volebny_program_20101.pdf.

SZLOVÉNIA

Szlovén Nemzeti Párt (Slovenska Nacionalna Stranka). Interneten: <http://www.sns.si/media/volitve/>.